

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI

GEOGRAFIYA KAFEDRASI

ABDULLAYEV O.

**JAHON TABIIY
GEOGRAFIYASI**

fanidan ma'ruzalar matni

Termiz -2009 yil.

Abdullayev O. O. Jahon tabiiy geografiyasi (ma'ruzalar matnlari). TDU

Ushbu ma'ruzalar matnlarida «Jahon tabiiy geografiyasi» fanining predmeti, nazariy va amaliy yo'nalishlari. Unda dunyo tabiatining rivojlanish bosqichlari ta'riflangan. Jahon tabiiy geografiyasidan tuzilgan ushbu ma'ruza matnida materiklarning barcha tabiiy komponentlari, reliefi, foydali qazilmalari, iqlimi, gidrogeografiyasi, tuprog'I, o'simlik va hayvonot dunyosini hamda materiklarda tarqalgan halqlar o'rganiladi.

Ma'ruza matni bakalavriat ta'limi yo'nalishi 2-3 kurs talabalari uchun mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir: g.f.n. dos. Allanov Q. A.

Taqrizchilar: g.f.n. Abunazarov X.
k.o'q. Umarova M.

Tuzuvchi: o'q. Abdillayev O. O.

MAVZU: KIRISH FANINING PREDMETI, MASADI VA VAZIFALARI, TADKIKOT OBYEKTI

REJA:

Kirish.

1. Materik va okeanlar tabiiy geografiyasi fanining predmeti, maksadi va vazifalari.

2. Fanning tadkikot ob'yekti.

Adabiyotlar:

1. I.A.Karimov «Uzbekiston XXI asr busagasida xavsizlikka taxdid, barkarorlik shartlari Toshkent Uzbekiston» 1997 yil.

2. T.V.Vlasova, «Materiklar tabiiy geografiyasi». Toshkent «Ukituvchi» nashriyoti, 1981 y. (4-8 betlar).

3. A.Kozokov, «Okeanlar tabiiy geografiyasi» Toshkent «Ukituvchi» nashriyoti 1992 yil.

4. O. Muminov «Materiklar tabiiy geografiyasidan studentlarning mustakil ishlari».

5. A.Kozokov, X.Ma'sudov. «Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi kursidan amaliy mashg'ulotlar va mustakil ishlar». Toshkent «Ukituvchi» nashriyoti 1992 yil.

Kirish: Fanning predmeti, maksadi va vazifalari, tadkikot ob'yekti.

Materik va okeanlar tabiiy geografiyasi kursi geografiya fanlari tizimidagi ukuv fani bulib, yerning geografik kobigi va tabiiy majbualarini urganadi. Bu kurs yer sharidagi materiklar va okeanlarning tabiatini, uning tarkibiy kismlarini ularda sodir bulayotgan tabiiy jarayonlarni uzaro bir biriga boglik xolda urganadi. Shu bilan birgalikda bu kurs barcha materik va okeanlarning ularga tutash kismlari dengiz va orollar bilar birgalikda urganiladi. Bundan kuruklikka asosiy e'tibor beriladi, okeanlar va dengizlar esa asosan ularning materiklar tabiiy sharoitini shakllanishidagi axamiyati va axolining xayoti va faoliyatiga ta'siri nuktai nazardagi kurib chikiladi. Materik va okeanlar tabiiy geografiyasi Umumiy yer bilimi, Xaritashunoslik, Geologiya, tuproqshunoslik, Biogeografiya kabi tabiiy fanlardan egallagan bilimlarga Tyanshan va ularga aniklar kiritadi. Bu kurs ma'lumotlari urta maktab geografiyasiga bogliq xolda didaktikaning «Oddiy murakkabga» degan tartibiga asosan Afrika materigini urganishdan boshlanadi va eng yirik xisoblangan Yevrosiyo materigini urganishi bilan tugallanadi.

Bu tartib koida keyingi kurslarda Turkiston tabiiy geografiyasini urganish uchun zamin tayyorlaydi. Xar bir materikning ta'rifi ma'lum bir reja asosida olib boriladi. Bundan materikning ulchamlari shakli, geografik urni, tabiati asosiy xususiyatlarning umumiy ta'rifi beriladi. Bu nisbatan kichik kirish kismidan sung mazkur materikni urab turuvchi okeanlarning kirgok buyi kismlari kiskacha ta'riflanadi. Bundan keyin keluvchi «tabiati shakllanishning asosiy boskichlari» deb nomlangan bobda butun materik va uning ayrim regionlari tabiiy sharoitni tarixiy-genetik jixatidan yondoshib urganish nuktai nazardan katta axamiyatga egadir.

Shundan sung butun materik tabiatning komponentlari Relyef iklimi va boshkalar taxlil kilinadi. Xar bir materik va okeanga umumiy tabiiy geografik tavsif berilgach, ularni tabiiy geografik rayonlashtiriladi. Sungra rayonlar va tabiiy geografik ulkalari tabiiy sharoiti chukur taxlil kilinadi. Materiklarni rayonlashtirilganda region va ulkalarning geografik urni, tektonik tuzilishi, Relyefi, yer yuzasining asosiy xususiyatlari, iklimi sharoiti va kaysi tabiat zonasida joylashganligi asos kilib olinadi.

Bunda asosan geografik kobikning ajratiladigan regionlari murakkab tabiiy komplekslardan iborat bulib, ular tarkibida umuman geografik kobikni tashkil etuvchi barcha tabiat komponentlar ishtirok etadi, va uzaro bir-biriga ta'sir etib turadi. Mazkur kursda rayonlashtirishning asosiy birligi va geografik ta'riflashning asosiy ob'yekti bir butun, geografik jixatdan aloxida ajralib turuvchi xududlar xisoblanadi. Bu xududlarning asosiy kismi bir iklim mintakasida joylashgan buladi va bir geotektonik oblastga kiritiladi. Materik va okeanlar tabiiy geografiyasi kursi oxirida materiklar va okeanlar tabiatidagi umumiy xususiyatlar va konunyatlar xakida xulosa chikariladi. Materik va okeanlar tabiiy geografiyasi kursi kuyidagi tuzilishiga egadir: Mukaddima, Afrika, Xind okeani, Avstraliya va Okeaniya, Tinch okeani, Antraktida, Janubiy Afrika, Shimoliy Amerika, Atlantika okeani, Shimoliy Muz okeani, Yevrosiyo va Xotima kismlaridan iborat.

Savol:

1. Fanning maksadi va vazifalari nimadan iborat.
2. Materik va okean tabiiy geografiyasi kursi kandy fanlar bilan alokador.

MAVZU: YEVROSIYONING GEOGRAFIK O'RNI QIRG'OQ TUZILISHI

REJA:

1. Yevrosiyo materigining geografik joylashgan o'rniga ta'rif.
2. Materik qirg'oq tuzilishi.

Adabiyotlar :

1. T.V.Vlasova «Materiklar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1983 y. 9-17 betlar.
2. T.V.Vlasova «Fizicheskaya geografiya materikov» Toshkent 1986 y.
3. A.Qozoqov «okeanlar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1992 y.

Yer shari aholisining yarmidan ortig'i yashaydigan va planetamizdagi eng katta quruqlik hisoblanadigan Yevrosiyo materigini dunyo okeanlarining hammasi o'rab turgan u ekvator bilan 770 shimoliy kenglik orasida joylashgan materikning shimoliy chekka nuqtasi Chelyuskin burni (770 431 shimoliy kenglik) janubda Piay burni (10 161 shimoliy kenglik) g'arbida Roka burni (90 341 g'arbiy uzunlik) va sharqda Dejyov burni (1690 401 g'arbiy uzunlik) kabilardir. U shimoldan janubga 8 ming km g'arbdan shaqqa 16 ming km ga cho'zilgandir. Materik atrofdagi orollar tarkibiga Shpisbergen Fransiya Iosif yeri Severnaya Zemlya Malayziya arxipalagi Azor orollar kabilar kiritiladi. Materik maydonni 54 mln km² ni tashkil

etadi orollar maydoni 2,75 mln km² ni egallaydi. Materikning juda kattaligi uning tabiiy sharoiti murakkab va hilma-hil bo'lishiga olib kelgandir. Materik ichkarisiga chuqur kirib borgan okean hamda dengizlar uning chekka qismlarini ayniqsa g'arb janubda juda parchalab yuborgandir. Biroq materik juda katta bo'lganidan uning ichki qismlari dengiz va okeanlardan minglab km. Uzoqda joylashgan bu esa materik doirasida tabiiy tafovutlarning keskinligini kuchaytiradi. Materikning g'arbiy Yevropa qismi eng tor bo'lib, uni dengizlar juda parchalab yuborgan maydonning 1/3 qismi orollari va yarim orollariga to'g'ri keladi. Materik sharqqa tomon kengaya boradi. Osiyo qismida orollar va yarim orollarga materik jami maydonning 1/4 qismi to'g'ri keladi. Materikni g'arbiy qismida Atlantika okeanida bir necha katta-kichik orollar uchratish mumkin.

Shulardan eng yirigi materik sayozligida joylashgan Britaniya orollar qutb doiradan janubroqdagi Islandiya Norvegiya va Barents dengizlar orasida Skandinaviya yarim oroli joylashgan orol va yarim orollar mavjuddir. Bular qatoriga Kamchatka yarim orolini Kuril orollarini Yaponiya orollari, Koreya yarim orolini Filipin va katta-kichik Zont orollarini Indoneziya arxipalagi va bir qancha kichik orollarini kiritish mumkin. Materikning janubiy qismi ham okean suvlari ta'sirida juda parchalangan bo'lib ular asosan Xindixitoy yarim oroli Xindiston yarim oroli kichik Osiyo yarim oroli hamda materik yaqinidagi orollardan Shri-Lanka va yana bir orollarni kiritish mumkin. Materik atrofidagi okean qismlari bir necha botiqlar mavjud bo'lib, ularning chuqurligi turlichadir. Dunyo okeanining eng chuqur botiqlari qatoriga Kuril-Kamchatka cho'kmasi (10542 m) Marianna cho'kmasi (11034 m) Filippin cho'kmasi (10256 m) kabilarni kiritish mumkin. Materik dengizlar materikning ichki qismlarigacha kirib borgandir. Masalan: Atlantika okean bilan Suvayirish kanali orqali qizil dengiz va qo'ltig'i orqali qora dengiz bilan Suvayirish kanali orqali Qizil dengiz va Bobil-Mendab bo'g'ozi orqali Xind okeani bilan bog'lanish mavjud. Bunday xolatlarni materikning shimoliy-sharqda va sharqiy qismlarida ham uchratish mumkin.

Tog' paydo bo'lish harakteri keyingi rivojlanishda perm davri oxirlariga kelib Lavraziyaning Yevrosiyodagi qismi quruqlikka aylanib borgan va Gondvana bo'linib keta boshlagan. Yura davrining boshlarida Lavraziyaning ancha qismini transgressiya dengiz egallaydi va bu Yevropa platformasigacha davom etadi. Yura davrining oxirlarida bor davrining boshlarida alp tog' burmalanishi vujudga kelgan va bosqich davomida Yevrosiyo alohida materik bo'lib shakllanadi va uning hozirgi tabiiy sharoiti vujudga kela boshlaydi. Mezazoy o'rtalariga kelib Yevrosiyaning katta shimoliy qismi yaxlit materikka aylangan va uning umumiy shakli hozirgiga yaqin bo'lgan. Janubda Yevrosiyodan bo'linib ketgan Gondvanada ajralib turuvchi geosinklinal mintaq mavjud bo'lgan. Unda afrika Arabiston Xindiston va Avstraliya platformalari ajralib chiqqan ularning shakllanishida vulkanik jarayonlar vujudga kelib turgan. Materik qiyofasining shakllanishi uning hozirgi Relyefining vujudga kelishi hozirgiga o'xshash iqlim kanazoy erasida ro'y berib borgan. Kanazoy erasining boshlariga kelib hozirgi materikning katta shimoliy qismi o'rnida yaxlit quruqlik vujudga kelgan. Bu platformalar baykal kaledon va gersen burmalanishida hosil bo'lgan Yevrosiyaning janubi va janubiy sharqdagi tog'larning qo'shilishi vujudga kela boshlagan. Mezazoy o'rtalariga kelib Yevrosiyaning katta shimoliy qismi yaxlit materikka aylangan va uning umumiy shakli hozirgiga yaqin bo'lgan.

Janubda Yevrosiyodan bo'linib ketgan Gondavanada ajralib turuvchi geosinklinal mintaqa mavjud bo'lgan unda Afrika, Arabiston, Hindiston va Avstraliya platformalari ajralib chiqqan ularning shakllanishida vulkanik jarayonlar vujudga kelib turgan. Materik qiyofasining shakllanishi uning hozirgi Relyefining vujudga kelishi hozirgiga o'xshash iqlim kaynazoy erasida ro'y berib borgan. Kaynazoy erasining boshlariga kelib hozirgi materikning katta shimoliy qismi o'rnida yahlit quruqlik vujudga kelgan. Bu platformalar baykal kaledon va gersin burmalanishida hosil bo'lgan Yevrosiyoning janubi va janubi sharqdagi tog'larning qo'shilishi vujudga kela boshlagan.

Shu davrda bu quruqlikni g'arbda o'sha vaqtga kelib shakllana boshlagan. Shimoliy Atlantika cho'kmasi shimoliy Amerikadan ajratib qo'ygan janub va janub sharqda o'rta dengiz bo'yi Alp-Ximalay geosinklinal mintaqasi chegaralanib turgan. Bu geosinklinal mintaqa Yevrosiyoni Gondavananing bo'laklari bo'lishi Afrika Avg'oniston Xindiston va Avstraliya platformalaridan ajralib turgan. Sharqda g'arbiy Tinch okean geosinklinal mintaqasi Yevrosiyoni Tinch okean botig'idan ajralib turgan.

Savol:

1. Yevrosiyo materigidagi o'ziga xos tomonlarini ko'rsating?

MAVZU: MATERIK TABIATI TARAQQIYOTINING ASOSIY BOSQICHLARI TEKTONIKASI RELYEF HUSUSIYATLARI

REJA:

1. Materik shakllanish tarixi.
2. Materikning tektonik tuzilishi.
3. Yevrosiyoning Relyefi tuzilishidagi xos hususiyatlari.

Adabiyotlar:

1. T.V.Vlasova «Materiklar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1981 y. 17-40 betlar.
2. T.V.Vlasova «Fizicheskaya geografiya materikov» Toshkent 1986 god.
3. O.Mo'minov «Materiklar tabiiy geografiyasidan studentlarning mustaqil ishlari» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1977 y.
4. P.Musayev, R.Qurbonniyozov «Geografik o'yinlar» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1990 y.

Materik tabiati taraqqiyotining asosiy bosqichlari.

Hozirgi Yevrosiyo o'rnida tabiat rivojlanishining kemriygacha bo'lgan bosqichida uchta juda katta platforma mavjud bo'lgan bular Yevropa, Sibir va Xitoy platformalaridir. Bundan ham oldin janubiy tropik janubiy Gondvana platformasi vujudga kelgan. Yuqoridagi uchta platformalardan janubda Alp-Ximolay geosinklinal mintaqasi mavjud bo'lgan. Bu geosinklinal hozirgi xorijiy Yevropaning ko'p qismini egallagan janubiy sharqqa tomon davom etib shimoliy platformalarni Gondvanadani ajratib turgan. Polezoy erasining birinchi yarimidagi voqealar Yevrosiyo quruqligining shakllanishiga ancha ta'sir etgandir. Quruq geosinklinal mintaqalar hisobiga ancha kengaygan. Dengizlarning qayta-qayta

platformlarga oblastlariga bostirib kirishi natijada geosinklinal mintaqalarda ham tog' paydo bo'lish jarayonlari almashinib turgan. Tog'larning paydo bo'lishida silur davrining ohirida ayniqsa kuchaygan Kaledon geosinklinalar quruqlikka aylanib Yevropa platformasini shimoliy Amerika platformalari bilan tutashtirgan. Buning natijasida shimoliy Atlantika materigi xos bo'lgan burmali tog'lar Mongoliya Oxota geosinklinal o'rnida vujudga kelishi natijasida Sibir platformasi va yangi paydo bo'lgan tog'larni o'z ichiga olgan Angarida materigi vujudga kelgan.

Yevrosiyoning tektonikasi va Relyefi.

Yevrosiyo materigi tarkib topishning murakkab tarixi tabiatning barcha komponentlarida aks etgan lekin u yer yuzasining tuzilishi xususiyatlarida ayniqsa yaqqol namayon bo'lgan. Yevrosiyoning yer yuzasi murakkabligi hilma-hilligi va yer sharida takrorlanmasligi bilan ajralib turadi. Yevrosiyo uchun yer sharida ma'lum bo'lgan tektonik strukturalarning barcha tipi va barcha hil Relyef tipining tarqalganligi harakterlidir. Materik tarkibiga kiruvchi platforma oblastlari materikning vujudga kelishi va rivojlanishda turlicha rol o'ynagan yer sharidagi eng katta quruqlik bo'lishi Yevrosiyoning asosan Yevropa va Sibir platformalari tashkil etadi. Yevrosiyo quruqligi mana shu platformalar atrofidan kengaya borgan va bu platformalarning yaxlitligi va platforma tipida rivojlanish hozirga vaqtda saqlanib qolgan.

Yevrosiyo materigining katta-katta maydonlari paleozoy erasida hosil bo'lgan burmali tog'lardan iborat bo'lib, ular strukturalarining nihoyatda hilma-hil hamda mezo-kaynazoydagi rivojlanish tafovutlari bilan ajralib turadi. Xorijiy Yevropa ilk (kaledon) va so'ngi paleozoy burmalanishida hosil bo'lgan tog'lar Yevropaning shimoli va o'rta qismida shuningdek markaziy hamda harqiy Osiyoda tarqalgan Osiyoning sharqi uchun paleozoy zaminiga ega bo'lgan va hatto past burmali palaxsali tog'lar harakterlidir. Bular katta Xingan va kichik Xingan hamda janubiy Xitoy tog'lardir. Sharqiy Osiyo Sinlin tizmasi eng balandir u Kunlining orografik va tektonik davomidan iborat bo'lib balandligi 4000 m dan ortadi. Gersin burmali strukturalardagi past tekisliklarda akkumliyatv tekislik Relyefiga ega bo'lgan botiqlar joylashgan. Gobi Xitoy va Mangoliya doirasida bo'r va kaynazay cho'kindilari bilan qoplangan past tog'lar hamda qatlamli baland tekisliklardan iboratdir. Paleozoy burmali strukturalari tarqalgan oblastlari ayniqsa xorijiy yevropa teritoriyasida rangdor va metal (rux qo'rg'oshin kamob, simom uran) rudalariga boydir Gersin bosqichida paydo bo'lgan tog' oldi bukilmalarida juda katta to ko'mir konlari bor.

Osiyoning orollaridan iborat janubiy sharqiy va chekka qismlari Tinch okeani tektonik mintaqasi tarkibiga kiradi. Xindixitoyning birma daryosidagi g'arbiy qismi kaynazoy erasining oxirida paydo bo'lgan o'rtacha balandlikdagi burmali palaxsali tog'lardan iborat. Bu tog'lar Sumatra kalimantan Tayvan Xokkaydo saxalin orollari va Kamchatkada ham davom etgan. Tinch okean tomonidan ularga hozirgi geosinklinal mintaqaga kelib tutashgan bu mintaqaga Osiyoning Tinch okeanning markaziy qismidan ajratib turadi. So'ngan va ko'pdan-ko'p xarakatdagi vulkanlar Yapon orollari Filipin Yava va boshqa materik orollaridagi tog' tizmalarining eng baland tog' tepalarini hosil qilgan. Vulkanik yo'l bilan paydo bo'lgan rangdor metal rudalarning tarqalganligi harakterlidir. Bular Karpat tog'laridagi va Bolqon yarim orolidagi mis qo'rg'oshin rux zapaslari janubiy

Xitoydan Xindixitoy yarim oroli orqali malaka hamda indoneziyagacha cho'zilib ketgan mashhur qalay-va qalay valfram mintaqasi Yaponiya orollaridagi rangli metal konlari va boshqalardir. Karpatoldi va Mesopotamiya chekka bukilmalari hamda o'rta Dunay botig'i bu jixatdan alohida ajralib turadi. Ko'p botiqlarda shuningdek qo'g'ir ko'mir va tuz konlari tarqalgan.

Savol:

1. Materik rivojlanishi bosqichlarini ajratib bering?
2. Asosiy orografik xususiyatlarni ko'rsating?

MAVZU: YEVIROSIYO MATERIGI IQLIMI ICHKI SUVLARI

REJA:

1. Materik iqlimiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar.
2. materik iqlim mintaq va oblastlari.
3. Materik ichki suvlariga ta'rif.

Adabiyotlar:

1. T.V.Vlasova «materiklar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1981 y 41-78 betlar.
2. T.V.Vlasova «Fizicheskaya geografiya materikov» Toshkent 1986 god.
3. A.Qozoqov, H.Ma'sudov «Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi kursidan amaliy mashg'ulotlar va mustaqil ishlar» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1992 y.

Yevrosiyo iqlimi.

Yevrosiyo iqlimida materik maydonining juda kattaligi bilan bog'liq xususiyatlar yaqqol aks etgan materik asosiy qismining ekvator bilan shimoliy qutbiy doira oraliq'ida joylashganligi shartiy va markaziy qismlarining esa parchalanganligi okean xavzalarining ta'siri orografiyasining murakkabligi Yevrosiyo iqlimi sharoitning hilma-hil bo'lishiga olib kelgan. Materikda yillik yalpi radiasiya quyidagi miqdorda o'zgarib boradi. U Artika orollarida 60 kkal ga Yevropaning janubi qismida 70-140 kkal ga Osiyoning janubi va janubi sharqida 120-180 kkal ga teng, Arabiston yarim orolida yer yuzasidagi eng katta miqdor 200-220 kkal ga teng. Yevrosiyoda yillik radiasiya balansi 10 kkal dan 80 kkal gacha o'zgaradi. Materikning katta qismidagi asosiy atmosfera jaryoni havo masallarining g'arbdan sharqqa tomon harakat qilishi va u bilan bog'liq bo'lgan siklonlar faoliyati bilan bog'liqdir. G'arbdan materikka yil bo'yi sharqiy chekkalariga yetib boradi. Atlantika havosi sharqqa tomon harakat qilarkan nomini yo'qotadi qishda sovub yozda isib kontinental havoga aylanadi Materikning g'arbiy qismi kuchli parchalanganligi va keskin transformasiyasi sust bo'ladi, iqlim sharoiti asta-sekin o'zgara boradi. Osiyoda Ural orti qismida yil bo'yi kontinental havo massalari ustun turadi.

Materik o'rtacha kengliklari dengiz havosidan so'ng Arktika havosi kirib keladi va haroratning keskin pasayishiga hamda yog'inlarning kamayishiga sabab bo'ladi. Arktika havosi janubga yoyiladi biroq Yevropaning janubiy qismiga kamroq kirib keladi chunki uni kenglik yo'nalishidagi tog' tizmalari to'sib qoladi. Materikka

sharqiga tomon bu havo massasi ichkariroq kirib keladi va uzoq vaqt saqlanib qoladi. Osiyoning janubiy qismi qishda passat sirkulyasiyasi ta'sirida bo'ladi. Arabiston yarim oroli quruq shimoliy shamollar ta'sirida bo'ladi. Atlantika okeani havosi quruqlikka kup miqdoda yog'in keltiradi bu yog'in g'arbda yomg'ir yoki xo'l bir iqlim mintaqaga xos barcha iqlim oblastlari mavjud. Yevrosiyaning eng shimoliy orollari sharqda esa materikning shimoliy muz okeaniga tutash kabart qismi Artik iqlim mintaqasi doirasiga kiradi. Materik shimoldagi Shpisbergen orollari va shimoliy muz okeanining g'arbidagi mayda orollar uchun ham bu iqlim mintaqasi harakterlidir. Islandiya Skandinaviyani qutbiy doiradan shimoldagi qismini o'z ichiga oluvchi va sharqda birmuncha kengayuvchi subartika mintaqasi Yevrosiyoni kambar polosa hosil qilib kesib o'tadi. Bu mintaqada qishda sovuq Artik shamollarining ko'p esishi xarakterlidir subartika rayonlarida qishning nisbatan yumshoq yozning salqin kelishi va yong'inlar yilning barcha fasli yomg'ir yoki qor tarzida tushishi ahamiyatlidir. Yevrosiyaning eng keng va yaxlit qismi mu'tadil iqlim mintaqasida bo'lib u Biskay qo'ltig'ining janubiy qirg'og'idan boshlanib Kora va Kaspiy dengizlarining o'rta qismi orqali Koreya yarim orolining shimoliy qismi bilan Xonsyu orolining o'rta qismiga tomon o'tadi. Mintaqa havo massalari yil davomida g'arbdan-sharqqa tomon esadi va turli iqlim oblastlarini vujudga keltiradi. Dengiz tipidagi mo'tadil iqlim oblasti Islandiyaning janubi Skandinaviya yarim orolining g'arbiy chekkasi Britaniya orollari va materikning chekka g'arbi Yutlandiya yarim oroli Fransiyaning g'arbi va shimolini o'z ichiga oladi. Bu yerda yil bo'yi Atlantika havosi ustun turadi yozning o'rtacha harorati Q100 Q 180 bo'lsa eng sovuq oyning harorati Q10 Q60 ni tashkil etadi. YOg'in miqdori 1000 mm dan ortadi. Yevropa mo'tadil mintaqaning boshqa barcha qismi iqlimi to Ural tog'lariga qadar okean qismidan kontinental iqlimga o'tuvchi oraliq iqlim hisoblanadi. Bu hudud iqlimida Atlantika havo massalarining transformasiyasi va materik ustida qaror topuvchi kontinental havo massalari ta'sirining kuchaya borishi eng muhim rol o'ynaydi. Osiyoning sobiq ittifoq doirasidagi katta qismi Mongoliya va shimoliy g'arbiy Xitoy mintaqaning kontinental iqlimi oblastida joylashgan. Bu oblast g'arbdan keladigan quruq havo massalari ta'sirida bo'ladi. Bu iqlim oblasti iqlim Osiyo maksimum ta'sirida qishning sovuqligi va qish haroratining bir joydan ikkinchi joyga tomon keskin o'zgarib turishi bilan harakterlanadi. Katta Xingan tog' tizmasidan sharqdagi shimoliy sharqiy Xitoy Koreya yarim orolining shimoliy Xokaydo va Xonsyu orolining shimoli musson iqlim oblastiga xosdir. Bu oblastning hammas qismida harorat yomg'irlar va namlanishlarning yoz va qishda bir-biridan farq qilishi bilan harakterlanadi. Qishda quruq sovuq ob-havo ustun turadi Osiyo antisokloni tomonidan kuchli shamollar esadi.

Subtropik iqlim mintaqasiham Yevrosiyoni Atlantika okeanidan to Tinch okeaniga kesib o'tadi bu mintaqa doirasidan g'arbdan sharqqa toomn harakat qiluvchi havo massalari yozda tropik sirkulyasiyasi bilan almashinadi. Iqlida baland Osiyo tog'lari sistemasi katta ahamiyatga ega bu tog'lar qishda g'arbdan keluvchi havo massalari ikki tarmoqqa shimoliy va janubiy tarmoqqa bo'lib yuboradi. Yevrosiyaning subtropik mintaqasida bir necha iqlim oblastlari mavjud Priney va Apenin yarim orollari Bolqon yarim oroli janubi va g'arbi kichik Osiyoning janubi va g'arbi o'rta dengizini sharqiy sohili o'rta dengizdagi orollar va

Messopatamiyaning shimoli va yozi quruq keladigan o'rta dengiz tipli oblastiga kiritiladi. Materik ichkarisida Eron tog'ligidan to Xuanxe daryosi havzasining o'rta qismigacha kontinental iqlim oblastiga ega. Bu oblast yozning issiqligi va qishning sovuqligi bilan harakterlanadi baland Osiyo uchun baland tog' kontinental iqlimi mosdir.

Subtropik mintaqa sharqiy sektorning iqlimi ham mo'tadil iqlim mintaqasidagi kabi musson tiplidir. Bu oblastga Yanszi daryosi havzasi va Yaponiya orollarining janubiga kiradi. Bu oblastning qishda o'rtacha haroratning bir muncha yuqoriligi va yilning yalpi yog'inlar miqdorining kattaligi bilan farqlanadi. Tropik mintaqa materikda Arabiston yarim oroli mesapatamiyaning janubi va Eron tog'ligi hamda Xind daryosining shimoliy qismini o'z ichiga oladi. Bu rayonda yil bo'yi quruq kontinental tropik havo ustun turadi. YOg'in miqdori hamma joyda 100 mm dan kam bug'lanish esa 10 barobar yuqoridir. Subekvatorial mintaqa Filipin orollari Xindiston va Xindixitoy yarim orollari hamda ularga shimoldan tutashgan Xind Gang past tekisligi bilan janubiy sharqiy Xitoyni o'z ichiga oladi. Ximolay tog'lari bu mintaqaning aniq chegarasini hosil qiladi. Xind okeanidan esuvchi mussonlar Ximolay tog'larining qirralarigacha yetib keladi.

Butun subekvatorial mintaqaning umumiy hususiyati yozda Hind okeani mussonlari olib keladigan nam ekvatorial havo ustun turadi. Malaka yarim orolining janubiy qismi Zont orollari va Moluk orollari ekvatorial mintaqasida joylashgan. Bu mintaqa ekvatorial bosim depressiyasiga to'g'ri keladi va bu yerda ham ikkala yarim shardagi passatlar o'zaro to'qnashadi. Yevrosiyoning ekvatorial mintaqasida iqlim hususiyatlari atmosferaning umumiy sirkulyasiyasigigagina bog'liq bo'lgan, bu mintaqaga orollar va ularni bir biridan ajratib turuvchi suv havzalari kirishiga ham bog'liq. Bu mintaqa uchun yil bo'yi ekvatorial havo massalarining ustun turishi haroratning bir miyorda va yuqorligi, namlikning ko'pligi hamda kuchsiz shamollari bilan harakatlanadi. Butun Yava va kichik Zont orollari janubiy yarim sharning subekvatorial mintaqasida joylashgan. Yevrosiyoning ichki suvlari, orollarni qo'shib hisoblaganda Yevrosiyo teritoriyasida hosil bo'ladigan yillik oqim 16 ming km² ga yaqin, ya'ni butun yer sharida daryolar yillik yalpi oqimning yarimidan salgina ham halos. Oqim qalinligi bo'yicha olingan o'rtacha raqamdan yuqori, oqim qatlamining o'rtacha qalinligiga ko'ra faqat janubiy Amerikadan Yevrosiyodan oldinda turadi.

Eng ko'p oqim (1,500 mm dan ortiq) subekvatorial va ekvatorial mintaqalar, ayniqsa Zont arxipalagi orollar so'ngra Xindixitoy bilan Xindistonning g'arbi va Ximolay tog'ining markaziy qismi uchun harakterlidir. Boshqa mintaqadagi bunday yuqori harakterlidir. Boshqa mintaqalardan yalpi oqimning bunday yuqori ko'rsatkichlari Yaponiya orollari Alp tog'lari va skandivaniya tog'ligining ayrim rayonlarigina hosdir. Huddi shu regionlardagina katta maydonlarda yillik oqim 1500 mm dan kam biroq 600 mm dan ortiqdir. Yevropaning katta qismidan shimoliy va sharqiy Osiyoda yillik oqim 200 mm dan 600 mm yetadi. Pireney yarim oroli Dunay tekisliklari sharqiy Yevropa tekisligi o'rta qismining uncha katta bo'lmagan maydonlarning yillik oqimi 200 dan kam ya'ni butun quruqlikdagi o'rtacha miqdoridan bir oz kam. O'rta Osiyo va markaziy Osiyo quyi Xind havzasi Eron tog'ligi hamda Arabiston yarim orolining juda katta teritoriyasida yillik oqimning qalinligi 50 mm dan kam buning ustiga ko'pgina rayonlarda oqimning qalinligi 15 mm dan ortmaydi. Yevrosiyoning daryolari Atlantika shimoliy muz

okeani Tinch va Xind okeanlari havzasiga kiradi. Materikning chekka qismlari ayniqsa g'arbiy sharqiy qismlarida suv tarmoqlari zich bo'lib ularga eng yirik daryo sistemalari kiradi.

Materikning ichki va janubi g'arbiy rayonlarida yer usti suvlari deyarli yo'q binobarin ularning suvi okeanga oqib bormaydi. Yevrosiyo umumiy maydonining 30 % dan ortig'ini ichki oqim territoriyalari tashkil etadi. (Orol Kaspiy berk havzasi ham shu jumlagi kiradi).

Iqlim kontinentalning g'arbdan sharqqa tomon orta borishi daryolar rejimida ham aks etadi. Daryolarning hammasi qishda 2-3 haftadan to uch oygacha muzlab qoladi. Suv sarfi eng ko'payib daryolarning to'lib oqishi bahorga to'g'ri keladi chunki ular tog'lardagi qorning erishiga bog'liqdir. Yozning oxiriga borib kuchli bug'lanishi sababli daryolarning suv satxi ancha pasayadi biroq daryo suvlarini ko'llar tarkibiga solib turishi tufayli daryolar juda sayozlanib qolmaydi. Xindixitoy va Xindiston yarim orollari daryolari sernam fasl bilan quruq fasl o'rtasidagi keskin tofovut hamda yilning quruq faslidagi kuchli bug'lanish sabab ekvatorial mussonlar esadigan davrda to'lib toshib okean va ba'zan qurg'oqchil davrda deyarli qurib qoladi. Musson iqlimli ayniqsa Xindiston daryolari Saluin Irovadi va boshqalar baland tog'lardan boshlanadi va ularda garchi yozi maksimum aniq aks etsada har holga nisbatan bir miyordagi oqimga ega. Qutbiy orollar qoplami muzlanish tipi va qor chizig'ining pastda o'tishi bilan harakterlanadi. Shpisbergen orolida qor chizig'i o'rta hisobda dengiz sathidan 300 m balanddan o'tadi. Bu yerdagi muzlanish qalqonsimon muzliklardan iborat bo'lib ulardan dengizga katta muz tillari surilib tushib sinadi. Qor chizig'i 700 m dan 1000 m gacha balanddan o'tuvchi Islandiya orolida katta muzlanish markazi bor. Bundan yuqorida tog' massivlari firn maydonlari bilan qoplangan bo'lib ulardan ko'pdan ko'p daryolarga suv beruvchi muzliklar har tomnga tarqalgan.

Qor chizig'i 700 m dan 1900 m gacha bo'lgan Skandinaviya tog'laridan kattagina muzlanish mavjud va zich daryo tarmoqlarini to'yintiradi. Alp tog'larida qor chizig'i 2500-3200 m gacha ko'tariladi ular Yevropadagi vodiylar tipidagi eng katta tog' muzlanishi markazidir. Yevropadagi vodiylar tipidagi eng katta tog' muzlanish markazidir. Yevropadagi yirik daryolar (Reyn, Rona, PO, Dunayning irmoqlari) shu vodiylar muzliklardan boshlanadi qor chizig'i balandligi Qoraqurum va kunlunda 5000-5500 m Ximolay tog'larida 4500-5000 m. Muzlar 400 m dan pastga tushmaydi. Qoraqurumga ba'zi muzliklarning maksimal uzunligi 26 km sharqiy Tyanshanda qor chizig'ining balandligi 3700 m va eng katta muzlikning uzunligi 40 km hisoblanadi.

Daryolar va ko'llar. Materikning turli to'yinish manbaiga ega bo'lgan rejimi murakkab va xalq xo'jaligida eng katta ahamiyatga molik katta daryolari maxsus ta'riflanishini taqazo etadi. Dunay xorijiy Yevropaning eng katta daryosidir. Uning uzunligi 2850 km havzasining maydoni 817 ming km² qo'shilishi qismidagi yillik o'rtacha suv sarfi 6430 m³ sek. Dunay daryosi shvarsvald massividan 1000 m balandlikdagi ikki irmoqdan boshlanadi. Dunay daryosi vena shaxriga qadar balandligi 200 m dan ortiq bo'lgan sertepa qirlar hamda platolardan oqadi. Daryo oqimining Vana shahrigacha bo'lgan qismi Dunayning yuqori oqimi deb ataladi. Dunayning o'rta oqimi Vena shaxridan boshlanadi Dunay daryosi o'rta dunay past tekisligini avval geografik kengligi bo'ylab so'ngra esa meridional yo'nalishda kesib

o'tadi. Past tekislik qismida havo sovuq bo'lib turadi va qor yog'adi yoz ayniqsa uning ikkinchi yarmi issiq keladi. Dunay har yili qisqa vaqt bo'lsada har holda qish oylarida muzlaydi bahorda qorlar erigach suv sathi eng baland ko'tariladi dunayning past tekislikdagi Bolta deb ataluvchi qayr juda kengdir. Daryoning asosiy o'zanida ko'plab tarmoqlar va o'zanlar bor. Dunay Qora dengizga qo'yilaverishda uning o'zani delta bir qancha o'zaklarga bo'linib ketadi. Bu o'zaklar girlo deb ataladi faqat o'rta o'zak ya'ni sulin girlosidagina kema qatnay oladi. Qolgan ikkitasida ko'plab sayozlik va qum markazlar borligidan kema qatnay olmaydi. Dunay suvi yo'lida o'zanini o'zgartirish to'g'irlash tozalash va farvaterni chuqurlashtirish yuzasidan katta ishlar olib borilmoqda .

Reyn xorijiy Yevropaning eng yirik daryolardan biridir uning uzunligi bosh irmog'ining qo'shilishidan boshlab hisoblanganda 1320 km maydoni Mars daryosining havzasi bilan birga 251 800 km² . O'rtacha yillik oqimi quyi oqimlarda 2500 m³ sekga teng. Reyn Alp tog'larda 2000 m balandlikda ikkita tog' daryosining qo'shilishidan boshlanadi. Reyniga yirik irmoqdar yuqori oqimida Ara o'rta oqimida Nekkar Mayn, Lan, Zig, Rur, Mozel kelib quyiladi. Reyinda suv satxi o'zgarib tursada umuman olganda barcha fasllarda sersuv bo'lib undan kema qatnovida butun yil bo'yi foydalanish mumkin. Reyn xorijiy Yevropaning ichki rayonlarni Atlantika okeani bilan bog'lovchi kema qaynaydigan muhim daryosidir.

Rona Yevropaning o'rta dengiziga quyiluvchi eng katta daryosidir uning uzunligi 812 km havzasining maydoni 9800 km² . Ronaning bosh irmoqlari Alp tog'larida boshlanuvchi reynning bosh irmoqlari yaqinida joylashgan biroq u keyinchalik qarama-qarshi tomonga oqib Jeneva ko'liga borib quyiladi. Rona Lion haxri yaqinida tik janubga buriladi va unga eng yirik irmog'i Sona so'ngra esa Izer Dyurans hamda markaziy massividan oqib turuvchi irmoqlari quyiladi. Rona daryosi o'rta dengizga quyilishida delta hosil qiladi. Asosiy daryoning rejimiga Sona juda katta ta'sir ko'rsatadi. U yil bo'yi ayniqsa qishqi mo'l-ko'l yog'inlar davrida to'lib oqadi. Yozgi va qishki maksimumning bir-biriga qo'shib ketishi shuningdek markaziy massivdagi yomg'irlar tufayli kuzgi suv ko'payishi Ronaning o'rta va quyi oqimida yil bo'yi daryo sersuv bo'ladigan sharoit yaratadi. Rona daryosi yuqori oqimda kanal orqali reyn daryosi bilan tutashtirilgan bo'lib bu hol uning kema qatnovidagi ahamiyatini yanada oshiradi.

Yanszi Osiyo daryolari orasida eng kattasi va dunyodagi eng azim daryolardan biridir. Uning uzunligi 5530 km havzasi maydoni 1726 ming km² o'rtacha suv sarfi 22000 m³ sek Yanszi Tibet tog'ining markaziy qismida muzliklardan boshlanuvchi ko'pdan ko'p daryolarning o'zaro quyilishidan hosil bo'ladi. Daryo to'lib oqqanda ba'zi ko'llar juda qattalashib ketib eng past joylarni suv bosadi. Yanszi daryosi sharqiy Xitoy dengiziga quyilishida taxminan 40 yilda 1 km ga o'suvchi delta hosil qiladi. Yanszi va uning irmoqlari suvidan dalalarni sug'orishda keng foydalanishadi. Ko'llar Yevrosiyoda ko'llar ko'p ular paydo bo'lishi katta-kichikligi va suv rejimiga ko'ra xilma-xildir. Bir tipdagi ko'llar geologik tuzilishi Relyefi va iqlimning ma'lum sharoiti bilan belgilanuvchi ko'lli oblastlarga gruppalashtiriladi. Yevrosiyaning ko'plab tog' sistemalari uchun muzlik tepalik va muzlik ko'llar harakterlidir bu jihatdan Alp tog'lari alohida ajralib turadi. Alp tog'laridagi dunyoga mashhur ko'llarning o'rnida chuqurligi neogen davrida tektonik vodiylar hosil bo'lgan so'ngra esa tog'lar yonbag'ridan

tushib kelgan katta-katta muzliklar bu chuqurlikni o'zgartirgan. Alp tog'laridagi ko'llardan Jeneva Boden Syurix majore Komo Gardo eng mashhurdir. Yevropadagi eng katta va eng yosh tektonik ko'l muzlanish davridan keyin sayozroq grabenda hosil bo'lgan Balaton (Vengriya) ko'lidir. Yevrosiyaning ko'pgina yirik ko'llarida kema qatnaydi. Umuman olganda materikning daryo va ko'llari bir tekisda tarqalmagan. Bundan tashqari ichki suvlar materikdagi mavjud davlatlarning iqtisodiy ijtimoiy rivojlanishda alohida ahamiyatga egadir. Lekin bu daryo va ko'llar yuqori darajada ifloslanib borilmoqda.

Savol:

1. Materik iqlimini shakllanishda nimalar asosiy omillar hisoblanadi?
2. Ichki suvlarga nimalar kiritiladi va ularga ta'rif bering?

MAVZU: YEVROSIYO ORGANIK DUNYOSI

REJA:

1. Materikda tuproq va o'simlik dunyosining tarqalishi.
2. Materik hayvonot dunyosining o'ziga xosligi.
3. Materik tabiatini muxofaza qilish.

Adabiyotlar:

1. T.V.vlasova «Materiklar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1981 y 80-113 betlar.
2. P.P.Vtorov, N.N.Drozdo «Biogeografiya materikov» Moskva Izdatelstvo «Prosvesheniye» 1974 god.
3. O.Mo'minov «Materiklar tabiiy geografiyasi studentlarning mustaqil ishlari» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1977 yil.

Tuproq va o'simliklar

Yevrosiyaning Golarktika florasida tarkibida qadimiy issiqsevar o'rmonlar florasida elementlari materik territoriyasida kaynazoy erasining birinchi yarmidagi muzlik qoplanish hosil qilgan umumiy sovish davriga qanday tarkib topgan. O'rmon florasida elementlari asosan okean bo'yidagi ikkala sektorda Atlantika bo'yi va Tinch okeani bo'yi sektorida saqlanib qolgan. Materik ichki rayonlari Florasi va tuproq o'simlik qoplamining neotektonik shakllanishida materikning janubdagi tog' sistemalarining keyinchalik quruqlasha borishi katta ahamiyatga ega. Qutbiy arxipalagi Shpisbergenning muzdan xoli joylarida artik tundra zonasi tarqalgan. Uning o'simliklari mox (yo'sin) lishaynik va sidra qoplam hosil qilmaydigan ko'p yillik past o'tlar toshyorar qutb ko'knorisi va ba'zi g'allagulli o't o'simliklardan tarkib topgan. Sust podzollashgan yoki trof gleyli tuproqlarda pakanda qayin va rezavor butalar o'sadigan tipik tundra Skandinaviya yarim oroli va Fillandiyaning shimoldan sharqqa esa Yevropa qismi hamda Sibirning shimolda tarqalgan hududlar hisoblanadi. Xorijiy Yevropa Skandinaviya yarim oroli bilan Fillandiyaning katta qismi igna bargli o'rmonlar bilan qoplangan. Ular tekisliklarni egallab yotadi va Skandinaviya tog'lar yonbag'riga o'tib shimolda 400-500 m janubda 900 m balandlikka chiqib boradi. Ignasiz bargli o'rmonlar

Yevropaning shimolida taxminan 670 shimoliy kenglikkacha yoppasiga tarqalgan. Shimolda gleylipodzol tuproqlar eng ko'p tarqalgan ularning hammasi himiyaviy tarkibi va strukturasi sababli uncha unumdor emas.

Aralash o'rmonlar g'arbda va janubga tomon bargli o'rmonlarni

daraxtlari turiga qarab bir necha tipga bo'lish mumkin. Dub qayin dub eman buk va buk qayin o'rmonlari. Xorijiy Yevropaning chimli podzol va o'rmon qung'ir tuproqlardagi keng bargli va aralash o'rmonli rayonlarda azaldan aholi zich yashaydi bu yerda dehqonchilik va chorvachilik rivojlangan. Tuproq qoplami yoppasiga tarqalmagan quruq toshloq ohak toshli yonbag'irlarda birmuncha kserofit o'simlik qoplami bilan karakterlanadi. Bu o'simliklar qoplami dukkakdoshlar labguldoshlar landankdoshlar oilasiga kiruvchi siyrak va pakana butalar hamda yarim butalardan iborat. G'arbda bunday o'simliklar qoplami trigga Balqon yarim oroli va kichik Osiyoda frigina deb ataladi. Ularning turli sostavi bir-biridan ancha farq qiladi. Horijiy Osiyodagi mo'tadil mintaqa cho'llari yozi jazirama issiq qishi sovuq yog'inlar miqdori 200 mm dan oshmaydigan biroq asosan 700 mm dan kam yog'inlar yil davomida bir tekis tushadigan va tuprorqni atigi 0,5 m namlaydigan keskin kontinental iqlim sharoitida rivojlanadi. Cho'l o'simliklari va tuproqlari nihoyatda hilma-hildir chunki grunt sharoiti Relyef yoki namlanish sharoitida salgina o'zgarish tuproq hamda o'simliklarning o'zgarishiga olib keladi. Osiyo cho'llarining eng qimmatli o'simligi saksavuldir undan o'tin sifatida foydalaniladi yosh shoh-shabbasi tuya uchun ozuqa hisoblanadi. Oq saksavul qumlarni mustahkamlash uchun ekilsa qora saksavul sho'rxak yerlarda o'stiriladi nihoyatda boy va hilma-hil floraga ega bo'lgan Yevrosiyo kplab madaniy va foydali yovvoyi o'simliklarning vatanidir. Bu o'simliklar javdar bug'doy tariq grekcha sholi ko'pgina dukkakli ekinlar ildiz mevalilar choy butasi shakarqamish dorivor o'simliklar nihoyatda ko'p xushmanzara o'simliklardan iborat.

Hayvonot dunyosi.

Yevrosiyaning katta shimoliy qismini Golarktika zoogeografik oblastiga kichik janubiy qismi esa Hind-Malaya va Efferiopa oblastlariga kiradi. Bular o'rtaqidagi chegara shunday o'tkazilganki Hindiston va Hindixitoy yarimorollari Tayvan Filippin va Zond orollari Hind Malaya oblastiga kiradi. Arabiston yarim orolining janubiy qismi Afrikaning katta qismi bilan birga efiopiya oblastiga kiritiladi. Mezazoy oxirida butun Yevrosiyo turli-tuman fauna vujudga kelgan rayonlardan iborat bo'lgan bu fauna tuxumdan ko'payadigan va xaltali sut emizuvchilar ilon toshbaqa va boshqa hayvonlardan tarkib topgan. Plasentar ya'ni yuqori sutemizuvchilar ayniqsa yirtqichlar tuban sutemizuvchilar janubga Afrika va Avstraliyaga chekingan. Ular o'rnida kaynazoy erasida Yevrosiyaning katta qismini egallagan har turli hayvonlar tuya ot karkidonlar tarqalgan. Iqlimning sovushi Yevrosiyoda og'ir iqlim sharoitga moslashgan hayvonlarning tarqalishiga olib kelgan. Mamont tur va boshqalar mana shunday hayvonlar Osiyoda kaynazoy erasi davomida iqlim sharoiti uncha ko'p o'zgarmagan sharqiy qismda muzlikdan oldingi ko'pdan ko'p hayvonlar saqlangan. Bundan tashqari sharqiy Osiyoda Golarktika bilan Hindiston-Malayziya zoogeografik almashinuvi ro'y bergan. Sharqiy Osiyoda yo'lbars yapon makagi va boshqa shu kabi tropik formalar shamolning eng ichkarisiga kirib borganlar. Yevrosiyaning barcha qismdagi tundra faunasi ayniqsa bir hildir Tundrada eng ko'p tarqalgan yirik sutemizuvchi hayvon

shimol bug'isidir Yevrosiyoda yovvoyi holda deyarli uchramaydi, bu Yevrosiyoning shimoldagi eng kam tarqalgan va qimmatli uy hayvondir. Quruqlik qushlardan oq kaklik bilan tundra kakligi va ot quloq va so'fito'rag'ay eng ko'p tarqalgan. Tundra qisqa yoz davrida jo'ja ochish uchun ko'p suv qushlari chayka (baliqchi qush) lemming va oq quyon harakterlidir o'rdak g'oz oq qushlar uchib keladi. Chistik va chayka odatda qoyali baland qirg'oq in qo'yib tuximini toshli jarliklarning rahiga va teshiklarga qo'yadi. Qushlar bunday joylarda yuz minglab yig'ilib «qush bozorlarini» qiladi. Yevrosiyoning shimoli qirg'oq bo'yi suvlar daryo va ko'llari baliqqa asosan losos oilasiga kiruvchi baliqlarga boydir. Muzlik davrida xozirgi tundra urnida mamont junli karkidon yovvoyi qo'chqorlar yashagan. Hozir ularning qoldiqlari qazilmalardagina topilmoqda. Ba'zi joylarda masalan Shpisbergen orollarida) Amerika Artikasidan keltirilgan yovvoyi qo'chqorlar boqib ko'paytirilmoqda.

Yevropa o'rmonlarida bir vaqtlar ko'plab yirik sut emizuvchi hayvonlar yirtqichlar hamda o'tho'r hayvonlar yashagan va ular go'sht yoki qimmatbaho mo'ynasi uchun ovlangan. Ulardan ba'zi hayvonlar turlari deyarli butunlay kirib yuborilgan yoki qo'riqxonalaridagina uchraydi boshqalar hozirgi vaqtgacha keng tarqalgan. O'rmon faunasining eng harakterli vakillari oq ayiq zubr kosulya bug'ining bir turi asl bug'i rasomoxa o'rmon suvlari o'rmon sassiq qushlari laska yovvoyi mushuk tulki tipratikon oq quyon va rusak quyondan iborat. Tekisliklarda butunlay uchramaydigan qo'ng'ir ayiq tog'larda ayniqsa Karpat tog'larida hozir ham yashaydi. Endilikda tog' hayvonlari turlaridan serena tog' echkilari hamda sug'urlarni ko'rsatib o'tish lozim. Markaziy Osiyoda yirtqichlar tuyoqlilarchalik hilma-hil emas. Tog'lar qor barsi-ibris qo'ng'ir ayiqning tabiatiga xos kenja turi va bo'ri yashaydi. Deyarli hamma joyda tulki oddiy bo'ri lacha va chiyabo'ri uchraydi. Tekisliklarda ham tog'li rayonlarda ham turlarga va soniga ko'ra kemiruvchilar qo'shoyoq quyon sug'ur yumronqoziq pishuxa qumsichqon dala sichqonlari va boshqalar juda ko'p.

Savol:

1. Materikda qanday tuproq va o'simlik turlari tarqalgan?
2. Materik faunasining o'ziga xos tomonlari va tarqalish ariyellari nimadan iborat?

MAVZU: YEVIROSIYO HALQLRI

REJA:

1. Matekka insonning kirib kelishi.
2. materikda insonning tabiatga ta'siri.

Adabiyotlar:

1. T.V.vlasova «Materiklar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1983 yil 164-189 betlar.
2. T.V.Vlasova «Fizicheskaya geografiya materikov» Toshkent 1986 god.
3. A.Qozoqov, H.Ma'sudov «Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi kursidan amaliy mashg'ulotlar va mustaqil ishlar» Toshkent «O'qituvchi» 1992 yil.

Yevrosiyoda halqlar.

Yevrosiyoda faunasi sostavida primatlar otryadining har ikkala kichik otryadi halqlarsimon shu jumladan hozirgi zamon halqlarsimon maymunlar bor. Yevrosiyoda territoriyasida eng qadimiy gominidlar hozirgi halqlarning ajdodlari topilgan materikning turli qismlarida rivojlanishining turli bosqichlarida bo'lgan halqlar ajdodlari qoldiqlari topilgan. Bu faktlar shundan dalolat beradiki Yevrosiyoda halqlar paydo bo'lgan va rivojlangan oblastga kiradi yana halqlar Yevrosiyoda uchun avtoxona asli shu yerlik tub joylik bo'lib uning territoriyasiga chetdan kirib kelgan. Agar janubiy sharqiy Osiyo Kavkaz janubiy Yevropa Old Osiyoda halqlar eng qadimdan o'rnatilgan territoriyalar deb qaralsa Sibir va Yevropaning shimoliy rayonlariga aholi ancha qiyin kelib o'rnatilgan Yevrosiyoning janubiy yarmida neogen oxirida yashagan halqlarsimon maymunlarning qoldiqlari topilgan. Yana shunday maymun qoldiqlaridan biri Gruziyadan topilgan bo'lib u Udabn tog'lari rayonidan topilganligi uchun udabnolitik deb ataladi. Haqiqiy halqlar rivojlanishining birinchi bosqichi vakili bo'lgan arxantrop qoldiqlari topilmalari Yevropada borligi shubhasiz va ular ancha ko'pdir.

Bundan 700-600 ming yil ilgari yashagan qadimgi arxantrop qoldiqlari yava orolidan topilgan edi. Huddi shu yerda bir oz keyingi vaqtga mindel okean muzlanishi ya'ni quyi pleistosenaga absolyut yoshi 500 ming yil to'g'ri keluvchi arxantrop suyaklari topilgan. Antropologik xususiyatlariga ko'ra hozirgi halqlarlardan amalda farq qilmaydigan neandrop Yevropa va janubiy sharqiy Osiyoda bundan 40-38 ming yil avval ya'ni yuqori paystosenning ikkinchi yarmida paydo bo'lgan. Bu arxeologik jihatdan yuqori paleolitga to'g'ri keladi Yevropadan topilgan hozirgi tipdagi halqlar qoldiqlari Fransiyaning markaziy massivdagi shunday qoldiqlar topilgan joy nomi bilan kromononlar deb ataladi. Ular materik bo'ylab tarqalib shimol va sharqqa sharqiy yevropa hamda Sibirga kirib borgan.

Kavkazning janubiy qismi va old Osiyoning qo'shni qismlari aholisi orasida Kavkazsimon tipi bilan Kaspiy tipi orasida oraliq o'rin turuvchi old Osiyo tipi tarqalgan. Afg'oniston shimoliy Xindiston va ularga qo'shni rayonlar aholisi Xind-Afg'on tipiga kiradi. Bu tip vakillarining tanasi salgina bug'doy rang sochi va ko'zlari qora ba'zan sarg'ichroq yuzini tuk qoplanganligi bilan xarakterlanadi. Shimoliy Osiyodagi janubiy yevropalarning vakillari tog'li tojiklar antropologlar fikriga ko'ra katta yevropoid irqning xarakterlari sof vakillari deb qaralishi

mumkin. Tog'li tojiklar soch va ko'zlari qora boshi dumaloq qirraburun bo'ladi. Yevrosiyaning hozirgi aholisining soni 3,2 mlyard kishidan ortadi. Buncha ko'p aholi materik bo'ylab g'oyat netekis taqsimlangan Yevrosiyoda aholining har joylaridagi zichligi o'rtasidagi farq boshqa materiklardagiga qaraganda eng kattadir. Aholi zichligi g'arbiy Yevropa sharqiy Osiyo va janubiy Osiyoda eng katta bo'lib bu yerlardagi juda katta maydonlarda aholining o'rtacha zichligi 200 dan 600 kishigacha to'g'ri keladi va undan ham ortadi. Arabiston yarim oroli Eron tog'ligining ichki qismlari shimoliy g'arbiy G'itoy va Mongoliyadagi katta katta maydonlarda yashovchi aholi umuman fyo'q.

Savol:

1. Materikka inson faoliyatining roli qanday?
2. Materik tabiatiga inson faoliyatining ta'siri qay darajada?

MAVZU: YEVROSIYONI TABIIY GEOGRAFIK RAYONLASHTIRISH REJA :

1. Materikni tabiiy geografik rayonlashtirishning ahamiyati.
2. Materikning region va o'lkalariga umumiy tavsif.

Adabiyotlar:

1. T.V.Vlasova «Materiklar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1981 y. 125-133 betlar.
2. A.Qozoqov, H.Ma'sudov «Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi kursidan amaliy mashg'ulotlar va mustaqil ishlar» Toshkent «O'qituvchi» 1992 y.

Yevrosiyaning tabiiy geografik regionlari.

Yevrosiyo maydonining nihoyatda katta ekanligi uning geologik tektonik tuzilishi va orografiyasining murakkabligi okeanlarning ta'siri shimoliy yarim sharning barcha iqlim mintaqalarida joylashganligi materik ichkarisidagi shimoliy muz okeaniga ochiq juda katta tekislik va yassi tog'liklarda termik sharoit hamda namlanish ular bilan bog'liq holda esa biokomponentlar ham shimoldan janubga tomon asta sekin o'zgarib boradi. Yevrosiyaning Atlantika bo'yi qismidagi tabiiy sharoitning qaror topishida va teritorial bo'linishda uning okeanga yaqinligi hamda okean ustida hosil bo'lgan havo massalarining juda parchalangan quruqlikka ta'siri eng katta ahamiyatga ega Yevrosiyoda va okeanning unga tutash qismlarida quyidagi yirik regionlarni ko'rish mumkin. G'arbiy Yevropa sharqiy Yevropa shimoliy Osiyo O'rta dengiz bo'yi va Old Osiyo tog'liklari Artika va subartikaning Yevrosiyo sektori shimoliy muz okeanining Yevrosiyoda shimoliy g'arbda va shimolda joylashgan orollari tabiatning bir qancha umumiy belgilariga ega. Bu umumiylik ularning artika va subartika mintaqalari joylashganligi bilan bog'liq. Bu teritoriya tabiatning tafovutlari esa ularning paydo bo'lishi strukturasi va Relyefi shuningdek qaysi sektorda joylashganligi bilan bog'liq holda yuzaga kelgan Shpis-bergen arhipalagi 76,50 va 80,50 shimoliy kengliklar orasida joylashgan orollar gruppasidan iborat bo'lib xorijiy Yevropadagi birdan bir artika oblastidir.

Arxipalagning maydoni 62 ming kv2 u asosiy g'arbiy Shpisbergen oroli shimoliy sharqiy yer oroli va bir qancha kichikroq orollaridan iborat. Ularning hammasi paydo bo'lishiga ko'ra materik orollari bo'lib kaynazoy erasining ikkinchi yarimiga qadar Yevropaning Grelandiya bilan tutashib turgan quruqlikdan iboratdir. Shpisbergenning yer yuzasi burmalangan protozoy va quyi poleozoy jinslardan tarkib topgan bu jinslarni ba'zi joylarda toko'mir davri mezazoy va kaynazoy eralarining tarkibida toshko'mir zapaslari bo'lgan gorizontall yotqiziqlari ko'mib yuborgan. Shpisbergen konlaridan toshko'mir qazib olish XX asr boshlaridan beri mavjud. Arxipalagning muzdan holi yerlarini tundra egallagan bu yerda bo'yi 20 sm dan oshmaydigan pakana tol va qayinlar uchraydi. Yozda bo'tako'z qutb ko'kparisi gazako't bark urib ochiladi katta maydonlarni torfzorlar egallaydi. Arxipalag faunasining turlari kam lekin shunday bo'lsada bu fauna sostavida ba'zi bir qimmatli ov hayvonlari bor bular havo rang pesen qutb tulkisi oq ayiq shimol bug'isi 20 yillar oxirida shpisbergenga muskus ho'kizi keltirilgan edi u hozir qo'riqlanmoqda .

Shpisbergen Arktikaning yevropalik aholi yashovchi eng shimoliy raoynlardan biri orol aholisi asosan ko'mir qazib olish qisman esa ovchilik bilan shug'ullanish uchun ko'chirib kelgan. Islandiya oroli atlantika okeanining shimoliy qismida shimoliy qutb doirasi bilan 630 25 mm kenglik orasida Shpisbergendan ancha janubi g'arbida joylashgan. Islandiyaning maydoni 103 ming km2 islandiya oroli qirg'oqlari yaqinidan mayda orollar bilan birgalikda islandiya respublikasining teritoriyasini tashkil etadi.

Savol:

1. Tabiiy geografik rayonlashtirish qanday amalga oshirilgan?
2. Nima uchun geografik o'lkalar farqlanadi?

MAVZU: SHIMOLIY YEVIROPA G'ARBIY YEVIROPA

REJA:

1. Shimoliy yevropaning joylashgan o'rni Relyefi hususiyatlari.
2. G'arbiy Yevropaning geografik o'rni yer yuzasi tuzilishi.
3. Shimoliy va g'arbiy Yevropaning iqlimi ichki suvlari organik dunyosi.

Adabiyotlar:

1. T.V.Vlasova «Materiklar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1981 y. 135-160 betlar.
2. T.V.vlasova «Fizicheskaya geografiya materik» T. 1986 god.
3. Universitet ta'lim uchun «Geografiya» mutaxassisligi bo'yicha o'quv dasturlari Toshkent «universitet» nashriyoti 1997 yil.

Shimoliy Yevropa.

Bu region tarkibi asosiyni fenoskandiya tashkil etadi fenoskandya umum nom bilan yevropaning shimoliy qismi Skandinaviya yarim oroli Filandiya va Koreliya hamda Kola yarim oroli kiritiladi. Bu katta hudud tabiiy sharoitining og'irligi kristalli jinslarning tarqalganligi tayga o'rmonlari va tundra landshaftlarining uch

tun turishi bilan harakterlanadi. Fonoskandiyaning asosini skandinaviya yarim oroli tashkil etadi. Yarim orol qirg'oqlari yaqinida bir necha orollari joylashgan bularning eng yiriklari Gotland Eland hisoblanadi. Skandinaviya yarim oroli shimolda materik bilan tutashgan janubda uni shimoliy va Baltika dengizi o'rtasidagi tor bog'oz O'rta Yevropa tekisligidan ajratib turadi. Shimoliy qismi shimoliy muz okeani bilan tutashib turadi yarim oroli asosan tog'lar tashkil etganligi sabab eng baland tog'lar janubda joylashgan bo'lib Yutenxeymen massivi qad ko'targandir. Massivning eng baland cho'qqisi Galxyonnigen (2468) hisoblanadi yarim oroli uchun sernam iqlim harakterlidir. Yanvarning o'rtacha harorati shimolda 40 dan 00 gacha janubda 20 gacha yetadi. Qish 6-7 oy davom etadi.

Butun Fenoskandiya uchun yozning qisqa va salqin bo'lishi harakterlidir o'rtacha harorat Q160 Q170 ni tashkil etadi. Fenoska diyaning Relyefi va iqlimi yer usti suvlarining rivojlanishiga qulaylik tug'diradi shu sababli bu hudud daryo va ko'llarga juda boy. Daryolari asosan qor va muzliklardan to'yinadi ko'llar juda ko'p bo'lib ayniqsa Filandiyada 60 mingga yaqin ko'l mavjud skandinaviya tog'lari hozirgi zamon muzliklari saqlanib qolgan. Ural tog'ligi Yevropa va Osiyo qittalari o'rtasida meridional yo'nalishida joylashgan bo'lib tabiiy sharoitida shimolan janubga hamda sharqdan g'arbga tomon o'zgarish yaqqol seziladi. Tog'likda uning vujudga kelishi bilan bog'liq holda g'ardan sharqqa qarab jinslarning tarkibi joylashishi ham o'zgarib boradi. Ural tabiiy sharoiti Relyef iqlim oqar suv tuproq o'simlik hususiyati va qoplariga qarab bir necha oblastlariga ajratiladi.

Qutbiy Ural qutb doirasidan shimolda ya'ni tundrada joylashgan shimolda u yugar shari bo'g'izidan Konstantinova Xosmen tog'igacha Payxay tizma deb ataladi. Bu tizma asosan balanligi 400-450 m keladigan do'ngliklardan iborat. Bu qismdagi tog'likning eng baland nuqtasi Payer cho'qqisi hisoblanib balandligi 1472 m ga yetadi. Shimoliy Ural shimoliy Ural Telnos Iz tog'idan boshlanib janubda Kanjokovski va Kasviniskiy Xamen tog'larigacha davom etadi. Bu ularning eng baland qismi bo'lib balandligi 1500 m atrofda shimoliy ularning eng shimoliy qismlari qutb yoni deb ataladi. Tog'likdagi Islodavatelskiy tizmasi asosiy suvayirg'ich hisoblanib undagi narodnaya cho'qqisi (1895) Ural tog'ining eng baland nuqtasi hisoblanadi. O'rta Ural shimolda Kosvenskiy Kamen tog'idan janubda yurma tog'igacha davom etadi. U meridional yo'nalishidan sharqqa turib chiqqan yoyi shaklini oladi. O'rta Ural shimoliy va janubiy Uralga nisbatan ancha pasdir. Undagi eng baland tog'lar tepalari 700-800 m dan oshmaydi janubda Ural Yurma tog'idan janubda Ural daryosining kenglik bo'ylab yo'nalgan qismigacha davom etadi. O'rta Uralning kuchli siqilishi hamda torayishidan janubiy ural mintaqasida ancha keng zona hosil bo'ladi. Bu qismda tog'likning kengligi 160 km yetadi. Ural tog' tizmasi ancha past bo'lsada asosiy suvayirg'ich vazifasini bajaradi va eng uzun hisoblanadi. Janubiy Uralning eng baland nuqtasi 1639 m bo'lgan Yomon tog' tizmasi Mug'ojar shimolda bo'lib juda yassilangan va atrofga ancha pasayib boradi orografik jixatdan ancha parchalangan hisoblanadi.

G'arbiy Yevropa.

Yevrosiyo materigining chekka g'arbiy ya'ni Atlantika okeaniga tutashgan va mo'tadil mintaqada joylashgan qismi sharqiy Yevropa yoki sharqiy yevropa tekisligi va subtropik mintaqalarda joylashgan janubiyEvropalarga qarama-qarshi o'laroq umumiy bir nom g'arbiy yevropa nomi bilan atalishi mumkin. G'arbiy

Yevropa ichidagi tabiat tafovutlari territoriya ayrim qismlarining paydo bo'lishi va neotektonik proseslarining namoyon bo'lishi darajasiga geografik kenglikda hamda atlantika okeaniga nisbatan tutgan o'rniga bog'liqdir. G'arbiy yevropa qirg'oqlari yaqinida maydoniga ko'ra eng katta dengiz skandinaviya yarim oroli bilan islandiya yarim oroli orasida joylashgan Norvegiya dengizidir. U Atlantika okeanida suv osti tizmasi orqali ajralgan bo'lib bu tizmasi farer va Shetland orollari joylashgan. Materik bilan Britaniya orollari o'rtasida shimoliy dengiz joylashgan Faqat skandinaviya yarim orolii sohillari bo'ylab chuqurligi 200 m dan nov o'tgan dengizning qolgan qismi chuqurligi esa 100 m dan kam sayozliklar chuqurligi 20 m dan kam.

Britaniya orollari g'arbiy yevropa quruiqliklar yaqinidagi birdan-bir yirik arxipalagidir uning sostaviga ikki yirik orollar men buyuk Britaniya bilan Irlandiya va ko'pdan ko'p mayda orollar men Anglis Uayt ichki va tashqi Gebrid Orkley va Shotlandiya orollari kiradi. Arxipalagning umumiy maydoni 325 ming km² bundan 244 ming km² buyuk britaniya orollariga 84 ming km² esa irlandiya oroliga to'g'ri keladi. Britaniya orollari Relyefida unga bakand bo'lmagan va tekislanib qolgan tog' massivlari ustun turadi. Bu tog' massivlari Artika suv osti soyliklari hamda platolari bilan almashinadi. Eng baland yeri 1300 m dan salgina oshadi o'rta yevropa tekisliklari (Alp) bu tabiiy oblast Atlantika okeani qirg'oqlaridan sharqda odra va visla suv ayirg'ichga cho'zilib ketgan. U Fransiya territoriyasini (Alp va Piraney tog'larisiz) belgiyaning federativ respublikasi bilan Germaniya Demokratik respublikasining o'rtacha qismini Chexeslovakiyaning o'rta qismi hamda o'rta Polshaning o'z ichiga oladi. Markaziy massiv biskaya qo'ltig'i sohili va Pirenet tog'larining shimoliy etagida Garonna past tekisligi yoki akvitanিয়া havzasi joylashgan. Shimoliy Aura past tekisligi Relyefi xilma-xil bo'lgan shimoliy Fransiya past tekisligi yoki Parij havzasi rayoniga tutashib ketgan. Alp va Alp tog'lari tabiiy geografik o'lkasidagi shveysariya va Avsraliya joylashgan oblastining shimoliy qismlari Germaniya Federativ respublikasi g'arbiy qismlari Fransiya janubiy qismlari Letaniya territoriyasida joylashgan. Alp tog'larining sharqiy tarmoqlari Vengriya janubiy sharqiy tarmoqlari yugoslaviyaga kirib borgan. Ba'zan alp tog'larining turli qismlarining Shveysariya alp tog'lari Fransiya Alp tog'lari letaliya alp tog'lari va xakozo deb ataydilar.

Savol:

1. Shimoliy Yevropadagi qaysi hududlar kiritiladi?
2. G'arbiy Yevropaga qaysi hududlar kiritiladi?

MAVZU: O'RTA DENGIZ SOHILI JANUBIY G'ARBIY OSIYO REGIONLARI.

REJA:

1. Regionlarning joylagan o'ri va Relyefi hususiyatlari.
2. Regionlarning iqlimi ichki suvlari organik dunyosi.

Adabiyotlar:

1. T.V.Vlasova «Materiklar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1981 y 251-162 betlar.
2. T.V.Vlasova «Fizicheskaya geografiya materikov» T. 1986 god.
3. O. Mo'minov «Materiklar tabiiy geografiyasidan studentlarning mustaqil ishlari» Toshkent «Universitet» nashriyoti 1977 yil.

O'rta dengiz bo'yi sohili. Tabiiy geografik region.

Yevrosiyo va Afrikaning o'rta dengiz sohillarida joylashgan o'lkalarning tabiiy va madaniy landshaftlari bir hildir. Bu tabiatning va halqlar xo'jaligi faoliyati sharoitining juda katta territoriyada bir hilligi geograflar tomonidan juda qadimdan qayd qilingan va geografiyaga «O'rta dengiz bo'yi» tushunchasining kiritishga sabab bo'lgan. Apenik yarim oroli va Sisiliya orolig'ida chuqurligi 3330 m dan ortig'i bo'lgan tirrep dengiz botig'i joylashgan. Alpenlik va Bolqoni yarim orollari orolig'ida sayoz Adriatika dengizi mavjud. Janubroqda Moniya dengizi botig'i eng katta chuqurlik 5121 m aniqlangan. Pirenet yarim orolini ng asosini pinet shimoliga maseta massiv tashkil etadi. U pristal jinslardan tuzilgan bo'lib shimol va janub toomnlardan Alp burmalanish mintaqasining tog'lari bilan o'ralgan. Yassi tog'likni Atlantika okeani tomonidan yer yoriqlari sistemasi o'rab olgan bu yer kuchi seyslikligi bilan ajralib turadi.

Bolqon yarim orollari shimoliy cheragasini Sava va Dunay daryolari bo'ylab sharqda esa dunayning kengligi bo'ylab oqadigan qismidan 440 ming. Kenglik orqali Qora dengizga o'tkaziladi g'arbda oblastni Antarktika va Moniya dengizlari o'ragan. Moniya orollari shu tabiiy o'lkaga kiradi Shimoliy yaxlit maydonni egallagan balqon oroli janubga tomon torayib boradi parchalanadigan qirg'oqlari egri bugri bo'ladi. Bolqon yarim orollari yer yuzasi tog'ligidir yarim orolning nomi ham turkcha «Bolqon» ya'ni «tog'» so'zidan kelib chiqqan. Apennik bu tabiiy o'lka tarkibiga Apenning yarim oroli bilan birga Korsiga sardiniya va Sisimiya orollari shuningdek ular yaqinida joylashgan mayda orollar elba metor orollari va boshqalar ham kirib ularni Adriatika moniya va tirren dengizlari o'rab turadi. Tog'larning armo daryosining yuqori oqimiga bo'lgan qismi shimoliy Appennik tog'lari deyiladi. Bu qismida tog'lar paleogen davrining asosan g'ovak jinslaridan tashkil topgan bo'lib balandligi kamdan-kam 2000 dan oshadi.

Janubiy g'arbiy Osiyo.

Old Osiyo tog'liklariga janubdan Yevrosiyo kontinentining paydo bo'lishiga va tabiiy sharoitining butun kompleksiga ko'ra Yevrosiyaning boshqa qismlariga qaraganda qo'shni Afrika yaqin turadigan qismi tutashib turadi. Bu Arabiston yarim oroli bilan Mesopatamiya bo'lib uni umumiy nomi bilan janubiy g'arbiy Osiyo deb ataladi. Janubiy g'arbiy Osiyoga kelib chiqishi jixatidan Afrika platformasining bir qismi hisoblanadi. U Afrikadan neogen to'rtlamchi davrda Qizil dengiz

grabenning hosil bo'lishi bilan uzil kesil ajralgan. Hosil bo'lishning umumiyligi tropik mintaqada joylashganligi iqlimiy sharoitida hozirgi iqlimiga o'xshashligi organik dunyosining bir hilligi Arabiston yarim orolining aslida Sahroi Kabirning bir qismiga aylantiradi. Janubiy g'arbiy Osiyoning uch tomondan Xind okeanining shimoliy g'arbiy qismidagi yoz dengizlar o'rab turadi. Bular yer po'sti yoriqlarida vujudga kelgan Qizil dengiz Adan va Oman qo'ltiqlari Fors qo'ltig'i tektonik botiqda vujudga kelgan Arabiston dengizidir. Bu barcha dengizlarga qizigan kontinentlar musson shamollari ta'sir ko'rsatadi va ular suvi haroratining yuqoriligi hamda yuqori darajasida sho'rliги bilan ajralib turadi. Yuzadagi suvlarning harorati Arabiston dengizida Q290 Q300 S Qizil dengizda Q320 gacha Fors qo'ltig'i da 350 gacha yetadi. Bu dunyo okeani yuzasida kuzatiladigan suvlar eng yuqori haroratdir Arabiston dengizidagi suvning sho'rlik miqdori 36-36,5 % Fors qo'ltig'idagi 37-39 % qizil dengizda Q41 % ga yetadi.

Arabiston yarim oroli dunyodagi eng katta Arabiston yarim oroli uchun tabiiy geografik bir butunlik va keng hududda landshaft bir hil ekanligi hosidir. Bu yerda Afrikadagi tropik cho'llarning davomi hisoblangan cho'llar ko'pchiligi tashkil etadi. Maydoni 3 mln km² dan ortiq bo'lgan bu juda katta grafik o'lkada Saudiya Arabistoni va fors Adan qo'ltiqlari Arabiston dengizi bo'ylaridagi bir qancha arab mamlakatlari hamda shimolda Suriya Iroq va Iordaniya joylashgan. Butun o'lka tektonik jihatdan sharqqa tomon biroz qiya bo'lgan qadimgi qattiq palaxsadan iborat bo'lib yer po'stida ro'y bergan yorilish natijasida Afrika platformasidan ajralgan. Bu yorilish natijasida qizil dengiz bilan Adan qo'ltig'i hosil bo'lgan. Arabiston hududining katta qismida butun yil davomida tropik havo hukumronlik qiladi. Bu havo yoyining butunlay yog'masligi harorat farqlangan ayniqsa o'lkaning shimoliy qismida juda katta bo'lishiga yoz oylarida haroratning yuqori bo'lishiga sabab bo'ladi. Yoz vaqtida butun o'lkaning past bosimi oblasti egallaydi uning markazi Xind daryosi havzasida bo'ladi. Faqat sohillardagina havoning quyi qatlamlari tarkibida namlik ortadi. Butun yil davomida havo massalari sirkulyasiyasi yog'in yog'ishiga noqulaylik sabablarini keltirib chiqaradi. Faqat chekka shimoldagina qishda qisqagina yog'ingarchilik davri bo'ladi. Arabiston o'lkasining eng sernam qismi Yaman tog'lari bag'ri hisoblanadi Arabiston yalpi quyosh radiyasiyasining yer yuzasida eng ko'p oladigan hudud hisoblanadi. Bu yerda yil davomida harorat yuqori bo'ladi. Yarim orolining faqat chekka shimoliga Suriya cho'lga sovuq havo to'lqini kiradi bu vaqtda harorat pasayib ketadi. Eng salqin oy harorati Q180 Q160 ni tashkil etsa yozning o'rtacha harorati Q240 Q320 dir. O'lkaning ichki qismlarida harorat Q550 gacha ko'tariladi. Iqlimiy sharoitning noqulayligi daryo tarmoqlarining rivojlanishi uchun to'sqinlik qiladi o'lkada doimiy oqar suv manbai yo'q. Lekin quruq o'zanlar mavjud o'lkaning asosiy suv manbai bu grunt suvlari hisoblanadi.

Mesopotamiya so'zi ikki daryo orolig'i demakdir. Bu tabiiy geografik o'lka dajla va Frot daryolarining o'rta va quyi oqimida bo'lib deyarli butunlay Iroq hududini janubi sharqda Eronni shimoli g'arbda Suriyani o'z ichiga oladi. Tekis Relyef janubida tropik cho'l iqlimiga o'tadigan qurg'oqchil subtropik iqlim ikkita katta tranzit daryoning mavjudligi bu o'lka tabiatining asosiy hususiyatidir. Mesopotamiya alp burmalanish mintaqasi bilan Arabiston platformasi orolig'ida bukilma o'rnida vujudga kelgan. Relyefda ikkita tekislik .za ajratib turadi. Bu yuzalar bir biridan aniq ifodalangan zinapoyalar orqali ajralgandir. O'lkaning

Arabiston yassi tog'lari ayrim qismlarini bo'lib yuborgan balandligi 200-400 m bo'lgan tekislikdan iborat. Mesopotamiyaning sohili juda yosh va unda yaqin bo'lib o'tgan tektonik harakatlar izlari saqlanib qolgan.

Yozda mesopotamiyada tropik havo massalari ustunlik qiladi o'lka shimoliga qishda Atlantika siklonlari kirib kelsa janubida kontinental tropik havo hukmron bo'ladi. Yillik yog'in miqdori 300 mm ga yetadi. Butun harorati 450 550 gacha chiqadi eng salqin oylarning harorati shimoldan janubga Q70 dan Q100 gacha o'zgaradi. Mesopotamiyani shimoliy g'arbdan janubi sharqqa tomon Fron va Dajla daryolari kesib tutadi va quyilish joyidan 195 km masofada qo'shilib bir daryo bo'lib oqadi. O'lkada bu ikki daryoning doimiy oqib turishiga sabab daryolar boshlanadigan arabiston tog'ligida qorlarning erib turishi sabab bo'ladi.

Savol:

1. O'rta dengiz bo'yicha kiruvchi o'lkalarning o'ziga xos xususiyatlari nimada?
2. Janubiy g'arbiy Osiyo iqlimining boshqa o'lkalar iqlimidan farqini ajrating.

MAVZU: OLD OSIYO TOG'LIGI VA KAVKAZ MARKAZIY OSIYO REGIONLARI

REJA:

1. Regionlarga umumiy tavsif.
2. Regionlarning materik shakllanishidagi o'rni.

Adabiyotlar:

1. T.V.Vlasova «Materiklar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1981 263-268 betlar.
2. T.V.Vlasova «Fizicheskaya geografiya materikov» Toshkent 1986 god.
3. Universitet ta'lim uchun «geografiya» mutaxassisligi bo'yicha o'quv dasturlari» Toshkent «Univesitet» nashriyoti 1997 yil.

Old Osiyo tog'ligi va Kavkaz tabiiy geografik regioni.

Bu tabiiy o'lka o'rta dengizning sharqiy sohili bo'ylab nisbatan kalebar polasa shaklida shimoldagi janubga tomon qismi Turkiya territoriyasida joylashgan so'ngra unga Suriyaning g'arbiy tog'li chekka qismi bir bo'lgan kiradi. Janubiy g'arbiy chegarasi Snay yarim orolining sharqiy chekkasi bo'ylab o'tadi. Sharqda va janubiy sharq Suriya cho'li va arabiston yarim oroli bilan aniq tabiiy chegara yo'q. Yavona tektonik jihatdan Arabiston suriya palag'sasining chekkasi bo'ylab yosh tektonik harakatlar uni ko'targan parchalangan va burmalar hosil qilgan. O'lkaning sharqiy chekkasi bo'ylab tog' tizmalari va massivlarining yana bir mintaqasi Atetilivan tog'lari ko'tarilgan bo'lib bular sharqda qo'shni Suriya va Mordaniya qirlari bilan asta-sekin tutashib ketgan. Bu tog'lar halena qismini ham Mevan tog'laridan past turadi Antilivaning faqat o'rta qismida balandligi 2659 m ga yetadi. Xermon massivi esa 2800 m gacha ko'tarilgan. O'lkaning foydali qazilmalari yahshi tekshirilmagan o'lik dengiz suvidagi tuz zapasi eng katta ahamiyatga ega. Kamroq miqdorda asfalt gips fosforit qazib chiqariladi. Ba'zi bir metal konlari hali deyarli tekshirilmagan. Kichik Osiyo tog'ligi o'rta dengiz va metallar dengizi o'rab turgan

kichik Osiyo yarim oroli joylashgan. Bu dengizlar va ularni tutashtirib turgan shartli chegarasi o'tadi kichik Osiyo tog'ligi sharqda armaniston tog'ligi bilan borib Ispakdaron qo'ltig'idan janubroqda o'tadi. So'ngra 400 sharqiy uzunligi bilan Van ko'li oralig'iga boradi, shimolda esa Choxor daryosining quyi oqimiga tahminan to'g'ri keladi. Kichik Osiyo tog'ligining janubiy chekka tog'lari sistemasi umumiy nom bilan Tavr (armancha Tordos) tog'lari deb ataladi. Gavr tog'lari ham shimoliy tizmalar singari dengiz tomonidan yer po'stining yosh yoriqlari bilan chegaralangan va kam o'yilgan bo'ylama tektonik qirg'oq hosil qilgan.

Armaniston tog'ligi g'arbda kichik Osiyo tog'ligi bilan tutashgan va bular o'rtasida aniq ifodalangan tabiiy geografik chegara yo'q. O'lka janubi sharqda Eron tog'ligi bilan ham shunday asta sekin tutashib ketadi shimolda kichik Kavkaz bilan chegaralanadi janubda esa tog'lik etagida Mesontamiya past tekisligi joylashgan. Tog'lik uchta davlat Turkiya sovet ittifoqi va Eron territoriyasida joylashgan.

Eron tog'ligi old Osiyo tog'liklari orasida maydoni jixatidan eng kattasidir. Eron tog'ligi tabiiy sharoiti uchun tog' tizmalarining keng yassi tog'liklari va botiqlari bilan almashib ketishi qurg'oqchil iqlimning hukumronligi hamda chala cho'l landshaftlarining ustun turishi hosdir.

Markaziy Osiyo Osiyoning Oltinsoy tog'lari bilan himolay tog'lari oralig'ida joylashgan bu qismi tabiiy sharoitning o'ziga hosligi bilan ajralib turadi. Markaziy Osiyo tushunchasi baland tog'lar bilan o'ralgan okeanlardan uzoqda joylashgan va cho'l landshaftlari hukumron bo'lgan o'lka sifatida qaraladi. Region re'lefning umumiy xususiyatlari yangi tektonik jarayonlarining kuchsiz rivojlanganligiga struktura shakllarining keskin ifodalanganligi va tekislangan yuzalarining ko'p tarqalganligiga bog'liqdir. Okeandan uzoq joylashganligi va hamma tomondan tog'lar bilan to'silganligi iqlimning kontinental va quruq bo'lishiga yer usti suvlarining tartibsiz bo'lganligiga hamda cho'l chala cho'l va dasht landshaftlarining rivojlanishiga sabab bo'ladi.

Shimoliy mongoliya MXR ning shimoliy g'arbiy qismini egallagan bo'lib tabiiy sharoitga ko'ra janubiy Sibirning tog' tayga hududi bilan markaziy Osiyoning okeanlariga suvi oqib bormaydigan qurg'oqchil yassi tog'lari o'rtasidagi orliq o'lkadir. Shimoliy mongoliya rel'fi uchun katta obsalyut balandlikdagi soyliklar hamda tekisliklar bilan almashinib keladigan tog' tizmalarining ko'pligi hosdir. Tog' tizmalari 3 ta asosiy sistemaga kiritiladi. Ular Xintey Xingay va Mongoliya hamda Gobi Oltay sistemasiga kiritiladi. Ularning umumiy xususiyati uzoq davom etgan tekislanish jarayonlari ildizlari yaxshi ifodalangan iliqlangan rel'fi hamda o'rtacha balandliklarning ko'pligidir. Mongoliyadagi eng baland tog' massivi tabiny bog'da ola 4362 m bo'lib Mongoliya oltoyida joylashgan. Shimoliy mongoliya tog'larida tektonik soylari ko'p ba'zilarida ko'llar mavjud o'lka yer bag'rida zaminning asosan proterazoy va quyi poleozoy kristal jinslari bog'liq foydali qazilmalar keng tarqalgan. O'rta Osiyoning qishki yuqori bosimi oblastida joylashgan bo'lib yozda o'lka hududa g'arbiy shamollar esadi. O'lkaning asosiy iqlim xususiyatlari ana shularga bog'liq ravishda rivojlanadi bular yoz va qish oylari orasida va sutka davomida haroratning yer shari bo'yicha keskin eng katta o'zgarishi yog'inning kam yog'ishi va eng ko'p yog'inning yoz oylariga to'g'ri kelishi qishning uzoq davom etishi va barqaror ekanligi juda sovuq bo'lshi va iliq davrning bo'lmasligi hamda yozning kelishi harakterlidir. O'lkada soyliklar ayniqsa sovuqda Yanvarning o'rtacha

harorati 270Sga tengn absolyut minimum harorat 500Sga yetadi. Yozga o'rtacha harorat Q180Q190Sga maksimum harart Q400S ga yetadi. O'lkada daryo shaxobchalari rivojlangan eng yirik daryolar Shimoliy muz okeaniga qarashlidir. Daryolar rejimida iqlim hususiyatlari alohida rol o'ynaydi. Janubiy Mangoliya va Xitoy M.X.R. va ichki Mangoliyada joylashgan Gabi yassi tog'ligi Ordos yassi tog'ligi Alashan cho'li Beyshan yassi tog'ligi va ularni o'rab turgan tabiiy sharoiti ko'pgina belgilarga egadir. Bunda landshafti cho'l va dashtlar bo'lib, landshaftlar bir biriga o'xshaydi. Bu o'lkani janubida Tibbet tog'ligining chekka tizmalari o'rab turadi, G'arbda esa o'lka Shimoliy G'arbiy Xitoy cho'llari bilan tutashib ketgan. Relyefida penepellashgan keng va baland kristal jinslardan tuzilgan yassi tog'liklar ko'pchilikni tashkil etadi. Yassi tog'liklar balandligi 800-1500m tog' tizmalarining balandiligi esa 2500-3000 m ga yetadi. O'lkaning Sharqiy chekkasidan tashqari hamma qismida yog'in miqdori 2000 mmdan oshmaydi. Yillik yog'inning deyarli hammasi yoz oylariga to'g'ri keladi. Gobi cho'li yoz qisqa issiq va quruq keladi. Sutkalik harorat farqlari katt bo'ladi. Iyul oyining o'rtacha harorati Q22Q240 S maksimum harorat Q450 S ga to'proqda esa Q700Sgacha yetishi mumkin. Qish sovuq yanvarning o'rtacha harorati 100S yetmaydi, eng past harorat –700S gacha tushishi mumkin. O'lkada doimiy oqar suvlar deyarli yo'q. Sharqiy Tibbet tog'ligidan boshlanib o'lkada oqim chekka tizmalarni o'rab turadi. G'arbda esa o'lka Shimoliy G'arbiy Xitoy cho'llari bilan tutashib ketgan. Relyefida penepellashgan keng va balan kristal jinslardan tuzilgan yassi tog'liklar ko'pchilikni tashkil etadi. Yassi tog'liklar 800-1500 m, tog' tizmalarining balandligi esa 2500-3000 m ga yetadi. O'lkaning sharqiy chekkasidan tashqari hamma qismida yog'in miqdori 200 mm dan oshmaydi. Yillik yog'inning deyarli hammasi yoz oylarida to'g'ri keladi Gobi cho'lida yoz qisqa issiq va quruq keladi sutkalik harorat farqlari katta bo'ladi. Iyul oyining o'rtacha harorati Q220 Q240 maksimum harorat Q 450 ga tuproqda esa Q700 gacha yetishi mumkin. Qish sovuq yanvarning o'rtacha harorati -100 ga yetmaydi eng pas harorat 200 gacha tushishi mumkin. O'lkada doimiy oqar suvlar deyarli yo'q sharqiy tibet tog'ligidan boshlanib o'lkada oqib o'tib ketadigan Xuanxe daryosi o'lkasining asosiy daryo tizimi hisoblanadi. O'lkada ayniqsa Gobada ko'llar ko'p lekin ularning deyarli hammasi sho'r. Sayozli ko'llar va ko'pchiligi yilning ko'p vaqtida qurib yotadi.

Shimoliy g'arbiy Xitoy bu o'lka janubiy Mongoliya va shimoliy Xitoy o'lkasidan g'arb va janubi g'arbda joylashgan bo'lib shimoliy g'arbda Qirg'iziston bilan janubda esa tibetning shimolidagi chekka tog' tizmalariga borib taqaladi. Bu yerda asosiy maydoni tog' va tekislik cho'llari egallagan bo'lib landshaftlar turli mumanligi bilan ajralib turadi. Shimoliy g'arbiy Xitoyga sharqiy tyanshan tog' sistemasi va unga shimol va janubdan tutashib turgan ikkita soylik jung'oriya va qashqar Torim soyliklari kiradi. Sharqiy Tyanshan geografik kenglikka yaqin yo'nalishda cho'zilgan bir qancha tog' tizmalari va soyliklardan iborat. Asosan tizmalar katta balandlikka ega bo'lsa ham ularning rel'fida yassi shakllari ko'pchilikni katta balandlikka ko'tariladi u yerdagi G'alaba cho'qqisi 7439 m ga Xontangri massiv 6995 m ga yetadi. O'lkada tog' tizmalari juda murakkab tuzilishi bilan xarakterlanadi butun o'lka uchun shuningdek Tyanshan tog' oraliq soylari va torim botig'i uchun yozgi haroratning juda yuqori bo'lishi ahamiyatlidir. O'lkaning iqlimi keskin kontinental quruq iqlimdir. Hamma joyda nam yetarli emas ba'zi

joylarda turfon botig'ida 30 mm gacha yog'in tushadi. Daryo tarmoqlari shimoliy g'arbiy Xitoyning ajoyib tabiiy komponentlaridan biri hisoblanadi. Eng katta daryo tizimi Qoraqurum muzliklardan boshlanadigan torim daryosi hisoblanadi.

Savol:

1. Old Osiyo tabiiy geografik regionini ta'riflang?
2. Markaziy Osiyo tabiiy geografik regionini rel'fi hususiyatlari?

**MAVZU: BALAND OSIYO SHARQIY OSIYO TABIIY GEOGRAFIK
REGIONI
REJA:**

1. Tabiiy geografik regionlarga umumiy ta'rif.
2. Hindiqush va qoraqurum kunlun tibet tog'ligi haqida ma'lumot.
3. Shimoliy sharqiy Xitoy va koreya yarim oroli janubiy Xitoy Yapon orollari.

Adabiyotlar:

1. T.V.Vlasova «Materiklar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1981 y 319-357 betlar.
2. T.V.Vlasova «Fizicheskaya geografiya materikov» Toshkent 1986 god.
3. Universitet ta'lim uchun «Geografiya» mutaxassisligi bo'yicha o'quv dasturlari Toshkent «Universitet» nashriyoti 1997 y.

Baland Osiyo T.G.R.

Markaziy Osiyoning janubida Gang va Xind past tekisligi oralig'ida yer sharidagi juda baland tog' va tog'larning sistemasiga joylashgan o'rtacha balandligi 5000 m dan oshadi. Bu tog'lar sistemasiga g'arbda Pomir Hindiqush va Qoraqurum tog' tugunidan sharqda Tibet tog'ligining sharqiy chekkasigacha bo'lgan yerlar kiradi. Butun tibet tog'ligi Kanlun va Nanshan shu regionga kiritiladi. Hindiqush va Qoraqurum bu baland tog' o'lkasi Pomir va Eron tog'ligini tibet tog'ligiga bog'lovchi tog' tugunini hosil qiladi. Hindiqush va Qoraqum sistemasi yer sharidagi eng baland ko'tarilmalar qatoriga kiradi. Hindiqush tog'lari g'arb janub g'arbdan sharqqa shimoli sharqqa tomon cho'zilgan. Tog' tizimi murakkab tuzilgan bo'lib tog'lar g'arbdan sharqqa tomon balandlashib boradi. G'arbiy Hindiqush tog'lari balandligi 4000-5000 m sharqiy Hindiqush 6000-7000 m ga yetadi. Eng baland Tirichlar cho'qqisi 7690 m ni tashkil etadi.

Hindiqush tog'lardan shimolda Pomir tog'lari sharqiy Hindiqushdan Karambir daryo vodiysi orqali ajralgan Qoraqum tizmasi janubi sharqqa tomon cho'zilgan. U balandligiga ko'ra yer sharida Himolaydan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Uning o'rtacha balandligi 6000 m ga ko'p cho'qqilari undan baland ba'zilar 8000 m dan yuqori. Ulardan eng yirigi Chagori cho'qqisi 8611 m balandlikda esa va daryoda balandligi jihatdan ikkinchi o'rinda turadi. Har ikkala tog' tizmasi iqlim sharoitining tarkib topishi tog' rel'fi va katta suv havzalaridan uzoqda joylashganligi asosiy rol o'ynaydi. Umuman olganda quruq va cho'l iqlimi Hindiqushning g'arbiy qismiga sharqiga qaraganda yog'in ancha ko'p tushadi chunki Atlantika okeanidan nisbatan

nam havo kirib keladi. YOg'in miqdori 400-800 mm ga yetadi va asosan qishga to'g'ri keladi. O'sha tog' yon bag'irlaridan ko'plab daryolar boshlanadi. Bu daryolarning bir qismi janubga qarab oqadi shimolga oquvchi daryolar markaziy va o'rta Osiyoning berk havzalariga kiradi. Kunlun bu tog' sistemasi ikki qator tizmalardan iborat bo'lib bu tizmalar g'arbda bir biri bilan tutashgan. Shimoliy tarmog'i Chechen daryosi vodiysidan sharqdagi tarmog'i nanshan nomi bilan yuritiladi. Kunmun tog'larining o'zi Torim soyligini janubi g'arbga tomon o'rab kenglikka yaqin yo'nalishda Tibet tog'ligining shimoliy chekkasi bilan cho'zilgan. Butun tog' sistemasi uchun poleozoy burmali strukturasilarining yangi tektonik harakatlar natijasida balandga ko'tarilib qolganligi va keskin alp tipli rel'f hususiyati hosdir.

O'lkaning shimoliy g'arbiy qismida katta tog' massivlari Ko'ng'ir 7719 m va Muztog'ota 7546 m ko'tarilib turadi. Saydam soyligining shimorliy chegarasini balandligi 5000 m dan ortiq bo'lgan Oltintog' tizmasi tashkil etadi. Soylikning janubiy chekkasi bo'ylab muzliklar bilan qoplangan baland prejevalskiy tizmasi ko'tarilgan. Kunlunaning eng baland cho'qqisi 7723 m shu tizma joylashgan kunlun tog'laridagi qirg'oqchilik g'arbdan sharqqa tomon kuchayib borib o'rta qismida maksimum darajaga yetadi va sharqqa tomon yumsham boradi. Tibet tog'ligi tabiiy sharoiti juda o'ziga hos bo'lgan tabiiy geografik o'lkadir. Tabiatning bir butunligi avvalo orografik yahlitligiga bog'liq. Tibet daryodagi eng katta va eng baland tog'lik bo'lib uni baland tizma tog'lar o'rab va Osiyoning boshqa qismlarini ajratib turadi. Tog'likning shimoliy chegarasi kanlun sistemasiga kiruvchi tog' tizmalarining etagi hisoblanadi. Janubda va janubiy g'arbda tog'likning chegarasi Ximolay tog'larining shimoliy etagi bo'ylab o'tadi. Shimoliy g'arbda tog'likni Pomir Qoraqurum tog' tuguni o'rab turadi. Bu katta hududning hamma qismi uchun katta absolyut balandlik va tog' cho'l hamda tog' chala cho'l landshaftlarining eng keng tarqalganligi hosdir. O'lkaning hozirgi rel'fning vujudga kelishida ko'tarilishi va u bilan birga ro'y bergan yorilishlar bilan birgalikda errozio jarayonlar va undan keyin iqlimning qurg'oq chilishib borishi bilan cho'l sharoitidagi nurash shamol ishi katta rol o'ynagan.

Tibet tog'ligi struktura tuzilishi va rel'figa ko'ra ichki tarovutlarga ega. Markaziy va g'arbiy Tibet o'rta hisobda 4500-5000 m dagi bir hil balanlikka ko'tarilgan bo'lib silmiqlanib qolgan tog' tizmalari va tektonik botiqlardan iborat. Parellel joylashgan tog' tizmalarini juda katta doirasimon vodiylar bir biridan ajralib turadi. Bu vodiylarda materikning eng katta daryolari Xuanxe yanszi mekong oqadi. Sharqiy Tibet uchun geyzerlar va qaynar buloqlar shimolda esa so'nmagan vulkanlar karakterlidir

Sharqiy Osiyo T.G.R.

Sharqiy Osiyo Yevrosiyaning Tinch okeani bo'yida joylashgan qismi bo'lib shimolda uzoq sharqdan boshlanib janubda janubiy Xitoy bilan tugaydi. Bu regionga yana Saxalin Kuril Yaponiya tayvan orollari kiradi. Regionning materik qismi qadimgi quruqlikdan iborat bo'lib unga o'rtacha balandlikdagi burmali palaskali tog'lar ham akkumliyatativ tekisliklar ham mavjud. orollar va ularni o'rab turgan dengizlar tinch okean geosinklinali tarkibiga kirib ularga kuchli seyliklik va vulkanizm hosdir. Sharqiy Osiyaning iqlim bilan organik dunyosi hususiyatlari tabiiy bir butunlinni hosil qiladi. Shimoliy sharqiy Xitoy va koreya yarim oroli

keng va murakkab tuzilgan o'lkaning Yevrosiyo mo'tadil mintaqasining janubiy sharqiy Tinch okeani bo'yidagi qismida joylashganligi aniq ifodalangan mussov sirkulyasiyasi organik dunyosining kelib chiqishi hamda tarkibining bir hisligi palashali tog' tekislik rel'fning keng tarqalganligi bir o'lkaga birlashishiga imkon beradi.

Bu o'lkada tog' sistemalari o'rtacha balandlikka ega ularda keyingi vertikal harakatlar ta'sirida turli hil balandlikka ko'tarilib qolgan qadimgi tekislangan yuzalar keng tarqalgan turli davrlarda otilib chiqqan vulkan jinslarni keng yerlarni qoplagan o'lkaning ichki qismi tekisliklardan iborat. Bu tekisliklarni tog' massivlari tarmoqlari qismlariga bo'lib turadi. Markaziy tekislikdan g'arbda assimetrik tuzilgan katta xingan tog'lari sistemasi joylashgan bu tog' sistemasidan janubda buyuk Xitoy tekisligi joylashgan. Uni shimol g'arb va janubdan o'rtacha balandlikdagi tog'lar va platolar o'rab olgan sharqiy tomon esa sariq dengiz ochiqdir. Koreya yarim oroli asosan parchalangan qalqonlaridan kristal jinslardan iborat bo'lib janubga borgan sari tog' zanjirlarini hosil qiladi. Bu tog'lar sharqiy Koreya tog'larining tashkil etadi. Eng baland qismlari 1500 mni tashkil etadi. Tog'likdan g'arbga tomon tarmoqlari chiqqan bo'lib bular g'arbiy qismini tekislik va tog'lik katta tekisligi Pjeng'in va Xangak tekisliklaridir. O'lkaning iqlimiy sharoitiga uning qaysi geografik kengliklarda joylashganligi atrofidagi o'lkalar va Tinch okeaning yaqinligi ko'proq ta'sir ko'rsatadi. Qishda Koreya yarim orolining haroratli bo'ladi. Yanvarning o'rtacha harorati shimolda -200 , eng past harorati -400 ga yetadi. Yozga harorat o'lkaning shimolida Q230 dan janubda 280 gacha o'zgaradi eng yuqori harorat Q390 gacha chiqadi. YOg'in miqdori Koreya yarim orolining sharqiy hududlarida 1200 mm janubi g'arbida 1000 mm shimoli g'arbida 300 mm ni tashkil etadi. Daryo tarmoqlari qalin va sesuv ular rejimi tez o'zgaruvchan bo'lib bunga sabab yog'inning bir tekisda yog'masligidir.

Markaziy Xitoy bu tabiiy geografik o'lka Yanszi daryosi havzasida joylashgan shimolda Sinli tog'lari ham shu o'lkaga kiritiladi. G'arbiy chegarasiga Sina Tibet tog'larning sharqiy etaklaridan o'tadi markaziy Xitoydagi tektonik harakatlar natijasida platformaning o'zgarishidan hosil bo'lgan tog'lar orasida yer yuzasida sertena soyliklari uchratiladi. O'lkada Sinmi tog'lar (4000 m) eng baland hisoblanib ularni daralar kesib o'tgan. Yanszi oqimi bo'ylab tog' tizmalari orasida balandligi 1000 m dan ortadigan past tekisliklar mavjud. Markaziy Xitoy tog'lari va soyliklari rel'fining tarkib topishida yer po'stidagi yorilishlar va vulkan faoliyati katta rol o'ynaydi. O'lkada musson iqlim uchun hos bo'lgan havo massivlarining fasliy almashinish Eda dengiz havosining qishda kontinental havoning kelishi aniq namoyon bo'ladi. O'lka iqlimining tarkib topishida Sin'yan tog' tizmasi asosiy rol o'ynaydi. U shimoldan esadigan sovuq havoni to'sib qoladi. Shu sababli bu tizmaning janubi shimoliga nisbatan ancha iliq bo'ladi. O'lkaga yozda okeanidan iliq va sernam havo keladi va siklon faoliyati tufayli kuchayib ketadigan musson shamollari ko'plab yomg'ir olib keladi. O'lkaning eng muhim daryo tizimi yenszi hisoblanadi. U musson yomg'irlari va tog'dagi qorning erishidan o'zanda ko'plab toshqinlar boshiga olib keladi. Markaziy Xitoyning organik dunyosi hilma-hildir u uzoq davom etgan geologik davr davomida iqlim deyarli o'zgarmagan va shimol bilan janub o'rtasida o'simlik hamda hayvonot dunyosi bimalol aralashib turgan sharoitda tarkib topgan.

Janubiy Xitoy bu o'lkada sharqiy Osiyo materik qismining janubiy chekkasi va Tayvan hamda Xaynan orollari kiradi. O'lka tabiatining hususiyatlari uning materik chekkasiga shimoliy tropik yaqinida burmali strukturalarining tarqalganligiga bog'liq. O'lkaning o'rtacha va past tog'lar hamda sertepa qirlar band qilgan. O'lka qirg'oqlarini Tayvan qo'ltig'i va janubiy Xitoy dengiz ancha parchalangan qirg'oqlari bo'ylab ko'plab turli mayda orollar va 2 ta katta orol Tayvan va Xaynan 36-34 ming km² orollari joylashgan. Janubiy Xitoy tog'lari Tayvande eng baland ko'tarilgan suvayirg'ich tizmaning baland tepalari 3000 m dan oshadi, eng baland nuqtasi 3950 m ga yetadi. O'lkada yog'inlarning musson rejimi yaqqol ifodalangan va yil bo'yi t⁰ baland bo'ladigan subekvatorial iqlim mintaqasi joylashgan. Bu yerda yiliga bo'ladi va eng salqin oy harorati Q130 dan past tushmaydi. Bunday sharoit tropik turlari ko'pchilikni tashkil etgan boy organik dunyoning rivojlanishiga qulaylik tug'diradi.

Yaponiya orollari Osiyoning sharq tomonidan o'rab turadigan orollar yetti sistemasiga kiradi xokkaydo Xonsyu Sikoku va Kyusyu Yapon orolini tashkil etadi. Orollar maydoni 384 ming km². Bu orollar tabiatida materikka hos hususiyati ham orollariga hos hususiyati ham mavjud yarim vaqtlarga qadar Osiyoning materik qismi bilan qo'shib turganligi uning organik dunyosining tarkib topishida o'z aksini topgandir. Materikning yaqin joylashganligi orollarning iqlimiga ham ancha ta'sir ko'rsatadi. Ikkinchi tomondan orollarda joylashganligi va yaqin geologik davrda parchalanganligi Yaponiyaning Relyef hususiyati hamda iqlimiga ham ancha ta'sir ko'rsatadi. Yapon orollari hamda Osiyoning harqdagi boshqa orollar hamda Tinch okeanning bu orollarga yaqin qismlari Tinch okeani geosinklinal mintaqaga kiritiladi. Orollarning murakkab turishga ega ekanligi va okean tagidagi suv osti va suv usti tog' tizmalari nisbatan barqaror qismlarining va geosinklinal chekka bog'ilmalaridan mavjudligi o'lkaga hos hususiyatdir. Bu lar o'lka sharqida joylashgan Kiril va Yaponiya botiqlaridir Yapon orollarining Tinyag'ch okean sohillari sitliklari jihatidan ancha ajratib turadi. Shu bilan birgalikda vulkan haroratlari qanday ro'y berib turadi. Bu haroratlari asosan orollarning g'arbiy chekkasi va Xansyun orollarida kuzatiladi. Yapon orollarining katta qismi subtropik kengliklarda joylashgan orol iqlimi tez-tez sovuq turadi va bunga Osiyo maksimum ta'sir etadi. Shimoliy qismi salqin oqimlari ta'sirida yozgi harorat bir yer pastroqdir. Shuning uchun ham Yaponiya uchun yozgi va qishgi t⁰ keskin farq qiladigan t⁰ ning kontinental o'rganishi hosdir. Xokkaydoning shimolda yanvar t⁰ si -90-120 S, iyulniki Q180 Q 200 S bo'lsa, Xyusyu orollarida Q80 ga yetdi.

Yaponiyada yog'in ko'p tushadi. Kontinental havo Yapon dengiz ustidan o'tadigan uning quyi qatlami namga to'yinadi va orollarga yog'in keltiradi. Bu yerlarga 3000 mm dan ortiq yog'in tushadi. Orollarda daryo tizimi yaxshi rivojlangan bo'lib Sianano va Tone daryolari eng yirik hisoblanadi. Daryolarning ko'pchiligi baland tog'lardan boshlanib tekisliklarda davom etadi. O'zaklari notekis ostonatem va sharsharalari ko'p satqi tez-tez o'rnaib turadi. Yaponiya ko'llari turli yo'llar bilan homil bo'lgan maydonga ko'ra 716 km² oroldagi eng yirik ko'l hisoblanadi. Yapon orollarining o'simliklari soplashida turlariga boy o'rmonlar ko'pchilikni tashkil etadi. Aholi tomonidan tabiiy landshaftlariga ta'sir ko'rsatadi yaponiya maydonining 2 G' 3 qismiga yaqin o'rmonlar tashkil etadi.

Savol:

1. Baland Osiyoga qaysi hududlar kiritiladi va boshqa o'lkalardan nimasi bilan ajralib turadi?
2. Sharqiy Osiyoga kiruvchi hududlarni aniqlang?

MAVZU: JANUBIY VA JANUBIY SHARQIY OSIYO TABIAT GEOGRAFIK REGION

REJA:

1. Tabiat geografik region haqida umumiy ma'lumot.
2. Ximolay tog'lari Hind-Gang past tekislikligi Hindiston yarim oroli. Shri-Lanka.
3. Hindiston yarim oroli Malayziya arxipalagi Filipin orollari.

Adabiyotlar:

1. T.V.Vlasova «Materiklar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1981 y 319-357 betlar.
2. T.V.Vlasova «Fizicheskaya geografiya materikov» Toshkent 1986 god.
3. O.Mo'minov «Materiklar tabiiy geografiyasidan studentlarning mustaqil ishlari» «O'qituvchi» nashriyoti 1977 yil.

Janubiy Osiyo T.G.R.

Osiyoning janubiy materikning yarim orol va orollarga bo'linib ketgan tropikdan janubda joylashagan chekka qismi hisoblanadi. G'arbdan sharqqa tomon qirg'oqlarning parchalanib ketganligi ortish bilan birga geologik tuzilish va rel'fi ham murakkablashib boradi. Regionda tabiatni uyg'unlashtiruvchi oilalar muson sirkulyasiyasining humkronligi shuningdek organik dunyosining vujudga kelishi hamda materik qismida yog'inning yillik miqdori va namgarchilik davrining uzunligi regionda turlicha orollar qismida butun yil davomida harorat va namgarchilik bir hil bo'ladigan ekvatorial iqlim hukumron bo'ladi. Himolay tog'lari dunyosining eng baland tog' tizmasi bo'lib baland Osiyo chegarasida ko'tarilgan va tibiot tog'ligining Hind-Gang tekisligidan ajratib turadi. Himolay tog'lari shimolda Hind va Braxmtura daryo vodiylari janubda Hind Gang past tekisligi shimoli g'arbda Hind daryosining va janubi sharqda Braxmatura daryosining ko'ndalang vodiylari bilan shimoli g'arbi Hindiqush tog'lari bilan janubi sharqda Sina tibet tog'lari bilan chegaradan tog' sistemasining umumiy uzunligi 2400 km kengligi 200-300 km o'nlab tog' tizmalari 7000 m ga yetadi 11 ta cho'qqisi 1000 m dan oshadi. Dunyodagi eng baland cho'qqi jamalunga (8866 m) ham shu tog'likda joylashgan Ximolay tog'lari Xitoy, hindiston Nepal va Pokiston hududlarida joylashgan. Antropogen bosqichida Ximolay tog'larining tog' oldi burmalanishi ro'y bergan va yemirilgan tekislangan tog'lar ko'tarilgan. Tog'larning tizimida arxiyo erasidan to'rtlamchi davrga o'tgan turli darvlarning kristal metamorfik cho'kindi va vulkan jinslari ishtirok etadi. Ximolay tog'larining geoglogik tuzilish hususiyati shundan iboratki kembreydan oldingi jinslar ko'pchilikni tashkil etadi.

Ximolay tog'lari Osiyoning katta suvayirg'ich qismi hisoblanadi bu tog'lardan shimolda mo'tadil mintaqaning kontinental havosi undan janubda tropik havo

massalari hukmronlik qiladi. Ximolay tog'larda janubda musson sirkuliyasiyasi ro'y beradi ular shimolda keskin kontinental iqlim sharoiti tarkib topadi. Shu sababali tog'likning shimoliy yon bag'rida eng ko'p yog'in (2000-3000 mm) tushadi. Bu hududda harorat yuqori bo'ladi yanvarning o'rtacha harorati 2000 m balandlikda Q60 Q70 iyulniki Q180 Q190 ni tashkil etadi. 3000 m dan yuqori qismida 00 haroratni kuzatish mumkin. Tog'likda muzlik qoplanish mumkin. Tog'likda muzlik qoplami ko'p tog'larning janubiy yon bag'ridan ko'plab daryolar boshlanadi va tekisliklardan kesib o'tib bir necha vodiylarni hosil qiladi. Hind uning irmog'i Satlaj va Braxmatura shular jumlasidandir. Himolay tog'lari daryolari yomg'ir qor muzlik suvlaridan to'yinadi shu sababli eng ko'p suv yoz oylarida to'lib oqadi ko'llar miqdori ko'p. Organik dunyosi hilma-hil rivojlangan Xind-Gang past tekisligi Ximolay tog'lari etagida joylashgan bo'lib Osiyoning eng katta allyuvial tekisliklaridan biri hisoblanadi. Past tekislik dengiz sathidan biroz baland joylashgan o'lkani shimol va g'arb tomonidan Himolay hamda Beljustan tog'lari o'rab turadi janubda esa Hindiston yarim orolining yassi tog'liklarni ko'tarilgan past tekisliklari asosida Hindiston platformasida joylashgan. Gang- va Braxmaturaning quyi oqimidagi past tekislik Bengaliya deb past tekislikni Braxmatura bo'ylab cho'zilgan qismi Shillang massivi bilan Assom deb ataladi. Gang daryosining yuqori oqimi bo'ylab Gang past tekisligi joylashgan. Hind past tekisligining yuqori qismi Genjna daryo havzasi Panjob deb Hind daryosining o'rta va quyi oqimlari ortidagi tekislik Sind deyiladi. Hind daryosi sharqida tar cho'li joylashgan o'lkaning tabiiy sharoiti va yog'in miqdorining keskin farq qilish harakterlidir. O'lkada ekvatorial dengiz havzasi bilan kontinental havo orlig'idagi frontning siklon faoliyati tufayli iyundan noyabrgacha juda ko'p yomg'ir yog'adi. Shillang massivining janubiy yonbag'irlarida chera-punjada 12000 mm yomg'ir yog'adi. O'lkada yog'inning 10 % dan ortig'i yozgi musson vaqtiga to'g'ri keladi. Yozda o'rtacha harorat Q200 Q290 ni tashkil etadi. Hindiston yarim oroli o'lkaning asosiy qismini kristal asosli jinslar tashkil etadi. Yer yuzasidagi jinslarning hilma-hilligi eng keyingi tektonik va errozion parchalanishni turli darajada ekanligi yarim orol yer yuzasi tuzilishida to'fovutlar vujudga keladi. Yarim orolning ko'p qismi 400-1000 m balandlikda joylashgan bo'lib ayrim joylarni 2000 m gacha yog'ish mumkin.

Narmada daryosi keng vodiysi yarim orolni ikki qismga markaziy Hindiston va Dekan yassi tog'ligiga ajratib turadi. Markaziy Hindistonda katxiyavar yarim oroldan shimoliy sharqqa aravali tizmasi cho'zilgan uning eng baland joyi 1700 m dan tashkil etadi. Bu tog'lar Hindiston yarim orolidagi eng keyin hosil bo'ladigan tog'lar hisoblanadi. Yarim orolining janubiy qismini dekan platosi egallagan u sharqqa ishlab bo'lib o'rtacha balandligi 100 m yetadi. Yarim oroldagi eng baland cho'qqisi Palni tog'laridagi 2698 m li Anaymuda cho'qqisi hisoblanadi yarim orol iqlimi Bengaliye iqlimiga nisbatan quruqroq lekin Hind daryosining quyi qismi ancha nam iqlimini yog'in miqdori yarim orolining g'arbida 2500 mm ga yetadi Gam tog' yonbag'irlarida 6000-7000 mm ga yetadi.

Shri-Lanka maydoni 65,6 ming km² ni tashkil etadi orol Hindistonda kengligi 60 km bo'lgan Polk bo'g'ozi orqali ajratilgan tuzilishiga ko'ra Hindistonning bir qismi hisoblanadi. U qadimgi kristal jinslardan tuzilgan. Orolning katta qismi subekvatorial iqlimi mintaqasida joylashgan janubiy g'arbiy qismi ekvatorial iqlim mintaqasiga kiritiladi. Bu hol dengiz sathidan katta balandlikka ham bir hil yuqori

harorati bo'lishiga olib keladi. Tekisliklarda o'rtacha harorat Q260 Q280 ni tashkil etadi orolning janubiy g'arbida yog'in miqdorida 3000-5000 mm ga yetadi. Orol uchun nam tropik o'rmonlar harakterlidir faunasi Hindiston hayvonot dunyosiga o'xshashdir.

Janubiy g'arbiy Osiyo

Hindiston yarim oroli yevropaning janubiy g'arbiy chekkasida joylashgan yarim orol qirg'oq chizig'ining egri bugriligi tuzilishining murakkabligi va rel'fning hilma-hilligi jihatidan janubdagi boshqa yarim orollardan farq qiladi. Hindi Xitoy o'rtalikdagi Hind-Sina massiv va uni sharqdan o'rab olgan mezazoy va g'arbdan o'ragan karanazoy tog'lardan tuzilgan chekka g'arbda Birmada Arakan (Arakan-Yoma) tog'lari sistemasi cho'zilgan ular so'ngra Andaman va Nikobar orollarida keyin esa Sumatra hamda Yava orollarida davom etadi. Arakan Yoma tog'lari ko'p qismi komogen jinslaridan tuzilgan paralel tizimlardan iborat bo'lib sharq tomondan Irodavi past tekisligi tutashgan past tekisligi joylashgan. Sharqda shimoldan janubga tomon shan tog'laridan malakka yarim orolining janubiy chekkasigacha Hindi Xitoyning markaziy zonasi tog'lari cho'zilgan. Shimoliy qismida Vatnam sotsialistik respublikasi territoriyasida Bakbo juda parchalanib ketgan baland tog'lik ko'tarilgan. Hindi Xitoyning markaziy tog'ligi va sharqiy sistemasi shimolda shan tog'i rayonida bir-biriga yaqinlashib janubda yelpig'ichsimon taralgan va Xindi Xitoy qadimgi Massifini o'rab olgan. Yarim oroldagi foydali qazilmalarning katta qismi yer yuzasiga chiqib qolgan turli yoshdagi burmali hosillar bilan bog'liqdir. Tog'larning markaziy zonasi turli hil metal rudalarga juda boydir. Shuningdek qalay va volfram rudalari ham uchraydi yarim orolga shimoldan kontinental havo massalari kirib keladi. Hindi Xitoyning katta qismiga namning asosiy sharqiy sohilda eng ko'p yog'in ko'z bilan qish oylarida to'g'ri keladi. Yomg'irlarning dengiz ustiga nanga to'yinadigan qishkimusson pasat shamollarini keltiradi. Yarim oroldagi yirik daryolar Irovada Samumin Meshan Qizil daryo Mekong va boshqalar Xindi Xitoyda turli o'rmon tiplari daraxtlar shakarqamish bilan sholi poya kakos palyuzorlari choy qoramuruch va boshqalar yetishtiradi. Malayziya arxipalagi yer eng katta orollar o'lkasi katta va kichik Zond Molukk va sernam orollari ana shu arxipalag orollari jumlasiga kiradi arxipalagidagi quruqlikning maydoni 2 mm km² ga teng. Malayziya arxipalagi tabiiy sharoitiga ko'ra yer sharining eng murakkab va rang barang o'lkalaridan biridir. Uning o'ziga hos xususiyati yoki strukturalar bilan birga qadimgi quruqlikning chuqur tutib ketgan va saqlanib qolgan qismlarining biriga uchrash rel'fning juda parchalanib ketganligi xozirgi vulkan hamda seysmik faoliyatining intensivligi yil bo'yi harorat yuqoriligi namning mo'lligi sernam tropiklarning hukumronligi hayvonot dunyosining o'ziga hosligi hamda boyligidir. Malayziya arxipalagi zonasida Osiyoning yosh burmalanish zonalari mavjud Malayziya arxipalagidagi barcha orollar hosil bo'lishiga ko'ra materik orollardir. Ular orasida vulkan va marison orollari ham bor. Arxipalagning maydoniga ko'ra ikkinchi o'rnidagi oroli Sumatraning g'arbiy chekkasini tog'lar va yassi tog'liklar band qilgan. Sumatraning janubidagi eng baland va aktiv harakatdagi vulkan bu birinchi (3805 m) vulkanidir. Uzun cho'zilgan kambar Yava orollari yosh cho'kindi jinslar va vulkan otilishi maxsulotlaridan hosil bo'lgan Yavaning eng baland vulkaniklari 3000 m dan oshadi Semeru 3676.

Shimoliy qismida Sertepa qambar yerlar mavjud yirik shaxarlar shu yerda joylashgan. Malayziya arxipalagidagi eng yirik va yahlit orol kalimantan yer sharining eng katta orollaridan biridir. (734 ming km²) o'lkada qalay marganiz Boksit volfram slyuda temir rudasi ko'plab uchraydi o'lkaning katta qismi ekvatorial hamda dengiz tropik havosining hukumronligiga haroratning bir hil turishiga namlikning doim kattaligiga yog'inning mo'l-ko'l yog'ishiga sabab bo'ladi. Malayziya arxipalagi uchun temperaturaning ko'pchiligi katta daryolaridir eng katta daryo Karuasning uzunligi 1400 km. Orollarda turli o'rmon mintaqalari joylashgan o'rmonlarda Orongutan gibbon va mayin junli maymunlar ko'plab uchraydi.

Filipin orollari.

Orollarning umumiy soni 7000 dan oshadi maydoni 299,7 ming km² eng yirik orol Luson (105,6 ming km²) Filipinnning orollari g'arbiy tinch okean geosinkminal mintaqasida bo'lib rel'fning juda murakkabligi va parchalanib ketganligi bilan harakterlanadi. Hozirgi rel'f va orollar qiyofasi karnazoy vujudga kelib tekislangan burmali tog'larning paloxsalik ko'tarilishi va parchalanishi natijasida hosil bo'lgan. Yozda orolning hamma joyida janubiy g'arbiy shamollar esib ekvatorial nam havo keltiradi. Ko'plab yog'in yog'adi. Ba'zan kuchli tayfunlar bo'lib turadi orollarda qimmat baho daraxt turlari ko'p. Flipinda madaniy o'simliklar polmazorlar shakarqamish sholipoyalar bananning maxsus turi abaki manila ponoldan pishiq tola olinadi. Bu yerda hayvonlar endilikdir ular tobon jun qanotlilar sichqonsimonlar kokadur va yirqich qush maymunho'r va boshqalar shular hammasiga kiradi.

Savol:

1. Janubiy Osiyoning iqlimi shakllanishida nima asosiy rol o'ynaydi.
2. janubiy sharqiy Osiyo hududiga kiruvchi orollar gruxiga ta'rif bering?

MAVZU: SHIMOLIY AMERIKANING GEOGRAFIK O'RNI, QIRG'OQ TUZILISHI TABIAT TARAQIYOTINING ASOSIY BOSQICHLARI

REJA:

1. Shimoliy Amerikaning geografik joylashgan o'rni haqida ma'lumot.
2. Materikning qirg'oq tuzilishi va atrofdagi okean qismlari.
3. Materik tabiat taraqiyotining asosiy bosqichlari uning hususiyatlari.

Adabiyot :

1. T.V.Vlasova «materiklar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1983 y. 4-13 betlar.
2. T.V.Vlasova «Fizicheskaya geografiya materikov» Toshkent 1986 g.
3. A.Qozoqov «okeanlar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1992 y.

Shimoliy Amerikaning geografik o'rni, qirg'oq tuzilishi tabiat taraqqiyotining asosiy bosqichlari.

Shimoliy Amerika materigi yarim sharning shimolda joylashgan bo'lib qutbiy kengliklardan ekvator kengliklarigacha bo'lgan hududlarni egallaydi. Materikning

eng shimoliy chekka nuqtasi butiya yarim orolidagi Myorchisson burni bo'lib 710 501 shimoliy kenglikda janubiy chekka nuqtasi Maryatto burni 70 121 shimoliy kengliklarda g'arbiy chekka nuqtasi Alyaskadagi Uels burni 168⁰ g'arbiy uzunlikda va sharqiy nuqtasi Sent-Charlos burni 550 401 g'arbiy uzunlikda joylashgan. Materik atrofidagi bir qancha katta kichik orollar joylashgan bo'lib ular ham materik tarkibiga kiritiladi. Ularda shimolda eng yirik Grelantiya Kanada Artika arxipalagi sharqda Nyufaunlend janubiy sharqda katta kichik Antil orollari hamda Bagama orollari g'arbiy sohilining shimoliy hududlarida Alleut Aleksandr arxipelagi Sharlota qirolichasi va Vankuver orollari joylashgandir. Materik maydoni shu orollar bilan birgalikda 24,5 mln km² yaqin maydonni egallaydi. Orollar maydoni esa 3890 ming km² ni tashkil etadi. Shimoliy Amerika 700 shimoliy kenglik bilan 300 shimoliy kenglik orasida eng keng va yaxlit hisoblanadi. Chekka shimol va janubda quruqlikni suv havzalari ancha parchalab yuborganidir. Materik shimolida gudzon qo'ltig'i janubda esa Meksika qo'ltig'i materik ichkarisiga ancha o'yib kirgandir materikning shimoliy muz okeani Tinch okeani va Atlantika okeani suvlari o'rab turadi.

Proterazoy erasining oxirida xozirgi shimoliy Amerika materigining o'rnida yaxlit platforma mavjud bo'lgan va uni shimoldan Artika sharq shimoliy sharq va janubiy sharq tomonidan Atlantika geosinklinal mintaqalar o'rab turgan. Bu geosinklinal mintaqalar shimoliy Amerika platformasini Yevropa platformasidan ajratib turgan keyinchalik platformaning shimoliy qismi ko'tarila boshlagan. Boshqa qismlari esa keyingi geologik davri asosan cho'kib borgan Kordilera burmali tog'lar paydo bo'lishi geosinklinal mintaqasi doirasida va qisman ko'tarish harakatlari tokembriyning so'ngida va poliozoy boshida ro'y bergan. Bu tog'lar birinchi haqiqiy tog' paydo bo'lish harakterlari devon davridan boshlab hamda poleozoyning ikkinchi yarmidan vujudga kela boshlagan. Materik plezoy oxiri va mezazoy boshida xozirgi materikdan katta farq qilgan u bir biriga mustaxkam birikkan tokembriy va poleozoy burmali strukturalaridan iborat bo'lgan hamda shimolda Yevrosiyo bilan tutashib birgalikda Lavraziya materigini hosil qilgan. Bu davrda Kordilera tog'lariniig ayrim qismlari dengiz suvi yuzasiga chiqib turgan shimoliy Amerika hozirgi tabiiy sharoitning shakllanishiga ahamiyatga ega bo'lgan xodisalar mezazoy erasi davomida ro'y berib bera boshlagan muzliklar 2 markaz labrador va Kordilera tog'laridan tarqalgan.

Maksimal muzlash davrida butun materikni 400 shimoliy kenglikgacha qoplab olgan ya'ni uning salkam 65 % maydonini egallagan. Shimoliy Amerikadagi muzlanishning Yevrosiyodagi qaraganda katta bo'lganligi uning ichki rayonlari ancha sernam bo'lganligidan dalolat beradi Materikning shimoli g'arbida Alyaska shimolida Kanada arxipelagining g'arbi muzlar bilan qoplanmagandi. Materikda bir necha muz bosishi va qaytishi hollarda bo'lgan oxiri muzlanish davri bundan 10-15 ming yil maqaddam sodir bo'lgan. Bu davrda iqlim sernam daryo oqimlari janubga yo'nalgan bo'lib okean sathi hozirdagidan ancha pastda bo'lgan materikning shimoliy janubidagi qo'ltiq va bo'g'ozlar quruqlikdan iborat bo'lgan. Ohirgi muzlanish chekinishida sohildagi past tekisliklarni dengiz suvlari qoplagan va ko'plab muzlik yoni ko'llari vujudga kelgan materiklardagi tog' sistemalari Relyefiga tog' muzliklari katta ta'sir ko'rsatgan. Viskonsin muzligi 2 massiv Labrador va Kivatin muzliklariga bo'linib ketgan va muzlar materikning shimoliy

qismlarida butunlay tugagach o'simlik va hayvonlar paydo bo'la boshladi iqlim biroz iliqlashib va quruqlashib asta-sekin hozirgi landshaftlar shakllana boshlagan.

Savol :

1. Materik qirg'oq tuzilishida boshqa materiklardan nimasi bilan farq qiladi?
2. Qaysi davrdan boshlab materik shakllana boshlagan?

MAVZU: MATERIK TEKTONIK TUZILISHI VA RELYEF HUSUSIYATLARI

REJA:

1. Materikning tektonik tuzilishi haqida ma'lumot.
2. Materikning Relyef shakllari va uning hususiyatlari.

Adabiyotlar:

1. T.V.Vlasova «Materiklar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1983 y. 13-CAP ut betlar.
2. T.V.Vlasova «Fizicheskaya geografiya materikov» toshkent 1986 g.
3. A.Qozoqov, X.ma'sudov «Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi kursidan amaliy mashg'ulotlar va mustaqil ishlar» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1992 y.

Tektonik tuzilishi va Relyefi.

Shimoliy Amerika boshqa materiklardan strukturasining simetrikligi va struktura bilan Relyefning bir-biriga mos kelishi bilan ajralib turadi. Materikning markaziy qismini qadimgi platforma tashkil etadi bu platforma grelandiyaning va Kanada-Arktika arxipelagi orollarining bir qismini o'z ichiga oladi. Bu orolning qalqonlardan iborat tekislik qismlari asosan muzliklari ostida bo'lib dengiz sathidan ancha pastda joylashgan. Gudzon qo'ltig'i sohillari va Makkenzi havzasida qatlamchi akumliyativ tekisliklar tarqalgan bo'lib ular quyi poleozoy yotqiziqlari qatlamlaridan tuzilgan ustini muzlikdan keyingi transgressiya yotqiziqlari qoplagandir. Undan janubda markaziy tekisliklar joylashgan bo'lib strukturasiga ko'ra usti qalin poleozoy dengiz yotqiziqlari bilan qoplangandir. Platformaning cho'kindi jinslaridan tarkib topgan Kordilera tog'lari bilan chegaralari qismida buyuk tekisliklar ishg'ol etadi. Buyuk tekisliklarning balandligi 1200-1700 m ga yetadi. Platformada foydali qazilmalarning katta-katta zahiralar mavjud. mis kobalit nikel uran oltin temir neft konlari ko'mirning qo'ng'ir ko'miri yaxshi zahirasi kattadir. Platformaning burmalangan chekka qismlari Nyufaunlend Apalachi tog'lari va ularning janubiy g'arbiy davomi Uichiy-Maraton sistemasi sifatida davom etadi va ular sharqiy janubiy va janubiy sharqda Atlantika va Meksika bo'yi tekisliklarning mezakaynazoy cho'kindi jinslari qatlamlari tagida yotadi. Apalachi tog'lari materikning shimoliy sharqadan janubiy g'arbga tomon cho'zilgandir. Tog'likning eng baland nuqtasi uning janubda 2037 m Mitchel cho'qqisi hisoblanadi.

Materikning g'arbida Alyaskadan to Panama bo'ynigacha bo'lgan hududni Kordilera tog'lari egallab yotadi. Uzunligi 9000 m ga kengligi 800-1600 m ga yetadi Tog'likning eng yuqori nuqtasi Alyaskadagi 6193 m li Mak-Kinli cho'kindisidir.

Bu murakkab orografik sistemasidan iborat Kordilera tog'lari bir necha bo'ylama zona va sigmentlarga ajratiladi. Bu tog'larda tarkibida V.YE.Xamn ma'lumoti quyidagi zonalarini ajratish mumkin.

A). Epiplatforma massivlari zonasi bunga Alyaskadagi Bruks tizmasi Makkenzi tog'lari AQSH ning janubiy sharqiy qoyali tog'lari markaziy Amerikaning shimoliy serralari :

B). O'rta massivlari zonasi bunga Yukon massivi, Kolarado platosi meksika shimoliy mesasi:

V). Bor poliogen burmalangan kordilera tog'larining va AQSH ning shimoldagi qoyali tog'lari janubiy qoyali tog'larning g'arbiy qismi katta havzaning sharqiy qismi hamda sharqiy Serra-Madre tog'lari kiradi.

G). Yura-bor davrlarida Nevadiy bosqich burmalangan zona bunga Alyaska tizmasi katta hafzaning g'arbiy qismi va Serra-Nevada tog'lari ko'tarilmalaridan Koliforniyaning qirg'oq tizmalari kiritiladi.

D). Bukilmalardan iborat g'arbiy Tinch okean bo'yi zonasi bunga Koliforniya qo'ltig'i va vodiysi Nevadiy burmalanishi bilan bog'liq bo'lgan yosh vulkanik tog'lari egallaydi. Bular Kaskad tog'lari Kolumbiya platosi janubiy Amerika va Nikaragua tog'laridir.

Kordilera tog'larining asosiy morfostrukturasi tiplari palaxsa va burmali palaxsa tog' tizmalari vulkanik tog'lar denudasion lavalali qalamli platolar yosh bukilma va rif zonalarining akkumliyativ tekisliklaridir. Bu tog'lar sistemasda hilma-hil foydali qazilma komplekslari mavjud. Rudalarning katta zahirasi Kanada va AQSH doirasidagi nevadiy graniy intruziyalari bilan bog'liqdir. Bular mis qo'rg'oshin ruh volfram rudalaridir. Bulardan tashqari molibden titan uran va ruda bo'lmagan foydali qazilmalar uchraydi.

Savol :

1. Materikda qalqonlar asosan qaysi qismlarida mavjud?
2. Materikdagi asosiy Relyef tiplari nimalardan iborat?

MAVZU: MATERIK IQLIMI, IQLIM MINTAQA VA O'LKALARI

REJA:

1. Materik iqlimining shakllanishi haqida ma'lumot.
2. Iqlim mintaq va o'lkalariga umumiy tavsif.
3. Iqlimga ta'sir etuvchi omillar.

Adabiyot :

1. T.V.Vlasova «Materiklar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1983 y. 20-29 betlar.
2. T.V.Vlasova «Fizicheskaya geografiya materikov» Toshkent 1986 g.
3. O.Mo'minov «Materiklar tabiiy geografiyasi studentlarning mustaqil ishlari» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1977 y.

Shimoliy Amerika iqlim. Iqlim mintaq va iqlim o'lkalari.

Shimoliy Amerika atrofdagi orollari bilan birgalikda 870 va 70 shimoliy kengliklar orasida joylashgan ya'ni shimoldan janubga tomon shimoliy yarim sharning ekvatorial mintaqadan boshqa barcha mintaqalar kesib o'tadi. Materikning eng keng va yahlit qismi subartika va mo'tadil mintaqalarida kichikroq qismi esa subtropik mintaqalarda joylashgan eng to janubiy qismi tropik va subekvatorial mintaqalardadir. Artika mintaqasiga asosan orollar kiritiladi Materikning kengligi bo'yicha bunday joylashganligi uning shimoliy va janubiy qismlarining isishidagi katta shimoliy qismi yozgi va qishqi radiasiya sharoitidagi katta tafovutlarga olib keladi. Yillik yalpi quyosh radiyasiyasi miqdori janubiy g'arbda 180 k sm² Kanadaning shimoliy qismida 80 k sm² o'zgaradi. Shimoliy Amerikada yer yuzasidagi asosan orografik elementlarning submeredional yo'nalishda ekanligi sharqiy tomondan katta orografik to'siqlar bo'lmagan Atlantika okeani tomonidan havo massalarining kirib kelishiga qulaylik tug'diradi. Materik g'arbdagi kordilera tog'lari esa havo massalarining Tinch okean tomonidan materik ichkarisiga kirib kelishiga to'siqlik qiladi. Materik o'rta qismida shimoliy muz okeani bilan Meksika qo'ltig'i orasida tekisliklarning mavjudligi va orografik to'siqlarni yo'qligi yilning havo almashunuviga imkon beradi.

Atlantika okeanida uning shimoliy va janubiy qismining isishidagi tafovutlarni bir-biri bilan Nyufaunlend rayonida uchrashuvchi iliq Golfistrum va sovuq Labrador oqimlari yanada kuchaytiradi. Shimoliy Amerika katta qismida havo massalari asosan g'arbdan sharqqa tomon harakat qiladi lekin materikning g'arbiy qismidagi murakkab orografik tuzilmalar Tinch okeanidan keluvchi oqimlarni okean sohili va Kordilera tog'larining g'arbiy hududlarga ko'proq miqdorda yog'in tushishiga sabab bo'ladi. Materikning ichki rayonlari kontinental havo shakllangan hududlar hisoblanadi. Shu sababli materik mo'tadil mintaqasining Atlantika bo'yi uchun yil bo'yi siklonlar ta'siri bo'lishi harakterlidir. Materikning shimoliy qismida Kanada va Alyaskaning katta qismida 200 dan 240 S gacha Kanada Artika arxipelagi orollarida 360 S dan Grelandiya markazida 440 S gacha yetadi. Shu davrda materikning janubida yanvar oyining harorati musbat bo'lib Q200 S dan Q240 S gacha yetadi. Materik deyarli butun Alyaskani Gudzon qo'ltig'ining katta qismini va

Labrador yarim orolining shimolini o'z ichiga oluvchi katta qismi subartika iqlim mintaqasida joylashgan.

Artika iqlim mintaqasiga esa materikning shimoliy sohili va unga yondosh orollar kiritiladi materikning eng kam parchalangan qismi ya'ni janubiy chegarasi Kolumbiya daryosi quyar qismidan sharqda 400 shimoliy kenglik yaqinidagi o'tadi. Mu'tadil iqlim mintaqasining sharqiy qismi dengiz iqlimiga mansub bo'lsa ichki qismlari quruq iqlim oblastiga kiritilsa eng g'arbiy qismlari yog'in miqdorini ko'p olganligi sababli dengiz iqlim oblastiga kiritiladi. Florida yarim orolidan g'arbda to Kaliforniya yarim oroligacha bo'lgan katta hududni subtropik iqlim mintaqasi egallaydi. Tropik iqlim mintaqasi 280 - 300 shimoliy kenglikdan janubda joylashgan bo'lib, bu mintaqada iqlim asosan Tinch va Atlantika okeanidagi yuqori bosim oblastlari belgilaydi. Subekvatorial iqlim mintaqasi materikning eng janubiy hududlarni egallagan bo'lib yozda ekvatorial musson shamollari ko'plab yog'in keltiradi bular asosan tinch okeanidan kirib keluvchi yog'inlar hisoblanadi.

Savol:

1. Materik iqlimlariga ta'sir etuvchi omillar nimadan iborat?
2. Iqlim mintaqasi va o'lkalar qanday tajribada joylashgan?

MAVZU: SHIMOLIY AMERIKA MATERIGINING ICHKI SUVLARI

REJA:

1. Materik ichki suvlariga umumiy tavsif.
2. Iski suvlarning materik bo'ylab taqsimlanishi.
3. Daryo va ko'llarning halq ho'jaligidagi ahamiyati.

Adabiyotlar :

1. T.V.Vlasova «Materiklar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1983 y 20-29 betlar.
2. T.V.Vlasova «Fizicheskaya geografiya materikov» Toshkent 19876 g.
3. O.K.Leontev «Fizisechkaya geografiya Mirovogo okeana» Moskva Izdatelstva «Prosvesheniya» 1982 god.

Materik ichki suvlariga umumiy tavsif

Shimoliy Amerika ichki suvlari materikning iqlimi va Relyefi uning ichki suvlari xususiyatlari ularning materik bo'ylab taqsimlanishi daryo va ko'llarning joylashishi hamda ularning rejimini belgilab beruvchi asosiy omillar hisoblanadi. Materik daryolari o'z suvlarini 3 ta havzaga qo'yadi. Ularning ko'pchiligi Atlantika okeaniga va kamrog'i Tinch va shimoliy muz okeaniga to'g'ri keladi. Materikning yillik oqim hajmi 6000 km³ ga tengdir materikning shimoliy qismida oqim tizimida daryo va ko'llar miqdori ko'pdur. Materikning kordileradan tashqi markaziy va sharqiy hududlarining tekisliklardan iboratligi tekisliklardan daryo va ko'llarning Labrador yassi tog'liklari va markaziy tekisliklarda daryo va ko'llarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi.

Missisipi Soskachivan Nelson Avliyo Lavrentiya kabi daryolar shular jumlasidandir. Bu daryolar materikning yarmidan ko'p maydonni egallaydi tinch okeani shavzasiga kordilera tizimidagi Yukon, Freyzey, Kolumbiya, Kolorado, Sokramento kabi daryolar kiradi shimoliy muz okeaniga bir necha kichik daryolar va shimoliyning eng yirik daryosi Makkenzi o'z suvini qo'yadi.

Tropik va subtropik mintaqadagi daryolar asosan yomg'ir suvidan to'yinadi ular yillik oqim miqdorining 60-80 % ni tashkil etadi. Meksika va atlantika bo'yi past tekisliklarida joylashgan daryolar oqimining 50 % kuz fasliga to'g'ri keladi Apalachi tog'ligining janubdagi markaziy va buyuk tekisliklarning janubdagi Kolarado platosining janubida joylashgan daryolar 50 % ga yaqin bahor oylariga to'g'ri keladi. Materikning markaziy qismida daryo tizimi yaxshi rivojlangan bo'lib bu hududda yer sharidagi katta daryolardan biri missisipi va uning irmoqlari joylashgan. Daryo uzunligini Itaska ko'lidan hisoblanganda 4200 km, Missouri daryo bilan hisoblanganda 5971 km ni tashkil etadi. Daryo suv sarfi 19800 m³ sek ni tashkil etadi. Avliyo Lavrentiya daryosi yirik daryolardan biri bo'lib u Ontario ko'lidan boshlanadi va Avliyo Levrentiy ko'rfazasiga o'z suvini quyadi. Shimoliy Amerikaning muhim suv sistemasi buyuk ko'llar sistemasidir uning tarkibiga yuqori ko'l Guron Michigan, Eri Ontario kabi katta va kichik ko'llar kiradi. Ularning hammasi bir-biri bilan tutashgan bo'lib yagona daryodagi eng katta chuchuk suv havzasini tashkil etadi bu suv havzasining maydoni 246050 km². Yuqori ko'l maydoni jihatdan dunyodagi ko'llarning eng kattasi hisoblanadi uning maydoni 12414 km² ni maksimal chuqurligi 393 m ni tashkil etadi. Eridan tashqari barcha buyuk ko'llarning tagi okean sathidan pastda joylashgan.

Yuqori ko'ldan keyingi pog'onani dengiz sathidan 177 m balandlikda michigan va Guron ko'llari joylashgan ularning chuqurligi 281 m Michigan 228 m (Guron) ni tashkil etadi. Bu ko'llar yuqori ko'l suvini ostanasimon Sant-Meri daryosi orqali oladi. Eri ko'li dengiz sathidan 174 m balandda chuqur joyi 64 m ni tashkil etadi Ko'ldan Niagara daryosi oqib chiqib o'zidan deyarli 100 m pastda joylashgan. Ontario ko'lga quyiladi. Niagara daryosi uzunligi 58 km dir daryo silur kuestlarni kesib o'tarkan balandligi 50 m sharsharani hosil qiladi. Kanadaning qoyali tog'lardan boshlanadigan va Atabaska ko'lga quyiladigan Atabaska daryosini materikning eng shimolidagi Makkenzi daryosining bosh irmog'i hisoblanadi. Daryoning uzunligi atabaskaning boshidan hisoblanganda 4600 km dir. Alyaska uchun katta ahamiyatiga ega bo'lgan daryolardan biri yukondir. Uzunligi 3180 km havzasining maydoni 855 ming km² materikning janubida daryolar kam umuman materikda ichki suvlar tizimi yaxshi rivojlangan bo'lib ular materikdagi davlatlarning suv rejimini ta'minlashda ahamiyati kattadir.

Savol :

1. Materik daryolarni to'yinish manbai nimadan iborat ?
2. materikdagi mavjud ko'llar paydo bo'lishi jihatdan qanday tipga kiritiladi?

MAVZU: MATERIK ORGANIK DUNYOSI. MATERIKDA HALQLAR

REJA:

1. Materik organik dunyosining shakllanishi.
2. Materik inson faoliyati.

Adabiyotlar:

1. T.V.Vlasova «Materikov tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1983 y. 38-57 betlar.
2. T.V.Vlasova «Fizicheskaya geografiya materikov» Toshkent 1986 god.
3. A.Qozoqov «Okeanlar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1992 y.
4. O.K.Leontev «Fizicheskaya geografiya Mirovoga okeana» Moskva Izdatelstva «Prosvesheniya» 1982 god.

Materikda tuproq va o'simliklar tarqalishi hamda o'ziga hosligi eng avvalo uning rivojlanish tarixi bilan bog'liq materik florasida shimoliy hududlarida Yevrosiyoga o'xshashlik ustun bo'lsa uning janubiy hududida janubiy Amerikaga o'xshashlik seziladi. Shimoliy Amerika o'simliklarning tarqalishi iqlimning kanazoy erasidagi o'zgarishlari ta'sirida shakllanib boshlagan. Tuproq va o'simlik qoplamining materik bo'ylab tarqalishi asosan materik shakli orografiyasi va iqlim sharoiti kabi omillarga bog'liqdir. Shimoldagi tundra o'rmon tundra va tayga o'rmonlari asosan geografik kenglik yo'nalishida joylashgan bo'lsada janubda zonalik Atlantika okeani sohilidan materik ichkarisi tomon o'zgarib boradi. Bunga asosiy sabab yog'in miqdorining materik ichkarisi tomon o'zgarib borishidir. Materikda tabiat zonalari quyidagi tartibda joylashgan.

1. atika muz sohillari zonasi.
2. Tundra zonasi.
3. O'rmon tundra
4. O'rmonlar zonasi.
5. Doimiy yashil subtropik o'rmonlar.
6. O'rmon dasht va dashtlar.
7. Chala cho'l va cho'llar.
8. Doimiy yashil sernam o'rmonlar zonasi.

Materikning shimoliy katta hududi galaktika zoogeografik oblastiga mansub bo'lib hayvonot dunyosiga uning tarqalishida Yevrosiyo materigiga o'xshashlik seziladi. Bunga asosiy sabab shimoliy Amerikaning shimoliy g'arbiy va Osiyoning shimoliy sharqiy hududlarida geologik tutash bo'lganligidir. Mana shu hududda hayvonlar har ikkala materikka tarqalgan keyinchalik materikda alohida rivojlanishi ularda bir-biriga o'xshamaydigan hayvon turlarining paydo bo'lishiga olib keladi. Bular asosan iqlimning o'zgarib borishi bilan tarqalgan shimolda asosan sovuq iqlimga moslashgan hayvonlar uchratilsa janubga bogan sari esa ular mo'tadillashib borayotgan iqlimga moslashgan hayvon turlari keng tarqalgandir.

Materikda asosan tub joy aholisi indeslar va eksiomuslar Yevropalik istilochilarning avlodlari Yevropa va Osiyodan borgan muhojirlar va negirlardan iborat. Materikka Osiyoning shimoliy sharqdan Mongoloid irqiga mansub bo'lgan aholi kirib kelgan va bu yerda alohida Amerika tog'ini hosil qiladi. Ana shu

shimoliy va janubiy Amerikaning tub joy aholisi indeslarning ajdodlari hisoblanadi. Ular materikning g'arbiy sohillaridan janubga tomon so'ngra materik ichkarisiga tomon kirib borganlar. Eksiomuslar shimoliy Amerika tub joy aholisining alohida guruhlarini tashkil etadi. Hozirda ular asosan Alyaska yarim orolida makkenzi daryo havzasida Kanadaning Artika sohillarida va grelandiya orolida yashaydilar.

Savol :

1. Markaziy muz okeanini boshqa okeanlardan farqi nimada ?
2. Materikda halqlarning paydo bo'lishi haqida nimalarni bilasiz?

**MAVZU: SHIMOLIY AMERIKANING TABIIY GEOGRAFIK
RAYONLASHTIRISH. ARTIKANING AMERIKA SEKTORI.
REJA :**

1. Materikni tabiiy geografik rayonlashtirish haqida ma'lumot.
2. Artikaning Amerika sektori. Tabiiy geografik o'lkasiga umumiy tavsif.

Adabiyotlar:

1. T.V.Vlasova «Materiklar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1983 y 58-63 betlar.
2. T.V.Vlasova «Fizicheskaya geografiya materikov» Toshkent 1986 god.
3. Universitet ta'limi uchun «geografiya» mutahassisligi bo'yicha o'quv dasturlari. Toshkent «Universitet» nashriyoti 1997 yil.

Shimoliy Amerikaning tabiiy geografik rayonlashtirish. Artikaning Amerika sektori.

Shimoliy Amerika shimolda janubga tomon shimoliy yarim sharning barcha iqlim mintaqalarni kesib o'tgan bo'lib Artika muz sohillaridan to nam tropik o'rmonlargacha bo'lgan barcha zonal landshaft tiplarini uchratish mumkin. Bir tmondan sharqdagi tekisliklar va o'rtacha balandlikdagi tog'lar bilan birgalikda ikkinchi tomondan g'arbdagi baland tog'lar o'rtasidagi tabiiy tafovutlar ancha kuchlidir. Shu sabablidir materikda ikkita katta qism sharq va kordilera tog'lari ajratiladi. Materikning Artika orollari va ularni ajratib turuvchi suv havzalari Artika suv subartikaning Amerika sektori sifatida ajratiladi. Markaziy Amerika alohida subkontinental hisoblanadi. Materikning shimoliy orollari Grilandiya bilan birga tabiiy sharoitning o'rta oralig'i bilan ajralib turadi buning asosiy sababi bu orollarning qutb yaqinida joylashganligidir. Hamda hozirgi zamon muzliklarning kuchli rivojlanganligidir. YOg'in miqdori kam bo'lgan holda yil bo'yi haroratning past bo'lishi ko'p yillik muzloq yerlarining rivojlanishi uchun qulay sharoit yaratadi. Shimoliy Amerikaning bu qismi butunlay qutb yoni landshaftlaridan iborat bo'lib bu yerlar unumsiz artika sovuq sahrolaridan to o'rmon tundragacha bo'lgan barcha hududlarni o'z ichiga oladi.

Grelandiya yer sharidagi eng yirik orol bo'ylab maydoni 2 mln km² dan ortiq orol tabiiy sharoitning o'ziga hosligi ya'ni uning qutbga yaqinligi hamda atrofdagi

sovuq oqimlarning faoliyati bilan bog'liq. Orol yuzasining deyarli 75 5 ni materik muzliklari bilan qoplagan muzlik yuzasining katta qismi dengiz sathidan 2000 m balanda joylashgan. Muz qoplamining o'rtacha qalinligi 1600 m qalin joyi 3500 m ga yetadi orolda materik muzliklarning vujudga kelishiga asosiy sabab shimoliy yarim sharda Niogen va Antropogen oralig'ida iqlimning sovib ketganligidir. Muz ostida Relyef ancha to'siq bo'lib balandligi uning markazida 100 m dan oshmaydi. Ammo orolning chekkasidagi muzdan holi hududlarda tog' tizmalari mavjud. Orol alp tipli Relyef shakllari ustunlik qiladi. Orolning eng baland nuqtasi 3700 m Gunbyorn cho'qqisi hisoblanadi. O'lka iqlimi sovuq markaziy qismida harorat 100 dan 550 gacha o'zgaradi qishda 680 gacha tushishi mumkin. Hatto iyulda 280 S sovuq bo'ladi, yog'in miqdor 1000-2000 mm atrofida bo'ladi. Orolning muzdan holi yerlarida o'simlik qoplamini tundraga hos bo'lsada uning shimoliy hududida o'simlik kam. Orol mox va lishayniklarning 600 turi uchraydi. O't o'simliklardan qutb lolaqizg'aldog'i toshyorar ayiqtovon kabi o'simliklar balandligi 2-3 m keladigan qayin zirk archa qarag'ay o'sadi. Hayvonlardan qo'ybuqa karibi bug'isi saqlanib qolgan dengiz sohillarida oq ayiqlar anchagina ko'pdir.

Kanada Artika arxipalagi hududi Butiya va Melvill yarim orollari bilan birgalikda 1,5 mln km² bo'lib Baffin yeri, Elsmir va Viktoriya orollari o'lkaning yirik orollari hisoblanadi. Arxipalag orollari yaqinida materikdan ajralgan bo'lib u yerdagi qator bo'g'ozlar dengiz suv ostida qolgan qadimgi daryo vodiylarning o'rni hisoblanadi. Relyefda to'rtlamchi davr va hozirgi zamon muzliklarining ta'siri seziladi. Bu arxipalag g'arbida muzliklarning yo'qligi iqlimning quruqligi va mutloq balandlikning kichikligi bilan bog'liqdir. O'lka iqlimi hamma joyda keskin kontinental sovuqligi bilan harakterlanadi. Yozda harorat +100 dan past kunduzgi +210 +240 gacha yetadi.

MAVZU: MATERIKNING SHARQ TABIIY GEOGRAFIK REGIONI

REJA:

1. Geografik regionning joylashgan o'rni Relyefi hususiyatlari.
2. Geografik regionning ichki suvlari iqlimiga umumiy tavsif.
3. Geografik regionning organik dunyosi.

Adabiyotlar :

1. T.V.Vlasova « Materiklar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1983 y . 63-81 betlar.
2. A.Qozoqov, X.Ma'sudov «Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi kursidan amaliy mashg'ulotlar va mustaqil ishlar» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1992 yi.
3. Universitet ta'limi uchun «Geografiya» mutaxassislik bo'yicha o'quv dasturlari. Toshkent «Universitet» nashriyoti 1997 yil.

Sharq tabiiy geografik region. Sharq deganda shimoliy Amerika materigining sharq va shimolda Atlantika hamda shimoliy muz okeanlari bilan g'arbda kordilera tog'lari orasidagi katta qismi nazarda tushiladi. Subtropika tekisliklari tabiiy geografik o'lkasi materikning eng shimoldagi sohil tekisligini o'z

ichiga oladi. Uning g'arbiy chegarasi Makkenziyaning quyi oqim bilan to Gudzon qo'ltig'ining shimoliy g'arbigacha davom etadi. O'lkaning ancha qismi botqoqlashgan yanvarning o'rtacha harorati -300 yozgi harorati Q300 ni tashkil etadi. YOg'in miqdori 300 mm dan kam. Lavrentiy qirlari o'lkasiga Gudzon qo'ltig'ining g'arb va janub hamda Lohradan yarim orolining asosiy qismini egallaydi. O'lka tabiiy sharoiti tekislik yuzasidagi kristal jinslarning keng tarqalganligi muzlik Relyef shakllarning ustunligi hamda igna bargli o'rmonlar salmog'ining ko'pligi harakterlidir. Bu qirlarning o'rtacha balandligi 500-600 metr bo'lib, Lohbador yarim orolidagi Giolingad tizmasidagi eng baland nuqta 1676 metrga yetadi. O'lka iqlim ancha sovuq hisoblanadi.

Nyufaundlend oroli materikda eng kichik o'lka bo'lsada tabiiy sharoiti o'ziga hosligi bilan ajralib turadi. U shimolda Bemayl bo'g'ozi janubiy g'arbga nisbatan kengroq Kabuta bo'g'ozlari bilan materikdan ajralib turadi. Orol asosan katta dengiz sayozida joylashgan. Orol asosan igna bargli o'rmonlar zonasida joylashgan, padzol tuproqlar keng tarqalgan. Maydoni 111 ming km² hududini egallagan bu orol tabiatning o'zgachaligi bilan boshqa o'lkalardan ajralib turadi. Apalachi va apalachi yon o'lkasi Kanada va AQSH hududida shimoliy sharqdan janubiy g'arbga tomon 2000 km ga cho'zilgan. Bu tog'larning asosiy qismi mo'tadil mintaqaning janubiy yarmini kesib o'tib janubda sbtropiklarga kirib borgan. Markaziy tekisliklar Lavrentiy qirollaridan janubda va Apalachi tog'lardan g'arbda Missisipi o'rta oqimining har ikkala tomonida va daryoning yuqori oqimidan g'arbda joylashgandir. Bu yer qo'shma shtatlarning aholisi eng zich joylashgan va yaxshi o'zlashtirilgan qismlaridan biri bo'lib o'rmon dashtlar bilan keng bargli o'rmonlarning 80-90 % madaniy o'simliklar bilan almashgandir. Qirg'oq bo'yi tekisliklari o'lkasi materikning janubiy-sharqida joylashgan bo'lib asosan Meksika sohili missisipi quyi oqimi Florida yarim oroli hamda Atlantika sohilini o'z ichiga oladi. O'lka tabiiy sharoitidagi o'ziga hos xususiyati Relyefning tekisligi hamda subtropik iqlim mintaqasida joylashganligi hisoblanadi. Shu ikkala asosiy omili tuproq, o'simlik hayvonot dunyosi ham shakllanishida asos bo'lgan. Umuman sohil tekis yuzadan iborat bo'lib daryolarning quyilishi qismidan estuariylar va bir qancha Lagunalarni uchratish mumkin. O'lka hududi yozda tropik havo masalalari ta'sirida bo'ladi. Bu havo masalari Atlantika okeani va Meksika qo'ltig'idagi materikning ichki qismi hamon nuqson tarzida kirib keladi va ko'plab yog'in yog'ishga sabab bo'ladi. YOg'in miqdori mm dan 1500 mm yetadi.

Buyuk tekisliklar bu o'lka materikning ichki qismida, qoyali tog'larning etagida yaqin joylashgan bo'lib, meridional yo'nalishda 3500 km dan ortiq masofa cho'zilgan. O'lka iqlimini quruq kontinentalligi bilan ajralib turadi. Yer yuzining balandligi 500 metrdan g'arbdan 1700 metrgacha o'zgaradi. Qishgi o'rtacha oylik harorati 120 S ni tashkil etib, qor bilan qoplanib yotadi. Eng past harorat 400 S ni tashkil etadi o'lka o'simliklari o'rmon dasht va dasht o'simliklaridan iborat bo'lib, asosan nina bargli o'rmonlar keng tarqalgan. U yerda kashtan tuproqlar ko'p bo'lib, Amerikaga hos g'alladoshlardan Bizon o'ti va gram o'tlari keng tarqalgan. Hayvonot dunyosi va sudralib yuruvchilar, kemiruvchilar, hashorat va qushlar ko'p miqdorni tashkil etadi.

Savol :

1. Subarktika tekisliklari va Lavreniy qirlari o'ziga hos tomonlari nimada?
2. Preriya nima?

MAVZU: KORDILYERA TOG'LARI TABIIY GEOGRAFIK REGIONI

REJA:

1. Tabiiy geografik region haqida umumiy ma'lumot.
2. Tabiiy geografik regionning joylashgan o'rni, Relyef xususiyatlari.
3. Iqlimi, ichki suvlari, organik dunyosiga ta'siri.

Adabiyotlar:

1. T.V.Vlasova «Materikning tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1983 y. 83-108 betlar.
2. T.V.Vlasova «Fizicheskaya geografiya materikov» Toshkent 1986 god.
3. Universitet ta'lim uchun «Geografiya» mutahassisligi bo'yicha o'quv dasturlari. Toshkent Universitet nashriyoti 1997 yil.

Kordilera tog'lari tabiiy geografik regioni.

Kordilera tog'lari Tinch okeani sohili bo'ylab materikning shimoldan Meksikagacha bo'lgan hududiy egallari. Region tektonik tuzilish, orografik xususiyatlari jixatidan yahlit bir o'lka bo'lsada, uning shimoldan janubga uzoq masafaga cho'zilganligi, turli iqlim mintaqasini kesib o'tganligidan va shunga bog'liq holda tabiiy sharoitning bir biridan farq qilishiga asos bvladi. Shuning uchun hamda tabiiy geografik o'lkalar chegarasi asosan iqlim mintaqalari chegaralariga to'g'ri keladi. Alyaska va shimoliy g'arbiy kordileriya o'lkasiga asaosan kordileriyaning artika va subartika iklim mintakadaridagi shimoliy garbi yaniny Alleut orollari Alyaska yarim oroli Kanadaning g'arbidagi Avliyo Ilya tog'larining janubiy etaklari sharqda makkenziya va Koyali tog'lar oralig'idagi qismlari kiradi. O'lkada materikning eng baland nuqtasi 6194 m Mak-Kinli cho'qqisi joylashgan. O'lkada bir necha tog' tizmalari joylashgan bo'lib bular tuproq o'simlik hayvonot dunyosi va iqlimning shakllanishida asosay rol o'ynaydi. Iyulning o'rtacha harorati +120 +140 ni tashkil etadi. YOg'inning eng ko'p qismi sohilga keladi. YOg'in miqdori 3000 mm gacha yetadi.

Kanadaning janubiy g'arbi va AQSH ning shimoliy g'arbidagi kordilera tog'lari o'lkasi Avliyo Ilya va Makkenzi tog'laridan janubda Tinch okeani sohilida sharqda katta havzaning shimolgacha davom etadi. O'lkaning asosiy xususiyati mo'tadil iqlim mintaqasida joylashgandir. O'lkada tog'lar juda parchalangan va tog'lar avvalgi o'lkaga nisbatan uncha baland bo'lmaganligi bilan ajraladi. O'lka orografik xususiyati uning iqlimi o'simlik hamda tuproqlarning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadigan yog'in miqdori 2000 mm dan 6000 mm gacha yetadi. AQSH ning janubi g'arbidagi kordilera tog'lari o'lkasi shimolda katta havzaning shimoldan janubga Meksika tog'ligigacha davom etadi. O'lkaning tabiiy sharoiti eng avvalo subtropik kengliklarda joylashganligi orografik xususiyatlari hamda Tinch okeani antisiklonning sharqiy tarmoqlari ta'sirida ekanligi bilan harakterlanadi. O'lka iqlim quruq o'lkada tog' tizmalari ular orasidagi plato va botiqlar Tinch okeaniga paralel

joylashgan bo'lib g'arbda qirg'oq bo'yi tizmalaridan iborat va tizma sohillarida qirg'oqlar ancha parchalanganligi bilan harakterlanadi. O'lka iqlimi qurg'oqchil bo'lib qoyali tog'larning g'arbiy va sharqiy tomoni o'zgarib boradi. YOg'ingarchilik asosan qish oylarida yog'adi. YOg'in 2000 mm dan 1000 mm gacha yetadi. Iyul oyining o'rtacha harorati Q200 , qoyali tog'larda -200 gacha tushadi. Dubzorlar o'tloqlar va baland bo'yli sekvoja daraxti Q200 , qoyali tog'larda -200 gacha tushadi Dubzorlar o'tloqlar baland bo'yli sekvoja daraxti uchraydi. Shimoliy Meksika o'lkasi Koliforniya yarim oroli Meksika platosining shimoliy g'arbi hamda Meksika tog'ligini o'z ichiga oldi landshaftlardan iboratligi shuningdek Relyefda vulkanik jarayonlarning ta'sirida vujudga kelgan Relyef shaklining ustunligi hisoblanadi. O'lkani eng qirg'oqchil qismi uning shimoliy g'arbi va Koliforniya oroli bo'lib ular Tinch okeani maksimumning sharqiy chekkasi ta'sirida ekanligidan iqlimi Namib va Sahroi Kabir cho'llari iqlimiga o'xshashdir. Bu o'lkalarda havo namligi 85 % ni tashkil etadi. Yozgi harorat Q25 S yillik yog'in miqdori 100-150 mm ni tashkil etadi. O'simlik dunyosida kaktuslar ustun turadi. Bundan tashqari yamanlar kserofit butalar kichik daraxtlar dub va mangollar yong'oq qarag'ay paxta hamda archa aralash nina bargli o'rmonlar keng maydonlarni egallab yotadi.

Savol :

1. Regionga kiruvchi o'lkalar qanday hususiyatga ko'ra ajratilgan?
2. Regionning iqlimi haqida ma'lumot bering?

MAVZU: MARKAZIY AMERIKA TABIIY GEOGRAFIK REGIONI

REJA:

1. Geografik region haqida umumiy tushuncha.
2. Geografik regiondagi orollar tabiatiga ta'rif.

Adabiyotlar :

1. T.V.Vlasova «Materiklar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 110-119 betlar.
2. A.Qozoqoz , X.Ma'sudov «materiklar va okeanlar tabiiy geografiya kursidan amaliy mashg'ulotlar va mustaqil ishlar» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1992 yil.
3. Materiklar va okeanlar tabiiy geografik atlas.

Markaziy Amerika tabiiy geografik region.

Bu tabiiy region o'zining tabiiy sharoitiga ko'ra shimoliy Amerika materigi bilan janubiy materigi o'rtasidagi oraliq hudud hisoblanadi. Tektonik tuzilishi Relyef hususiyatlari bilan shimoliy Amerika kordilera tog' tizimining davomi bo'lib uning Karib-Antil tizimini tashkil etsa organik dunyosi kelib chiqishi va rivojlanishi jihatdan janubiy Amerikaning shimoliy hududlariga o'xshashdir. Region asosan meksika qo'ltig'i Karib dengizi hamda Tinch okeanlari orasida joylashgan bo'lib materikning eng kambar janubiy hududlarini egallaydi. Atlantika okeani havzasidagi kelib chiqishiga ko'ra materik vulkanik va marjon orollari tabiiy sharoitiga ko'ra markaziy Amerika bo'yniga juda o'xshashdir. Bu region boshqa

regionlardan vulkanik jarayonlarning faolligi yer po'stining harakatchanligi bilan ajralib turadi. Iqlim yil davomida issiq va seryomg'irligi bilan harakterlanadi. Region asosan markaziy Amerika bo'yni va markaziy Amerika orollariga bo'linadi.

Markaziy Amerika bo'yni asosan shimoliy Amerikaning eng janubdagi qimlari kirib o'lkaning keng joylari Yukton yarim orolida 860 km dan Panama bo'ynida 50 km gacha torayadi. O'lkaning katta qismi asosan tog'liklardan iborat bo'lib uchraydi. O'lka qirg'og'ining harakkatchan so'ngan va so'nmagan vulqonlar ko'plab uchraydi. O'lka qirg'og'ining sharqida balandligi 2000-3000 m keladigan kristalli va burmalangan cho'kindi jinslardan tashkil topgan tog' massivlari joylashgan. Tog'larning Tinch okeaniga qaraganda qismlarda ko'ploab so'ngan va so'nmagan vulkan konuslari qad ko'tarib turadi. Takana vulkoni balandligi 4064 m Taxmulko vulkonning balandligi esa 4217 m bo'lib markaziy Amerikaning eng baland nuqtasi hisoblanadi. O'lkada harorat yuqori yog'in miqdori ko'p. Past tekisliklardan tog'larning 1000 m dan yuqori bo'lgan yonbag'rida harakat bir tekisda bo'ladi. O'rtacha harorat 200 dan tushmaydi. Faqatgina tahimulka vulqonining yuqori qismlarida harakat manfiy bo'lib qorli mintaqalar uchraydi. O'lkaning Atlantika okeani qirg'oqlariga qaragan qismlarda yog'in 2000 mm dan oshadi tog' yon bag'irlarida 5000 mm gacha yetadi.

Daryolar asosan qisqa va sersuv asosan Tinch okeaniga quyiladi karib havzasi va Meksika qo'ltig'iga quyiluvchi daryolar qisqa va sersuvligi bilan ajraladi. Tinch okean sohili qirg'oqchil bo'lganligidan baland bo'yli o'tlar va yakka-yakka o'suvchi palmalardan iborat savannalar keng tarqalgan ayniqsa qirolicha palmasi turlari ko'p. Hayvonot dunyosi boy o'lka janubiy Amerika o'rmon va savannalaridan yashovchi hayvonlarni uchratish mumkin. Markaziy Amerika orollari o'lkasiga Meksika qo'ltig'i va Karib dengizining Atlantika okeanidan ajratib turuvchi orollar kiritiladi ulardan asosiy va katta katta Antil orollari bo'lib uning tarkibiga Kuba Gaiti Yamayka Puerto-Riko va Pinos orollari kiradi. Ulardan himolda Bagama orollari joylashgan bo'lib ular asosan marjon orollari hisoblanadi. Undan sharqda shimoldan janubga tomon cho'zilgan vulkanik kichik Antil orollari joylashgan orollar yer yuzasining katta qismi tog'lar bilan banddir. Gaiti orolida g'arbdan sharqqa tomon 4 ta tizma cho'zilgan bo'lib unda eng baland nuqta 3176 m ga yetadi va o'lkaning eng baland nuqtasi hisoblanadi. Kuba orolidagi Serra-Maestra tog'larining balandligi 2000 m ga yetadi. Orollar iqlimi issiq va nam tropik iqlidir. Yillik haroratdagi tofovut tog'larning qishda havo kirib kelish natijasida harorat 100 Q 120 gacha pasayishi mumkin. YOg'inlar asosan yozgi passatlar faoliyati bilan bog'liqdir. Tog'larning sharqiy va janubiy sharqiy hududlarda yog'in miqdori 3000 mm ga yetsa ichki rayonlarda 1000 m dan kam yog'adi. Kuzda orollar ustidan siklonlarning o'tishi kuchli dovularning vujudga kelishiga sabab bo'ladi. Organik dunyosi inson ta'sirida kuchli o'zgargan orollarda dunyoga mashhur ko'plab dam olish mintaqalari joylashgan.

Savol:

1. Regiondagi organik dunyosining shakllanishi nimalardan iborat?
2. Markaziy Amerika orollarining o'ziga hos tomonlarini ajrating ?

MAVZU: JANUBIY AMERIKANING GEOGRAFIK O'RNI QIRG'OQ TUZILISHI VA TABIATI TARAQQIYOTINING BOSQICHLARI

REJA:

1. Janubiy Amerikaning geografik o'rni umumiy ta'rifi.
2. Materikning qirg'oq tuzilishi va atrofdagi okean qismlari.
3. Materik tabiat tarqiyotidagi asosiy bosqichlari.

Adabiyotlar :

1. T.V.Vlasova «Materiklar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1983 y. 120-124 betlar.
2. T.V.Vlasova «Fizicheskaya geografiya materikov» Toshkent 1986 god.
3. P.P.Vtorov, N.N.Drozdov «Biogeografiya materikov» Moskva Izdatelstva «Prosvesheniye» 1974 god.
4. O.Mo'minov «materiklar tabiiy geografiyasidan studentlarning mustaqil ishlar» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1977 yil.

Janubiy Amerika. Geografik o'rni, qirg'oq tuzilishi va tabiati taraqqiyotining asosiy bosqichlari.

Janubiy Amerikaning katta qismi janubiy yarim sharda ekvatorial va subekvatorial mintaqalarda joylashgan. Materikning kam qismigina subtropik va o'rtacha kengliklarga kirib borgan. Janubiy Amerika 50 janubiy kenglikda eng keng materikning eng g'arbiy chekka nuqtasi parinyas burni 810 201 g'arbiy uzunlik eng sharqiy chekka nuqtasi esa Kabu Branku 340 461 burnidir. Materikning kengligi 400 shimoliy kenglikdan janubda 600 km dan oshmaydi.

Janubiy Amerika shimolda 120 251 sharqiy kenglikgacha Galinas burni janubda esa 530 541 janubiy kenglikgacha Frouord burni davom etadi va olovli yer arxipalagining chekka janubi olovi yer orolidagi Gorn burni bo'lib u 550 991 janubiy kenglikdadir. Shimoliy Amerika bilan bo'lgan geografik chegarasi qarib dengizdagi Daren qo'ltig'idan Tinch okeandagi Buenaventura qo'ltig'igacha davom etadi. Panama bo'yini shartli ravishda har ikki materik o'rtasidagi chegara deb qabul qilingan. Janubiy Amerikaning maydoni unga qarashli orollar bilan birga 17850 ming km² bo'lsa shundan 150 ming km² qismi orollarga to'g'ri keladi. Atlantika okenida ekvator yaqinida janubiy Amerika qirg'oqlari janubiy passat oqimlariga yaqinlashib keldi. Bu oqim San-roka yaqinida 2 qismiga bo'linadi, ularning biri g'arbiy oqimi nomi bilan materik qirg'oqlari bo'ylab shimoliy g'arbga Antil orollariga yo'naladi, ikkinchisi esa Braziliya oqimi nomi bilan janubi g'arbga La-Plata daryosining quyar joyiga tomon ketadi. Materikning janubiy sharqiy sohillaridan sovuq Folklend oqimi o'tadi.

Kontinental platforma Tinch okeanda janubiy Amerika qirg'oqlari yaqinida juda kam bor ayrim joylarida umuman yo'q. Materik yaqinida eng chuqur joylari 7000 m dan ortadigan chuqur

chukmalari bor. Materikning shimoliy g'arbiy sohili tahminan 50 janubiy kenglikgacha juda o'yilgan. Eng katta va qulay buxta Glahil buxtasidir. Janubroqda to 30° janubi kenglikgacha qirg'oq deyarli o'yilmagan baland va kema kirib kelishi uchun noqulay. Biroq Tinch okean sohillarining eng janubiy qismi bo'linib bo'linib ketgan sohil bo'ylab joylashgan ko'plab mayda va yirik orollar Chili hamda olovli

yer arhipalaglarini hosil qiladi materik sohiliga o'yib kirgan qo'ltiqlar va ayrim orollarni bir-biridan ajratib turuvchi bo'g'ozlar bugri va tordir. Janubiy Amerikaning katta qismini tashkil etuvchi janubiy Amerika platformasi gondvananing boshqa qismlari bilan proterazoyning ohiri va kembriyning boshlarida qo'shilgan.

Parm davri ohirida tog' paydo bo'lish harakatlari butun And geosinklinaliga yoyilgan platforma esa ko'tarilma harakatlar markaziga aylangan. Buning natijasida qalqonlardagina emas balki qatlam ko'l allyuvial jinslar to'plangan sinklinalarda ham kontinental sharoit qaror topdi. Platformada bunday sharoit mezazoyning butun birinchi yarmi davomida saqlanib turadi. Atlantika okeani oblastida cho'kish ro'y berib u janubiy Amerikaning Afrikadan ajralib chiqishiga sabab bo'lgan. Bu davr ohiriga kelib janubiy Amerikada hozirgiga o'hshagan iqlim sharoiti qaror topgan. Bu davr ohirida va paleogen davomida And zonasida burmalanish ko'tarilish hamda vulkanik harakatlar bo'ladi.

Janubda Antarktika oblastida iqlimning sovub ketishi va Antarktika qoplama muzliklarning paydo bo'lishi munosabati bilan bu yerga Antarktika florasini kirib kela boshladi. And tog'lari ko'tarilgan sari ularning o'ziga hos organik dunyosi vujudga keldi, u uch flora elementidan tog' tabiati sharoitiga moslashgan neotropik elementdan antarktika elementidan va And tog'larining o'zida tarkib topgan toqqa xos endemik turlaridan iborat. And tog'larining kuchli ko'tarilishi oqibatlaridan biri tog' muzlanishlaridir ular hozirgiga qaraganda ancha katta bo'lgan biroq chekka janubni hisobga olmaganda hech qayerda tog'lar doirasidan chetga chiqmagan materikning janubi g'arbida cho'kish va muzliklar ish natijasida Chilingning firdosli sohili vujudga kelgan.

Savol :

1. Materik qirg'oq tuzilishidagi o'ziga xoslikni ko'rsating?
2. Qaysi davrdan boshlab materik qiyofasi shakillanib boshlangan?

MAVZU: MATERIKNING TEKTONIK TUZILISHI VA RELYEFI

REJA:

1. Materik tektonik tuzilishi haqida umumiy ma'lumot.
2. materik Relyefidagi o'ziga xos xususiyatlari.

Adabiyotlar:

1. T.V. Vlasova «Materiklar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1983 y. 124-129 betlar.
2. O.mo'minov «Materiklarlar tabiiy geografiyasidan studentlarning mustaqil ishlari» Toshkent O'qituvchi nashriyoti 1977 y.
3. T.V.Vlasova «Fizicheskaya geografiya materikov» Toshkent 1986 god.

Tektonik tuzilish va Relyefi: Janubiy Amerika orografiyasi bilan shimoliy Amerika orografiyasi o'rtasida bir qadar o'xshashlik bor. Sharqda Atlantika okeani qirg'oqlari yaqinida Braziliya va Gviniya tog'lari hamda patagoniya platosi bor. Materikning chekka g'arbiy va shimoliy g'arbida uning qirg'oqlari qiyofasiga mos ravishda dunyodagi eng uzun tog' sistemasi And tog'lari yoki janubiy Amerika

Kordilerasi tog'lari 9 ming km ga cho'zilgan. Tog'lar bilan And tog'lari orasidagi materikning tahminan 45 % tini egallagan juda katta Amazonka Orinoko va va Paragvay Parana past tekisliklari bor. Shimoliy Amerika bilan janubiy Amerikaning orografik jihatdan bir biriga o'xshashligi har ikkala materik rivojlanishi va strukturasining g'arbiy chekka qismlari Tinch okean mintaqasining burmali tog'lariga kiradi vaholanki ularning katta sharqiy qismlari platforma tuzilishiga ega. Biroq janubiy Amerikaning platforma qismi tuzilishi va rivojlanishiga ko'ra. Shimoliy Amerikadan ko'ra Afrikaga ko'proq o'xshash. Yuqorida aytib o'tilganidek janubiy Afrika platformasi juda katta gviana Braziliya megaqalqoni bilan Pampa patagoniya plitasidan tashkil topgan. Magaqalqon doirasida fundamentning yer betiga chiqqan uchta qismi bor bular gviana g'arbiy Braziliya va sharqiy braziliya qalqonlaridan ularni Amozonka, Parana San Fransisko, Maranyao sinklizalari bir biridan ajratib turadi. Oxirgi uch sinekliza o'zaro tutashib g'arbiy Braziliya qalqoni bilan sharqiy Braliya qalqon orasidagi bir butun botiqlar zonasini hosil qilgan.

Qalqonning And burmali zonasiga qaraganda yonbag'irlari perikraton botiqlariga borib tushadi. Bu botiqlar esa o'z navbatida And tog'larining old bukilmalariga qo'shilib ketgan. Janubda submeridional yo'nalgan perikraton bukilma Chako Pampa sineklazasiga tutashgan. Pampa sineklizasi Patagoniya plitasiga kiritilishi mumkin. Patagogiya plitasida ikkita massiv ajratiladi, ularning yuza qismi cho'kindi va vulkanik jinslardan tarkib topgan. Platforma territoriyasida turli hil foydali qazilmalar bor. Ularning janubiy Amerika kartasidagi xizirgi taqsimlanishi bir tomndan geologik tuzilishidagi tafovutlarni aks ettirsa ikkinchi jihat uning geologik jihatdan notekis o'rganilganligini ko'rsatadi. Janubiy Amerika platformasi teritoriyasida Relyef afrika Relyefiga juda o'xshab ketadi. Ularning tafovuti asosan u yoki bu Relyef tipining o'zaro nisbatida aks etgan. Akumliyativ tekisliklar afrikadagi kabi deyarli barcha sineklizalarning markaziy qismini egallab perikraton bukilma zonasiga muvofiq keladi. Sineklizalarning qalqonlarga yondosh chekka qismlari shuningdek patagoniya plitasi qat-qat baland tekisliklar va platolarni hosil qiladi, cho'kindi jinslar kompleksi atrofdagi qalqonlar bilan birga ko'tarilma harakatlar ta'sirida bo'lgan. Maranyao va San-Fransisko botiqlari moniklinal hamda yon bag'irlari jarlik xosil qilib tik tushgan zinapoyasimon baland platolar tarqalganligi bilan harakterlanadi. G'arbiy Yuraziliya qalqonining shimoliy va Gveniya qalqonlarining shimoliy yonbag'irlari uchun eng tipik bo'lgan Relyef shakillari baland tekisliklar ham goh keng goh tor darasimon daryo vodiylari kesib o'tgan yassi tog'liklardir. Braziliya tog'larining janubiy garbida Parana havzasida juda katta maydonlarni zinapoyasimon vulkanik platolar egallaydi. And tog'lar burmali mintaqasi deyarli boshdan ohirigacha parallel yoki deyarli parallel tog' tizmalari va tog'q orasidagi vodiylardan tashkil topgan. Hozirgi And burmali tog'lar tarkibiga biroz keyingi orogenik harakatlar natijasida o'zgargan paleozoy burmali strukturalar kiradi, ular tog' sistemasining markaziy va sharqiy qismlarini o'z ichiga oladi.

Savol:

- 1.Materikni tektonik tuzilishidagi o'ziga xosligi nimada?
3. Relyefga ta'sir etuvchi omillarni ko'rsating?

MAVZU: MATERIK IQLIMI. IQLIMGA TA'SIR ETUSCHI OMILLAR

REJA:

1. Materik iqlim xususiyatlari.
2. Materik iqlimiga ta'sir etuvchi asosiy omillar va turlari.
3. Relyefning materik iqlimiga ta'siri.

Adabiyotlar:

1. T.V.Vlasova «Materiklar tabiiy geografiyasi» Toshkent 1983 y. 129-136 betlar.
2. T.V.Vlasova «Fizicheskaya geografiya materikov» Toshkent 1986 y.
3. «Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi atlas» Toshkent 1989 y.

Iqlimga ta'sir etuvchi omillar.

Janubiy Amerikada shimoliy Amerikadagi kabi iqlim xosil qiluvchi omil uning orografiyasidir. Janubiy Amerika materikning asosiy qismi tropik iqlim mintaqasi orasida joylashgan bo'lib janubdagi boshqa iqlim mintaqalari materikning kam bor qismlarini kesib o'tadi. Materikning geografik o'rni yil davomida quyoshdan keladigan radiasiyani ko'p miqdorda xududlari yil davomida 120-160 kG' kal sm² yalpi radiasiya oladi. Materik iqlimining hosil bo'lishida asosiy hosil qiluvchi omil bu Relyefdir. Atlantika okeanidan kirib keluvchi nam havo massalari And tog'larining etaklarigacha yetib keladi. G'arbda va shimolda And tog'lari okean va dengizlardan kirib keluvchi havo massalariga to'sqinlik qiladi shuningdek materik qirg'oqlaridan oquvchi Gviana va Braziliya iliq oqimlari Peru va Folklend sovuq oqimlarining materik iqlimiga ta'siri kattadir. Atlantika okeani bosim maksimumi g'arbiy chekka qismida sernam tropik havo massalari o'tib materikning ichkarisiga kirib boradi. Natijada Gviana va Braziliya tog'ligida namlikning bir qismini qoldiradi. Materikning sharqiy chekkasida yarimshardagi passatlar har bir yarim sharning yoz fasllarida ko'proq musson shamollari ta'sirida shamol keltirdi. Mo'tadil havo massalari hukmronlik qiladi. Yanvarda materik janubi juda qizib past bosimli oblast vujudga keladi shimoliy Amerika maksimumi ta'sirida materikning shimoliy hududlariga shimoliy sharqiy passat shamollari kirib keladi va gviana tog'ligi va passat tekisliklariga ichki hududlari va Orinoko past tekisliklari qismiga yog'in ko'p yog'maydi bu hududlarda asosan namligini yuqotgan shamollar esishiga sabab bo'ladi. Janubiy Amerika maksimumining ta'sirida Braziliya va La-Plata tekisliklariga musson shamollari tarzida ko'plab yog'in kirib keladi. Materikning g'arbiy sohillariga g'arbdan keladigan nam dengiz havosini And tog'lari to'sib qolganligidan sharqda esa salqin oqimning mavjudligidan quruq mo'tadil havo shakllangan markazga aylanib qoladi.

Materik iqlimiga ta'sir etuvchi muhim omillardan biri bu atmosfera sirkuliyasiyasidir. Janubiy Amerikaning katta qismida atmosfera sirkuliyasiyasining eng muhim tipi har ikkala yarim shardagi passat sirkuliyasiyasidir. Atlantika bosim maksimumining g'arbiy chekkasi bo'ylab nisbatan sernam tropik havo masalari o'tadi. Materikning chekka janubiga g'arbdan nam havo massalari kirib keladi. Bundan Tinch okean sohillari ayniqsa And tog'larning g'arbga ko'p tushadi. And tog'lari bilan to'silib qolgan va sharqdan sovuq oqimlar o'tadigan patagoniya o'rtacha kengliklarning nisbatan quruq kontinental havo massalari shakllangan markazga aylanadi deb yuqorida aytib o'tgan edik. Shuning natijasida materikning

butun shimoliy qismi iyulda janubiy g'arbiy musson keltiradigan nam ekvatorial havo ta'sirida bo'ladi, shuningdek Atlantika okeani tomonidan kirib keladigan nam tropik dengiz havosi ham ta'sir etib turadi. Janubiy yarim shardagi tropik maksimumning shimolga surilishi munosabati bilan Braziliya tog'ligida yuqori bosimli va quruq ob-havo qaror topadi. Tog'larning janubiy sharqiy chekkasigina bevosita Atlantika okeanidan keladigan janubiy sharqiy passatlar ta'sirida bo'lgani uchun unga ancha miqdorda yog'in tushadi biroq bu yog'in miqdori yozda kamroq. Tinch okean sohilning markaziy qismida iyulda ham yanvardagi kabi 300 J.K. dan to ekvatorgacha janubiy va janubiy-g'arbiy shamollar ustun turadi ular sovuq Peru oqimli suvlari ustunda qirg'oqqa paralel esib shu kengliklarda Tinch okeani sohil ob-havosining ancha quruq kelishiga sabab bo'ladi.

Savol:

1. Materik iqlimidagi o'ziga hos tomonlar nimadan iborat ?
2. Materik joylashgan o'rni iqlimiga qanday ta'sir ko'rsatadi?

MAVZU: MATERIK IQLIM MINTAQA VA OBLASTLARI

REJA:

1. Materikda harorat va yog'in taqsimoti haqida ma'lumot.
2. Materik iqlim mintaq va iqlim oblastlariga umumiy tavsif.

Adabiyotlar :

1. T.V.Vlasova «Materiklar tabiiy geografiya» Toshkent 1983 y. 134-136 betlar.
2. A.Qozoqov «Okeanlar tabiiy geografiyasi» Toshkent 1992.
3. O.Mo'minov «Materiklar tabiiy geografiyasidan studentlarning mustaqil ishlari» Toshkent 1977 yil.
4. Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi atlas.

Iqlim mintaq va oblastlari.

Janubiy Amerikaning asosiy qismi ekvatorial suv ekvatorial va tropik iqlim mintaqalarida joylashgan. U chekka janubda subtropik va mu'tadil iqlim mintaqalariga ham kirib boradi. Biroq bu mintaqalarning kengligi va ular ichidagi turli iqlim tiplarning nisbatlari orografiyasining o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liqdir. Janubiy Amerikada ekvatorial iqlim mintaqasi butun Amazonka past tekisligini gavina tog'ligi bilan orinoko past tekisligining unga tutash qismlarini o'z ichiga oladi. Tinch okean sohilining ekvatoridan shimoldagi qismi ekvatorial mintaq kiradi. Bu mintaq yil bo'yi yog'inlarning ko'pligi va temperaturasining birday yuqori (Q240 Q 280) ekanligi bilan harakterlanadi. Yillik yog'in miqdori turli qismida 1500 mm dan 2500 mm gacha bo'lib. Tinch okean sohillardagina yog'in miqdori yiliga 5000-7000 mm ga yetadi. Bu rayonga yog'inlarni yil bo'yi janubiy va janubiy-g'arbiy shamollar keltiradi,yog'inlarning ko'pligi orografik sabablariga bog'liqdir. Amazonka past tekisligida yog'inlarning asosiy qismi ekvatorial havo massalaridagi konvektiv jarayonlar natijasida hosil bo'ladi.

Janubiy Amerikaning Orinoko past tekisligi qarib dengizi sohillari Gviana tog'ligining katta qismi va Gviana past tekisligining o'z ichiga olgan butun

shimoliy qismi subekvatorial iqlim mintaqasida joylashgan. Janubiy yarim sharning subekvatorial mintaqasiga Braziliya tog'ligining shimoli va Amazonka past tekisligining janubiy qismi kiradi. Shimoliy va janubiy yarimsharning subekvatorial mintaqalari sharqda o'zaro tutashadi. Tinch okean sohilining ekvatoridan to 4-50 j.k gacha bo'lgan qismi ham subekvatorial mintaqaga kiradi. Subekvatorial iqlimning o'ziga xos xususiyati ya'ni yog'inlarning mavsumiy taqsimlanishi bu teritoriyaning barcha qismida yaqqol aks etgan. Janubiy yarimsharda Braziliya tog'ligi Amazonka daryosining qu'o'i oqimida ekvatorial mussonlar bilan bog'liq yog'ingarchilik davri tahminan dekabr oyidan may oyigacha davom etadi bunda yog'in miqdori ekvatorga tomon ortib boradi. Shimolda yog'ingarchilik davri may oyidan dekabr oyigacha davom etadi. Qishda passat kirib kelganda yog'in yog'maydi. Braziliya tog'ligi sohilining iliq okeanidan passatlar kirib kelib tog'larga uriladigan shimoliy qismidagina qishda ham yomg'ir yog'ib turadi o'rtacha yillik harorat 280 Q 300 gacha yetadi. Janubiy Amerika janubiy yarimshargina tropik iqlim mintaqasiga kirib boradi. Braziliya tog'larining sharqiy va janubiy sharqiy qismlari sernam passat iqlimi oblastda joylashgan bo'lib bu yerda Atlantika okeanidan esuvchi tropik havo oqimlari yo'l bo'yi yog'in keltiradi. Nam havo tog'lar yon bag'ridan yuqoriga ko'tarilar ekan. Shimolga ro'para qismida ko'plab yog'in beradi. Bu iqlim yog'inlar rejimi va namlik miqdoriga ko'ra Amazonka past tekisligiga o'xshash biroq eng issiq oy bilan eng sovuq oy temperaturasi farqining ancha kattaligi bilan harakterlanadi. Tropik mintaqaning materik ichkarisidagi qismida iqlim qirg'oqlar bo'ylab yog'inlar maksimumi yozga to'g'ri keladi va qishqi quruq fasl yaqqol aks etgan. Tinch okean sohilining 50 j.k. bilan 300 orasidagi qismi qirg'oq cho'llari va chala cho'llar iqlimi oblastidir. Bu iqlim mintaqasi Atakama cho'lida eng yaqqol aks etgan. Atakama cho'li Tinch okean maksimumining sharqiy chekkasi va temperatura inversiyasi ta'siridadir temperatura ineversiyasi yuqori kengliklardan har doim nisbatan sovuq havoninng kuchli Peru oqimining sovuq suvlarining oqib kelib turishi natijasida xosil bo'ladi. Havo namligi 80 % ga yetgani holda yog'inlar juda kam.

Subtropik iqlim mintaqasi 300 400 janubiy kengliklar joylashgan bo'lib Braziliya tog'ining janubiy Pampaning sharqiy hududlari nam subtropik hisoblanadi. Yozda yog'inlar shimoliy sharqiy musson tarzida kirsa qishda esa janubda siklon faoliyatidan vujudga keladi. Qish iliq bo'lib o'rtacha harorat 100 S. Ayrim hollarda janubdan sovuq havoning kirib kelishi haroratning 00 S dan pasayib ketishiga olib keladi. YOg'in miqdori 500 mm dan oshmaydi shuning uchun bu hududda quruq subtropik oblast vujudga keladi.

Savol:

1. Materikda qaysi iqlim mintaqalar shakllangan?
2. Materikdagi mavjud iqlim mintaqalarda nima uchun iqlim oblastlari ajratilgan?

MAVZU: JANUBIY AMERIKA MATERIGINING ICHKI SUVLARI

REJA:

1. Materik daryo va ko'llarining ahamiyati.
2. Materik ichki suvlari ekologiyasi.

Adabiyotlar :

1. T.V.Vlasova «Materiklar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1983 y. 137-141 betlar.
2. T.V. Vlasova «Fizicheskaya geografiya materikov» Toshkent 1986
3. A.Qozoqov «Okeanlar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1992
4. P. Musayev, R.Qurbonniyozov «Geografik o'yinlar» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1990 yil.

Ichki suvlari.

Janubiy Amerika materigi daryo tizma yaxshi rivojlangan. Bunga asosiy sabab materikning iqlimi tarixiy tarraqiyoti va Relyef tuzilishi hisoblanadi. Materikning bosh asosiy suvayirg'ichi And tog'lari hisoblanadi. Daryolarning deyarli ko'pchiligi Atlantika havzasiga suv quyadi. Tinch okeaniga quyiluvchi daryolar kam materikning yillik oqim miqdori bo'yicha yer sharida Yevropa materigidan keyingi ikkinchi o'rinda turadi. Daryolarning asosiy to'yinish manbai yomg'ir suvlari hisoblanadi. Janubdagi ba'zi daryolarning to'yinishida muzlarning ahamiyati kattadir. Materik daryolarning o'ziga hos xususiyati ular ko'p xollarda oston va sharsharalar xosil qilib oqadi dunyoning eng baland sharshara Orinoko daryosida Chirin irmog'ida Anhel sharsharasi 1054 m. Parana daryosidagi Iguasou sharsharasining eni 4 km ga yaqin 275 dan ortiq sharsharalar hosil qilib oqadi.

Amazonka materikning eng yirik daryosi hisoblanadi sersuvligi jixatdan yer yuzida birinchi o'rinda turadi. Havzasining maydoni 7 mln kv km dan ortiq uzunligi bosh irmog'i bilan birgalikda 6400 km ga yetadi. Suv sarfi 120000 m sek yillik oqim miqdori 3800 km. Bu ko'rsatgich yer sharidagi barcha daryo oqimlarining 15 % ni tashkil etadi. Asosiy irmog'i Maranon hisoblanadi va u 4900 m balandlikdan boshlanadi. Bu irmoq pastga tushgandan keyin Ukayali irmog'i bilan qo'shilib Amazonka nomini oladi. Daryoning 500 dan ortiq irmog'i mavjud uning eng yirik o'ng irmog'i Madeyra daryosi, chap irmog'i esa Riu-Negru irmog'i Modeyra 3200 km masofaga ega. Riu-Negru esa 2300 km masofaga ega daryo yiliga 1 mln tonnadan ortiq loyqa oqizadi. Lekin quyi qismida delta hosil qilmaydi. Sababi o'zanning ancha chuqurligi va dengiz suvining qalqishi bilan bog'liq daryo kengligi yuqori qismida 1 km dan Manaus shahri atrofida 5 km ga quyi qismida esa 20 km ga dengizga quyilish joyida orollar bilan birgalikda 80 km ga yetadi. Dengiz suv ko'tarilishidan hosil bo'lgan to'lqinlar daryo oqimiga qarshi 1000 km ichki qismiga kirib boradi. Daryolarida yiliga ikki marta suv sathi ko'tariladi.

Parana daryo havzasining umumiy maydoni 4 mln km² Parananing uzunligi 4000 km atrofida daryoning asosiy irmoqlari hisoblangan. Riu-Grande va Paranaiba Braziliya tog'liklaridan boshlanadi parana daryosining yana bir asosiy irmog'i Paragvay daryosi hisoblanadi. Ikkalasi qo'shilib quyi qismida Parana nomini oladi. Orinoko daryosining uzunligi 2730 km havzasining maydoni 1 mln km² daryo Gviana tog'laridan boshlanadi. Daryoning boshlanish qismida o'ziga hos

hususiyatlardan biri Kosigiyari daryosi bilan birgalikda Amazonikaning Riu-Negru irmog'i bilan bog'langanligi hisoblanadi. Atlantika okeaniga quyilishida uzunligi 200 km dan ortiq delta hosil qiladi.

Ko'llari.

Materik ko'llarga unchalik boy bo'lmasada unda qator tektonik muzliklar ishi natijasida vujudga kelgan vulkanik va laguana ko'llari mavjud. Eng yirik ko'li Titikaka u And tog'larining o'rta qismida dengiz sathidan 3800 m balandlikda joylashgan bo'lib maydoni 8300 km² eng chuqur joyi 304 m uning atrofini zinapoyasimon tekisliklar o'ragan bo'lib, bu ko'l sathining o'zgarib turishini ko'rsatadi. Suvi chuchuk uning yaqinida biroz pastroqda Popo ko'li joylashgan. Titikakadan bu ko'lga tomon oqim mavjud shuning uchun bu ko'l sho'r hisoblanadi. Bundan tashqari Atlantika okeanining qirg'oqlarida launa tipli ko'llar mavjud bo'lib ulardan eng yirigi materik shimolida marakaybo ko'lidir. U bevosita Venasuela qo'ltig'i bilan tutashib turadi. Uzunligi 200 km ga yetadi suvi chuchuk ayrim hollarda dengiz suvi ko'tarilgan paytlarda ko'l suvining ko'tarilishi kuzatiladi. Materikning janubiy sharqiy sohillarida Patu va Lagamarin ko'llari joylashgan bo'lib ular okeanda ajralib qolgan.

Savol :

1. Ichki suvlarining shakllanishida iqlimning roli qanday?
2. Daryolarning halq ho'jaligidagi ahamiyati nimadan iborat?

MAVZU: MATERIK TUPROQ VA O'SIMLIKLARI

REJA :

1. Materikda tuproqning tarqalishi.
2. Materikda tabiat zonalarining shakllanishi.
3. materik tabiatini muxofaza qilish.

Adabiyotlar:

1. T.V.Vlasova «Materiklar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1983 y. (141-151 betlar.)
2. P.P.Vtorov, N.N.Drozdov «Biogeografiya materikov» Moskva Izdatelstvo «Prosvesheniye» 1974 g.
3. P.Musayev , R.Qurbonniyozov «Geografik o'yinlar» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1990 yil.
4. O. Mo'minov «Materiklar tabiiy geografiyasidan studentlarning mustaqil ishlari» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1977 yil.

Tuproq va o'simliklar.

Janubiy Amerika tuproq o'simlik zonal tipining ancha hilma-hilligi va un minglab o'simlik o'z ichiga oluvchi florasining nihoyatda boyligi bilan ajralib turadi. Bu xususiyat janubiy Amerikaning shimoliy yarim shardagi subekvatorial mintaqa bilan janubiy yarim shardagi mo'tadil mintaqa orasida joylashganligi shuningdek materikning rivojlanishi xususiyatlari bilan bog'liqdir. Janubiy Amerikaning 400 j.k. gacha bo'lgan katta qismi Markaziy Amerika va Meksika bilan birga neotropik

flora dunyosini tashkil etadi. Materikning janubiy qismi antarktika florasini tashkil etad. Materikning janubiy qismi antarktika florasini dunyosiga kiradi. Janubiy Amerika florasining eng muhim endemik oilalari anannosdoshlar nasturiyadoshlar kannadoshlar kaktusdoshlar va boshqalardir. Janubiy Amerika florasini insoniyatga ko'plab qimmatbaho o'simliklar beradi. Bu madaniy o'simliklar faqat g'arbiy yarim shardagina emas balki undan tashqarida ham tarqalgan. Bulardan eng birinchisi kartoshka bo'lib u qadimda dastlab Peru va Braziliya And tog'lari Chilida shuningdek Chiloye orolidan ham yetishtirilgan. And tog'lari pomidor loviya qovoqning vatanidir janubiy Amerika shuningdek eng qimmat baho kauchukli o'simlik geveyaning shokolad va Xind daraxtlari maniok hamda butun yer sharining tropik oblastlarida yetishtiriladigan boshqa ko'plab o'simliklar vatanidir.

Janubiy Amerika Afrikada uchraydigan deyarli barcha hil tuproq va o'simlik qoplami tiplari bor. Janubiy Amerikaning o'simlik qoplamida tropik o'rmonlar ayniqsa harakterlidir. Janubiy Amerikaning podzollashgan tuproqlaridagi A.Gumbolt gileya deb atagan janubiy Amerikada esa selvas deb ataladigan nam tropik o'rmonlar ancha qismini egallaydi. Braziliyada qizil meterit tuproqlardagi tipik savannalar «kompos» deyiladi. Braziliyaliklar karnaubani hayot daraxti deb bejie atashmagan kiatinga tagida jigar rang qizil tuproqlar xosil bo'ladi. Gran-Chako tekisligida ayniqsa qirg'oqchil rayonlardagi jigar rang qizil tuproqlarda tikanli butazorlar va siyrak o'rmonlar tarqalgan. Savanna va siyrak o'rmonlarida qizil terrali tuproqlari uchrasa dashtlarida esa unumdor qora tuproqlar uchraydi. Chala cho'llar esa bo'z va qo'ng'ir tuproqlar tarqalgan.

Savol :

1. Materik organik dunyosining o'ziga xos tomonlari nimada ?

O'simlik dunyosining turli tuman rivojlanishda asosiysi nimahisoblanadi?

MAVZU: MATERIK HAYVONOT DANYOSI. MATERIKDA HALQLAR REJA :

1. Materik zoogeografik o'lkalarining umumiy ta'rifi.
2. Materik hayvonot dunyosini muhofazasi.
3. Materikda insonning faoliyatini rivojlantirish bosqichlari.

Adabiyotlar:

1. T.V.Vlasova «Materiklar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1983 y 152-161 betlar.
2. T.V.Vlasova «Fizicheskaya geografiya materikov» toshkent 1986 g.
3. O.mo'minov «Materiklar tabiiy geografiyasidan studentlarning mustaqil ishlar» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1977 yil.

Hayvonot dunyosi va halqlar.

Janubiy Amerikaning hayvonot dunyosi ham turlarga boyligi jixatdan o'simlik qoplamidan qilishmaydi. Materikning hozirgi faunasi uning florasini kabi bo'r davrining oxiridan boshlab orol tarzda ajralib qolgan va iqlim kam o'zgargan sharoitda shakllangan. Faunasining qadimiyligi va uning tarkibida endemik

formalarining ko'pligi shundan darak beradi. Janubiy Amerika markaziy Amerika bilan birga Neotropik fauna oblasti sifatida ajratiladi va bu oblastning Braziliya hamda Chili Pagoniya podoblastlari kiradi. Nam tropik o'ziga hosligi va turlarga boyligi bilan ajralib turadi: biroq hayvonlar bu o'rmonlar landshaftida uncha katta rol o'ynamaydi chunki ular qalin o'rmonlar orasida yashirinib yoki vaqt baland daraxtlarda yashaydi. Hayvonlarning daraxtlarda yashashga moslashganligi Amazonka o'rmonlarning harakterli xususiyatlaridan biridir.

Janubiy Amerika o'rmonlarida hilma-hil qushlar ayniqsa rangi yarqirab tovlanuvchi to'tiqushlar ko'p to'tiqushlarning eng kattasi ara-eng hashoratlarning nihoyatda ko'pligidir ularning ko'pi endemiklardir. Bu yerda kunduzgi va tungi kapalaklar hilma-hil qo'ng'izlar chumolilar ko'p. Ko'pgina qo'ng'izlar va kapalaklar ajoyib tovlanadi ba'zi qo'ng'izlar kechasi shu qadar yaltirab nur tarqatadiki uning yaqinida kitob o'qish mumkin. Janubiy Amerikadagi bir muncha qirg'oqchil va yalang yerlar ya'ni savannalar tropik siyrak o'rmonlar hamda subtropik o'rmonlar faunasi qalin o'rmonlar faunasidan boshqachadir. Bu yerda yirtqich hayvonlardan yaguardan tashqari puma janubiy Amerikada uchraydi va shimoliy Amerikada ham uchrab turadi. Qushlardan ko'p sonli to'ti va kolibridan tashqari janubiy Amerika tulqushi nandu ba'zi bir yillik yirtqich qushlar yashaydi. Savanna va dashtlarda ilon va va ayniqsa kaltakesaklar ko'p. And tog'lar faunasi o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bu fauna materikning sharqiy qismi uchraydigan ko'plab endemik hayvonlarni o'z ichiga oladi. And tog'lari oblastining hamma qismida tuyasimon hayvonlar oilasining janubiy Amerikaga xos vakili lamalar tarqalgan. And toqlarida shuningdek «ko'zoynakli» ayiq va ba'zi bir qopchiqlilar yashaydi. Ilgari kichik endemik kemiruvchi hayvon shinshilla keng tarqalgan. Uning sur tusli yumshoq iaksimon mo'ynasi eng yaxshi va qimmatbaho mo'ynalilardan hisoblanar edi. Shu sababli shinshila ko'plab ovlanaverib hozirgi vaqtda juda kam qolgan.

Vulkanik yo'l bilan paydo bo'lgan Galapogos orollari faunasi g'oyat o'ziga xosligi bilan ajralib turadi bu fauna tarkibida yirik sudraluvchi hayvonlardan quruqlikda yashovchi bahaybat toshbaqalar va dengiz kaltakesaklari nunganlar alohida o'rin tutadi. Shuningdek turli tuman qushlar ham ko'p bular orasida ham tropiklarga ham Antarktidaga xos fauna turlari va sovuq oqimlar bilan birga kelib tarqalgan pinkvinlar baklan va boshqalar bor. Sut emizuvchi hayvonlarning turli uncha ko'p emas ulardan qulog'i katta tyulen ba'zi bir kemiruvchilar va ko'rshapalaklarni aytib o'tish mumkin.

Janubiy Amerikada halqlar. Tub joy aholisi indiylar eramizdan 15-17 ming yil ilgari Yevrosiyodan shimoliy Amerika orqali kirib kelgan degan fikrlar mavjud. materikda indiylar miqdori shimoliy Amerika indiylaridan ko'pdir. Peru, Ekvador Boliviya Xolining deyarli yarimini tashkil etadi. Kolenizasiya tufayli ularning ko'pchiligi qirib yuborilgan ko'pchiligi baland tog'lar va chakalakzorlarga quvg'in qilingan. Ular qabila-qabila bo'lib yashashadi. Xozirgi indiylarning ko'p sonlarini 10 % tini indiylar tashkil etadi. Materikda ko'pchilik aholi Yevropalik va indiylarning qo'shilishidan mitislar negirlar va sambalardan iborat. Materikda sof yevropid irqi uchratilmaydi. Mulatlar va negirlar materikning sharqiy qismlarida yashashadi. Halqlar ispan portugal tillarida so'zlashadi materikda 300 dan ortiq aholi yashaydi.

Savol :

1. Materik organik dunyosidagi o'ziga hosligi nimada?
2. Amerikaga halqlar qanday kirib keladi?

MAVZU: JANUBIY AMERIKA TABIIY GEOGRAFIK REGION VA O'LKALARI. SHARQIY TABIIY GEOGRAFIK REGIONI

REJA:

1. Materik tabiiy geografik region va o'lkalariga umumiy tavsif.
2. Sharq tabiiy geografik o'lkasining joylashgan o'ri.
3. O'lkalarning materik tabiatini rivojlanishidagi o'ri.

Adabiyotlar:

1. T.V.Vlasova «Materiklar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1983 y 164-189 betlar.
2. T.V.Vlasova «Fizicheskaya geografiya materikov» Toshkent 1986 g.
3. O.Mo'minov «Materiklar tabiiy geografiyasidan studentlarning mustaqil ishlar» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1977 yil.
4. Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi o'quv atlas.

Tabiiy region va o'lkalari. Sharq. Amazonka

Shimoliy Amerikadagi kabi janubiy Amerikada ham tabiiy sharoitdagi eng katta farq sharqdan qadimgi platforma qism bilan materikning shimol va g'arbdagi yosh hamda murakkab tizimiga ega bo'lgan And tog'lari sistemasi o'rtasi mavjudligidir. Bu har bir qism ichida ularning kelib chiqish va tektonik tuzilishidagi tafovutlar sababli iqlim sharoitining kenglik bo'ylab o'zgarishi o'ziga hos nomoyon bo'ladi. Tog'li rayonlarda balandlik mintaqalari boshqacha tarkib topadi va organik dunyosining tarkibi hamda qiyofasi bir biridan farq qiladi. Ana shu tafovutlarga ko'ra materik 2 yirik qismga ajratiladi.

Sharq sharq tabiiy geografik regionini asosiy platforma tuzilishiga ega bo'lib regionda tektonik hududi ancha ustunroq. Shimoliy subekvatorial va janubiy mo'tadil iqlim mintaqalari orollarini egallaydi bu regionda hududdiy tabiiy geografik farqlarining vujudga kelishida quyidagi omillar asosiy rol o'ynaydi.

1. Platforma tuzilishi Relyef hususiyati
2. Tabiat zonalligi.
3. Materikning qiyofasi yangi ekvator atroflarining kengligi janubga borgan sari torayib borishi.
4. Tinch okean tomonidan baland tizmalar bilan o'ralganligi Atlantika okeani tomonidan ancha hududning nisbatan ochiqqligi.

Amazoniya. Amazoniya o'lkasi tabiatining asosiy hususiyati Relyef yassiligi uzoq vaqt kontinental rivojlangan hamda ekvatorga yaqinligi hisoblanadi. O'lka yer sharida issiq nam iqlimli tipik sernam tropik o'rmonlar o'sadigan va eng sersuv daryo tizimi rivojlangan o'lka hisoblanadi. O'lka chegarasi Braziliya va Gviana o'lkasi hamda Orinoko o'lkasi bilan bo'lgan chegara esa Guaveri daryo vodiysi orqali o'tadi. Yer yuzasida juda tekis va yassi bo'lib And etaklarida dengiz sathidan balandligi 100 metrdan oshmaydi. Bu hududda daryo meandra bo'lib oqadi. O'lkaning sharqiy qismi platforma asosi biroz ko'tarilgan bo'lib dengiz sathidan

200-250 m baland. Shuning uchun bu hududda daryo vodiylari tekislikni ancha o'yib turadi. O'lkaning o'rta va g'arbiy qismlari ekvatorial iqlim mintaqalarida joylashgan. Harorat yuqori + 24 + 270 nisbiy namlik ko'p. O'lkada sernam tropik o'rmonlar tarkibi asosan daryolarga nisbatan joylashgan o'rniga qarab 1 necha guruxga ajratilgan.

1. Yiliga 1 necha marta suv bosadigan daryo vodiylaridagi o'rmonlar. «Igapo»
2. Qisqa muddati suv bosadigan daryo vodiylaridagi o'rmonlar. «Varziya»
3. Suv bosmaydigan o'rmonlar «Ete»

Gviana tog'lar va tekisligi. Orinoko tekisligi.

Gviana tog'ligining markaziy qismi eng baland ko'tarilgan va hammadan ko'p parchalangan. Usti poleozoy erasining turli rangdagi qumtoshlar va kvarsitlar (kristal) bilan qoplangan ayrim tog' massivlari 2000 metrdan oshadi, tog'likning eng baland massivlari esa 2772 va 2950 m ga yetadi. Eng baland tog' massivlarining kursismon tepalari o'rmonlar bilan jinslar har hil rangga ega kulrang oq qizil tusli. Tog'likning zinapoyasimon tik yonbag'irlaridan oqib tushadigan daryolar baland jarliklarni kesib o'tadi va ko'p sharsharalar hisil qiladi. Tog'likning markaziy qismini kesib o'tadigan daryolarda va uning eng baland massivlardan boshlangan va qumtosh hamda kvarsitlardagi tik jarliklardan tushadigan o'ng irmoqlarida sharsharalar ayniqsa ko'p. Tog'likdan Gviana past tekisligiga tushadigan daryolarda ham sharsharalar yog'inlar rejimiga bog'liq. Shimoliy sharqda tog'lik yonbag'irlarida yog'inlar butun yil bo'yi yog'adi. Uncha baland bo'lmagan yerlarda harorat bir tekis va yuqori Q26Q280 S bo'ladi. Tog'larga ko'tarilganda harorat pasayadi. 2000 m ga yaqin balandlikda havo harorati Q10Q150 S dan oshmaydi. Atlantika okeani bo'yida mangra o'rmonlar tarqalgan bo'lib okeandan uzoqlashgan sari ular o'rnini o'rmonlar egallab boradi. Sernam tropik o'rmonlar daryo vodiylari bo'ylab ham tog'likning ichki qismlariga kirib boradi. Biroq yer yuzasining katta qismini savannalar egallagan ular tog'likning ichki qismidan yassi platolarda va tog' yon bag'irlarida 400-500 m balandlikkacha tarqalgan.

Orinoko tekisligi O'lka Atlantika okeani sohillaridan janubiy-g'arbda Amozoniya o'lkasining o'rmonlarigacha cho'zilgan. Relyefda bir necha erozion pog'ona aniq ifodalangan. Eng past pogona Orinoko daryosi va uning irmoqlari bo'ylab cho'zilgan past tekisliklar deyarli hamma yerda ham dengiz sathidan 100 m dan ortiq ko'tarilmagan. O'lka iqlimining asosiy hususiyati yog'inlarining fasliy taqsimlanishidir. Yomg'irli davr o'rta xisobda apreldan oktabrgacha quruq davr esa noyabrdan martgacha davom etadi. Yillik yog'inning o'rtacha umumiy miqdori shimolda 800 mm dan janubdan 100 mm gacha yetadi butun yil davomida havoning temperaturasi Q20 S dan kam bo'lmaydi. Orinoko tekisligi hozirgi vaqtga qadar zaif o'zlashtirilgan va aholi siyrak o'rnashgan faqat ayrim joylardagina haydaladigan yerlar bor. Janubga tomon daraxtlar toboro ko'p maydonni egallaydi daryolar bo'yida yirik to'qay o'rmonlari cho'zilgan biroq ko'proq palmalardan iborat. Bu yerning ha yvonot dunyosi hilma-hil va yahshi saqlangan.

Braziliya tog'ligi. Tropik tekisliklari. O'lka tabiatining asosiy hususiyati yassi tog'liklar va kursisimon platolarning ko'pligiga hamda subekvatorial va tropik iqlimning hukmronligiga bog'liq. Braziliya tog'ligining sharqiy va janubiy sharqiy chekkalarida Atlantika okeanlari tomonidan qaralganda baland va juda parchalanib ketgan tog' sistemasiga o'xshab ko'rinadi. Sharqiy Braziliya qalqoni

chekka qismlarining neogenda parchalanishi va ko'tarishi natijada balandligi 2000 m dan ortadigan tizimlar ya'ni serralar vujudga kelgan Braziliya tog'ligi g'arb va shimolda past tekisliklar bilan chegaralangan. Tropik o'rmonlar qoplangan past tekis yerlar daryolar vodiylar bo'ylab tog'likning ichki qismlariga uzoq kirib borgan. Braziliya tog'ligi subekvatorial va tropik mintaqalarda joylashganligidan yil davomida quyoshdan ko'p miqdorda issiqlik oladi. Faqat eng baland serralardagina salqinroq tog'likning markaziy qismida yillik yog'in miqdori 1500-1200 mm janubiy yarim shar yozning deyarli butunlay to'rt olti yilga to'g'ri keladi. Yanvarning o'rtacha harorati esa Q25Q270 S

iyulning o'rtacha harorati esa Q240 S atrofida shimolad sernam davr ancha uzoq cho'ziladi va harorat sari iqlim sharoitlarining anchagina o'zgarishi kuzatiladi. Shimoliy sharqining eng yirik daryosi bo'lgan San Fransiskoning oqim rejimi juda o'zgaruvchan lekin shunga qaramasdan uning sharsharalari yo'q ayrim qismlaridan kema qatnovida foydalaniladi. Braziliya tog'ligiga savannalar bilan tropik siyrak o'rmonlar ko'pchilikni tashkil etadi. Tog'likning hamma qismida tub jinslarni qoplab yotgan qalin va qadimgi nurash po'stli tuproqlar uchun ona jins bo'lib hizmat qiladi. Nurash po'sti ustida tog'likning ichki qismida qizil va qizil jigar rang tuproqlar Atlantika sohilining doimiy sernam bo'ladigan rayonlarida qizil miterit tuproqlar tarkib topgan. Braziliya tog'liklarida aholi notekis joylashgan va territoriyasi bir tekisda o'zgartirilmagan. Shu sababli tabiiy landshaftlar o'lkaning turli qismida turli darajada o'zgartirilgan.

Tropik tekisliklar . Bu o'lka shimolda Amazoniya bilan tutashgan uning janubdagi chegarasi taxminan 300 janubiy kenglik bo'ylab sharqda Braziliya tog'ligining g'arbiy etagi g'arbdan And tog'larning sharqiy etagi orqali o'tadi. O'lka Argentina, Boliviya, Paragvay Braziliya territoriyasida joylashgan. Tabiatning asosiy hususiyati Relyefning tekisligi tropik kontinental iqlim savannalar va tropik siyrak o'rmonlarning keng tarqalganligidadir. O'lkaning joylashgan o'rni platforma qalqonlari bilan And tog'lari oralig'ida meridian bo'ylab cho'zilgan va proterazoy va proterazoydan keyingi davr cho'kindi jinslari bilan to'lgan bukilmaga to'g'ri keladi. O'lka iqlimi sernam va quruq fasllar keskin almashinib turadigan tropik iqlimidir. Iqlimning kontinentallik belgisi Gran-Chakoda ayniqsa yaqqol ifodalangan. Gran-Chakoda o'rtacha oylik hamda yilning issiq va salqin fasllari o'rtasidagi temperaturalari farqigina ancha katta bo'lib qolmasdan katta transport ahamiyatiga ega. Parana va Paragvay daryolari shuningdek faqat yomg'irli davrlardagina kichik kemalar qanday oladigan irmoqlari Gran-Chakoning ichki rayonlariga kiritiladigan asosiy yo'llar bo'lib hizmat qiladi. Shimoliy va sharqiy suv bosadigan yerlarda katta maydonlarni iqlimligi qalin va hayvonotga boy bo'lgan botqoqlar egallagan. Daryolar sohilidagi botqoqlarda paka deb ataladigan suvda yashovchi dunyodagi eng yirik kelishuvchilar bor. Quruqroq joylarda boy o'simliklari va baland daraxtlari o'sadigan savannalarni uchratish mumkin.

Gran-Chakoda kserofset tropik o'rmonzorlar va butazorlar xos. Gran-Chakoda past bo'yli siyrak o'rmonlarda daraxtlarning qimmatbaho turlari ko'p, shu jumladan mashhur keracho daraxti bor. Aholi asosan sohilida kebrocha dakti jadal kesib olinadigan daryolarga yaqin yerlarda yashaydi. Lekin bu yerlarda ham yillik aholi punktlari yo'q oilasi bilan o'rmon kesuvchilarning kulbalari tez-tez uchrab turadi. Gran-Chakoda keyingi yillarda obikor yerlarda paxta va shakarqamish yetishtiriladi.

La-Plata. Patagoniya. Bu o'lka tropik tekisliklardan janubda joylashgan o'lkaga Braziliya teritoriyasining bir qismi butun urugvay va Argentinaning shimoliy-sharqda Atlantika okeani qirg'og'iga tushadi. G'arbda anchagina masofada Kordilyera yon qirlari chegara bo'ladi. O'lka meridian yo'nalishdagi katta bukilmaning janubiy qismini egallagan va deyarli butun teritoriyada Relyefi tekislikdan iborat. Faqat janubda va janubiy sharqda platformaning qadimgi asosning bir qismi yer yuzasiga chiqib sertepa qirlarni past tog'larni hosil qiladi. Pampa Atlantika okeani tomonidan esadigan havo massalari ta'sirida bo'ladi va teritoriyasining katta qismida sernam subtropik iqlimga ega, lekin sharqdan g'arbga tomon miqdori sezilarli darajada kamayib boradi. Eng ko'p tarqalgan subtropik va o'rmon dasht o'simliklari o'rnini manaviy o'simliklari olgan chunki Pampa janubiy Amerika materigining aholi eng zich o'rnashgan hamda o'zlashtirgan rayonlari qatoriga kiradi. La-Plata janubda Pampaning yassi yuzasidan balandligi 1000 m dan ham oshmaydigan va kristal jinslardan tuzilgan yetilgan tog'lar ko'tarilib turiladi. Bular umumiy nam bilan Pampa sverralari deb ataluvchi Serradela-Ventan, Serrade-Tantil tog'laridir. Butun o'lka uchun subtropik iqlim xos, lekin yog'in miqdori turli joyda turlicha teritoriyaning katta qismida yog'in yil bo'yi bir tekisda taqsimlangan va deyarli hech qachon qurg'oqchilik bo'lmaydi. Ya'na g'arbroqda esa yog'in yog'adi, yana g'arbda esa yog'in miqdori 500-300 mm ga tushib qoladi. Shu bilan birga janubi-g'arbda yog'inlar taqsimotida fasliylik vujudga keladi, yil davomida yog'in miqdori juda noteks bo'ladi va yildan yilga ham keskin o'zgarib turadi. Bu g'arbiy rayonlar quruq Pampa deb ataladi. G'arbga tomon borgan sari yog'in miqdori kamayibgina qolmasdan iqlimning umumiy kontinentalligi ham oshib boradi. Butun o'lkada yoz juda issiq keladi shimoliy qismlarda eng issiq oyning o'rtacha harorati $Q_{27} S$ $Q_{23}Q_{24} S$. O'lkada sharqdan g'arbga tomon yillik yog'in miqdori kamayishiga mos ravishda tuproq o'simlik qoplami ham o'zgaradi daraxtlardan va bambuklar ko'pchilikni tashkil etadi butalardan paragvay choyi tarqalgan. Hayvonot dunyosi kam saqlanib qolgan. Hayvonlardan tuyoqlar bilan daraxtlarning yirik qushlari ko'p bo'lgan hozirda turli kemiruvchilar paydo bo'lgan quhlardan qizil g'oz qarqara loyxo'rak va boshqalar yashaydi.

Patagoniya deb janubiy Amerikaning Argintinaning joylashgan janubiy sharqiy qismiga aytiladi. Bu 40 janubiy kenglikda janubda joylashgan daryodagi yagona qirg'oqchilik o'lkadir. Patagoniyada qattiq bargli o'tlar tikanli butalar bilan qoplangan deyarli suv yo'q aholi juda siyrak bo'lgan bir hil plato ko'plab kilometrlarga cho'zilgan. Patagoniya platosining qismi gorizantal yotgan yosh cho'kindi jinslar qatlamlari va to'q rangli bazal lavalari bilan qoplagan. Bu jinslar yer yuzasiga yaqin joylashgan qadimgi fundamentni qoplab yotadi. Patagoniya qirg'oqlari okeanga balandligi 100 m yetadigan va undan ham ortiqroq bo'lgan tik jarliklar hosil qilib tushganda kamchilik uchun noqulay. Yer yuzasi okeandan uzoqlashgan sari ko'tarilib boradi va Patagoniyaning ayrim tog' massivlari 1500 m ga yetadi. Patagoniya platosi faqatgina sharqda tik tushmasdan g'arbda ham And tog'lari etagida joylashgan Andodli botig'iga ham tik tushadi. Bu botiqda muzlik ko'llari ko'p va yer yuzasida morena maxsulotlari uyulib yotadi. And tog'larning tarmoqlari botiqni alohida alohida qismlarga bo'lib yurgan. Patagoniya platosining iqlimi quruq. Bu kengliklarga yog'inni g'arbiy shamollar keltiradi lekin o'lkani bu

shamollardan And tog'lari to'sib turadi And tog'lardan oshib o'tib issiydi va yog'in bermaydi. Iqlimning quruqligiga ikkinchi sabab janubiy Amerikaning janubiy sharqiy qirg'oqlari yaqinidan o'tadigan sovuq folklend oqimidir. Yoz Patagoniyaning shamolida issiq janubida esa salqin keladi yanvarning o'rtacha harorati Q24 S o'simliklardan chalov betaga janubda mok lishayniklar o'sadi. O'lkada aholining qadimligi va uning xo'jalik jixatidan deyarli o'zlashtirilmaganligi sababli ko'p yovvoyi hayvonlar yahshi saqlangan. Hozirgi vaqtgacha pumalar uchraydi qushlardan tuyaqush yirik kondorlar va kolibrilar uchrab turadi.

Savol :

1. Materikning o'lkalari orasidagi asosiy farqlar nimadan iborat?
2. «Pampa» deb nimaga aytiladi?

MAVZU: G'ARBIY TABIIY GEOGRAFIK REGIONI. AND TOG'LARI REJA:

1. G'arbiy tabiiy geografik regioniga umumiy tavsif.
2. And tog'lari o'lkalari haqida ma'lumot.
3. And tog'lari o'lkalarining o'ziga xos xususiyatlari.

Adabiyotlar :

1. T.V.vlasova «Materiklar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1983 yil. 190-207 betlar.
2. P.P.Vtorov, N.N.Drozdo «biogeografiya materikov» Moskva Izdatelstvo «Prosveshcheniye» 1974 god.
3. A.Qozoqov «Okeanlar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1992 yil.

G'arbiy Karib and. shimoliy and. markaziy and.

Karib And tog'lari tektonik jihatdan koriyera burmalanishi mintaqasining Antil Karib oblastiga kiradi va tuzilishi hamda rivojlanish xususiyatlariga ko'ra shimoliy Amerikaning kordilera tog'laridan o'zidan ham farq qiladi. Karib And tog'larining barcha qismi paleozoyning burmalangan jinslardan tuzilgan hamda ularning turli yoshdagi intruziv jinslari yorib kirgan. Butun Karib And tog'lari sistemasi seysmik lekin so'nmagani vulkanlar yo'q. Tog'lar Relyefi palaksali o'rtacha balandlikka ega eng baland tepalar 2500 m dan oshmaydi tog' botiqlari bir-biridan ajratib turadi. O'lka yil bo'yi shimoliy sharqiy past shimollari keltiradigan tropik havo ta'sirida bo'ladi yillik yog'in miqdori 1000 mm dan oshmaydi, lekin ko'pincha 500 mm dan ham kam yog'adi. YOg'inning asosiy qismi may oyidan noyabr oyigacha yog'adi lekin eng qirg'oqchilik shimoliy rayonlar namgarchil davr etagi 2-3 oy davom etadi. Materikning va orollarining lagunali sohillari keng mangra o'rmonlari bilan qoplagan. Tog'larning yog'in ko'proq yog'adigan yonbag'irlari va dengiz tomonga ochiq vodiylar aralash o'rmonlari bilan qoplangan. Bu o'rmonlarda doimiy yashil bargini to'kadigan o'simlik turlari hamda igna bargli va keng bargli daraxtlar turlari aralash o'sadi.

Shimoliy And tog'lari deganda and tog'larining Karib dengizi sohilidan janubda ekvator bilan Peru chegarasigacha bo'lgan shimoliy qismi tushuniladi. Bu yerda 4-50 janubiy kenglikdan shimoliy And tog'larini markaziy And tog'laridan ajratib turuvchi yoriq o'tadi. Shimoliy And tog'lari uchun balandlik mintaqalarining aniq ifodalangan sistema xos tog'larning quyi qismlari va qirg'oq bo'yi past tekisliklari sernam va issiq bu yerda janubiy Amerikadagi eng yuqori o'rtacha oylik temperaturalar kuzatiladi. Shimoliy And tog'larining ko'p rayonlarda kundakov qilingan nam tropik o'rmonlar o'rnida shakarqamish va banan janubiy Amerika shimoliy rayonlarning asosiy tropik mevalari yetishtiriladi. Tog'larning quyi issiq mintaqalarda yuqorida shimoliy And tog'larning mo'tadil mintaqasi joylashgan balandligi 2500-3000 m gacha boradi. Yillik o'rtacha temperatura Q150 dan Q200 S gacha tog'larning mo'tadil mintaqasi inson hayoti uchun eng qulay. Shimoliy And aholisining ko'p qismi shu mintaqada joylashgan yirik shaharlar ham shu mintaqada iqlim qattiq. Yilning hamma faslida ham kunduzgi harorat musbat bo'lgani holda kechasi bo'ladi. Shimoliy And tog'larida 4500 m dan yuqorida mustaqil manfiy haroratli doimiy qor va muzliklar boshlanadi. And tog'larining ko'p tepalarida alp tipidagi katta muzliklar bor.

Markaziy And tog'lari shimolda ekvator va Peru orlig'idagi davlat chegarasidan janubda 270 janubiy kenglikgacha juda katta masofaga cho'zilgan markaziy And tog'lari butun tog' sistemasining eng kengaygan qismi bo'lib kengligi Boliviya 700-800 km ga yetadi. Markaziy And tog'larida cho'l va chalacho'l landshaftlari ko'pchilikni tashkil etadi. Shimolda yiliga 200-250 mm yog'in tushadi uning ham katta qismi yozga to'g'ri keladi. Oylik o'rtacha eng yuqori harorat +260 S ga yetadi, eng past harorat +180 C o'simlik keskin kirofit qiyofaga ega va kaktus opunsiya akasiya hamda qattiq o'tlardan iborat. Janubroqda iqlim yana qirg'oqchilik cho'ldan iborat. Atakama botig'ida va Tinch okean sohilining Atakamaga qo'shni qismida yiliga 100 mm dan kam ba'zi joylarda esa 25 mm dan ham kam yog'in tushadi. O'lkaning sharq va shimolida yillik yog'in miqdori asta-sekin oshib boradi lekin iqlimning boshqa xususiyatlari saqlanib qoladi. YOg'in miqdori sharqda 800 mm gacha shimolda esa hatto 1000 mm gacha ko'payishi tufayli o'simlik ko'proq va hilma-hilroq bo'lib boradi, hamda tog' chalacho'llari tog' dashti bilan almashinadi. Tog' dashtini mahalliy aholi puna deb ataydi. Punaning o'simlik qoplami uchun turli hil g'allagullilar ayniqsa tipchoq chalong ro'vak xarakterli. Bular tashqari puanada turli hil yostiqlar butalar ham o'sadi Punalar markaziy And tog'larida juda katta maydonlarni egallaydi.

Chili Argentina And. Janubiy And. Olovli yer.

Subtropik mintaqalarda 27 va 420 janubiy kengliklar orasida Chili va Argentina And tog'lari kambarlashadi ba'zi joylarda esa bitta tog' tizmasidan iborat bo'lib qoladi lekin bu yerda eng baland ko'tariladi. Tinch okean qirg'og'i bo'ylab uncha baland bo'lmagan qirg'oq bo'yi Kordilerasi platosi cho'zilgan u markaziy and tog'lari o'lkasidagi Qirg'oq bo'yi Kordilerasining davomidir. Uning o'rtacha balandligi 800 m ayrim tepalari 2000 m gacha ko'tariladi. Markaziy vodiyning sharq tomondan baland bosh Kordilera tog' zanjiri o'ralgan Chili bilan Argentina o'rtasidagi chegara shu tog'ning qirrasidan o'tadi. And tog'lari o'zining bu qismida juda burmalangan mezozoy yotqiziqlari va vulkan jinslaridan tuzilgan hamda bir butun bo'lib juda baland ko'tarilgan. Chili and tog'larining qirg'oq bo'yi qismi

iqlimi yozi quruq va qishi sernam subtropik iqlimidir. Bunday iqlim 29 va 370 janubiy kengliklar orasida joylashgan sohilda markaziy vodiylar bosh kordilera tog'lari g'arbiy yonbag'irlarining quyi qismlarda hukumron. Sohildan uzoqlashgan sari iqlim Tinch okean bo'yidagiga nisbatan kontinentlashib va qurg'oqchilashib boradi. Tuproq qoplamida juda hilma-hil quruq subtropik rayonlar uchun xos bo'lgan tipik jigar rang tuproqlar 2500 m dan yuqorida tog' o'tloqlari mintaqasi joylashgan bu mintaqaga past bo'yli o'rmon va butazorlar daryo vodiylari orqali kirib keladi. Shuningdek ba'zi bir butalar masalan qoraqat va zirk ham tarqalgan tirik botqoq o'simliklari o'sadigan tarqalgan botqoqliklari uchraydi. Tog' o'tloqlaridan yozgi yaylovlar sifatida foydalaniladi.

Janubiy and tog'larda muzdek Relyefi shakllari keng tarqalgan. O'lka And tog'lari yonbag'riga juda ko'p yog'in keltiradigan kuchli g'arbiy shamollarning doimiy ta'sirida bo'ladi. YOg'inning o'rtacha miqdori 2000-3000 mm gacha bo'lgan holda g'arbiy sohilning ayrim rayonlariga yiliga 6000 mm gacha yog'in tushadi. G'arbiy havo oqimlaridan to'silgan sharqiy yonbag'irda yog'in miqdori keskin kamayadi. Doimiy kuchli shamollar va yiliga 200 kundan ortiq yog'ib turadigan yomg'irlar pasat suzuvchi bulutlar hamda tumanlar butun yil bo'yi haroratning mo'tadil salqin bo'lishi o'lka iqlimining o'ziga xos xususiyatlaridadir. Qishgi o'rtacha harorat Q 4 Q 70 bo'lgani holda yoz harorati Q15 S dan oshmaydi. Janubiy and tog'lari o'rmonlari florasining asosiy vakillari doimiy yashil va bargini to'kadigan janubiy buk turlari magnoliyalari bambuklaridir. Tog'larga ko'tarilgan sari o'rmonlari siyraklashdi o'simlik turlari kamayadi chekka janubda o'rmonlar asta-sekin tundra usimliklari bilan almashinadi. Tog'larning platosida qaraganda sharqiy yon bag'rida g'arbdagiga qaraganda yog'in ancha kam tushadi. Janubiy and tog'larning o'rmonlari yuqori navli yog'ochning juda katta zahirasiga ega. Olovli yo'l deb janubiy Amerikaning janubiy sohili yaqinida 53 va 550 janubiy kengliklari oralig'ida joylashgan kengliklari oralig'ida joylashgan o'nlab katta-kichik oraliridan iborat arxipelarga aytiladi. U Chili bilan Argentinaga qaraydi Arxipalagning butun g'arbiy qismi balandligi 2400 m gacha bo'lgan tog'lar bilan band Relyefda qadimgi va hozirgi zamon muzliklari hosil qilgan shakllari katta rol o'ynaydi. Chekka sharqiy qismi ispesno qilganda olovli yer iqlimi juda sernam Arxipelag doim qattiq va nam janubiy g'arbiy shamollar ta'sirida bo'ladi g'arbdagi yiliga 3000 mm gacha yog'in tushadi yomg'ir ko'proq shivalib yog'adi va yiliga 300-330 kun yomg'irli bo'ladi. Sharqda yog'in miqdori keskin kamayadi temperatura butun yil bo'yi past bo'ladi va fasillarga qarab uncha ko'p o'zgarmaydi. Olovli yer orolini yozgi temperaturasi ko'ra subtropiklarga yaqin deyishi mumkin. Olovli yerning iqlim sharoiti muzliklarning rivojlanishi uchun qulay Arxipalakning tor okean sohilida asosan g'arbiy , sohillari doimiy yashil va barg to'kuvchi daraxtlardan tashkil topgan o'rmonlar o'sadi. Janubiy buk magnoliya gullardan oq hushbo'y gullaydigan kanelo va ba'zi bir tur ignabarglilar xarakterlidir. Olovli yer arxipalagi va janubiy and tog'lari o'lkasining hayvonot dunyosi taxminan bir hil hamda juda o'ziga xosdir. Bu yerda guanako bilan birga havo rang tulki tulkisimon it yoki magelat iti hamda ko'p hil kemiruvchilar uchraydi.

Savol:

1. Materikda nima uchun «Sharq va G'arb» regionlar farqlanadi?
2. Markaziy And o'lkasiga tavsif bering?

MAVZU: AFRIKANING GEOGRAFIK O'RNI, TABIATNING RIVOJLANISHI BOSKICHLARI. RELYEFI. XIND OKEANI

REJA:

1. Materikning tabiiy geografik urniga tavsif.
2. Materik tabiatining rivojlanish boskichlari. Materik re'lefi.
3. Xind okeanining tabiati.

Adabiyotlar:

- 1.T.V.Vlasova. «Materiklar tabiiy geografiyasi». Toshkent «Ukituvchi» nashriyoti 1981 yil (360-368 betlar).
- 2.T.V.Vlasova. «Fizichiskaya geografiya materikov». Toshkent 1986 yil.
- 3.A.Kozokov, X.ma'sudov. «Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi kursidan amaliy mashg'ulotlar va mustakil ishlar» Toshkent «Ukituvchi» nashriyoti 1992 yil.
4. A.Kozokov, «Okeanlar tabiiy geografiyasi» Toshkent «Ukituvchi» nashriyoti 1992 yil.

Afrika geografik urni,tabiatning rivojlanish boskichlari.

Xind okeani Afrika yer sharida maydonning kattaligi jixatidan ikkinchi urinda turadi. Afrikadagi orollar bilan birgalikdagi materik maydoni 30,3 mln km² ni tashkil etadi. Orollar maydoni esa 1,1 mln km². Materikning eng chekka nuktalari shimolda Al-abyadburni 370 20, shimoliy kenglikda, janubda Igna burun 340 52 janubiy kenglikda, sharqiy nuktasi Ras-Xafun burni 510 24 sharqiy uzunlikda, eng garbiy chekkasi Almadiy burni 170 33 garbiy uzunlikda jolylashgan. Materik shimoldan janubga 8000 km ga, sharkdan garbga 7,5 km ga chuzilgan, Afrika kirgoklari yaqinida orollar u kadar kup emas, eng kattasi Madagaskar orolidir. Bu materik oroldir bundan tashkari Xind okeani xavzasida esa Sakora,Pemba,Zanzibor, Kamor orollari, Atlantika okeani xavzasi esa Madeyra,Kanor, Yashil burun,San-Tome, Prinsipi kabi materik va vulkanik orollar kiritiladi.

Afrika ekvatorning xar ikkala tomonida joylashgan,asosiy kismi tropik ekvatorial kengliklarda joylashgan. Shuning uchun materikda xarakat juda baland buladi. Materik kirgoklarini Atlantika va Xind okeanlari suvlari yuvib turadi. Afrika kirgogidagi eng katta kultik Gveneya kultigi joylashgan. Garbiy kirgoklari buylab materik sayozligi chuzilib ketgan. Materikning sharqiy kismi xamda janubda urab turgan Xind okeanining shimoliy-garbiy kismi Gandvana parchalanib ketishi natijasida bor davridan keyin paydo bulgan. Afrikaning shimoliy garbiy togli kismalarini xisobga olmaganda deyarli butun xududi yagona ilatformada Gondvana Arxey va Proterozoy eralari davomida tarkib topgan. Proterozoy erasining toshlarida Gondvana yer sharidagi eng katta yaxlit kuruklik bulib kolgan, keyinchalik parchalanib ketishi natijasida Afrika Arabiston platformasi, sungra esa Afrika va Arabiston platformalariga ajratilgan Poleozoy davrining oxirlarida butun materik kutarila borgan va muz bosish jarayonlari vujudga kelgan. Trias va Yura davriga kelib tektonik xarakatlari kuchaygan. Bu xarakatlar Afrikaning janubida sharkida, sharkida va shimolida garbiy kuchi vulkanizm bilan tugagan Yura va Bor davriga kelib butun materik kutarila borgan. Afrikadagi xozirgi shakl usha davrda vujudga

kelgan. Bor davrining ikkinchi yarmida va Kaynazoy erasining boshlarida materik uchun sernam va issik tropik iklimi xarakterli buladi, bu esa materikda boy fauna va floralarining keng mikiyosida tarkalishga imkon beradi.

Xind okeani egallagan maydoni 75 mln. km² bulib, uning katta kismi janubiy yarimsharga tugri keladi. Okean 4 ta materik Yevrosiyo, afrika, Antarktida va Avsraliya oralgida joylashgan. Fors va Bengaliya kultiklari, Kizil, Arabiston dengizlari undan tashkari Mozambik bugozi, Katta Avstraliya va Karpentariya kultiklari, Arafur va Timor dengizlari bulib, eng chukur joyi yana oroli yakinida 7729 m ni tashkil etadi. Okean ostida shimoldan janubga chuzilgan Arab Xind va Sharkiy Xind tog tizmalari mavjud. Avstraliya va Antarktida oroligida Avstraliya-Antarktida okean osti kutarilmalari mavjud. Okeanning katta kismi ekvatorial, subekvatorial, tropik va subtropik iklim mintakalarida joylashgan. Yogin mikdori kurikliklardagiga nisbatan ancha kupdir. Okean suvi ilik 300 gacha yetadi. Okean yuzasidagi suvning urtacha shurligi 35 % lidir. Kizil dengizda suvning shurligi 42 % gacha yetadi. Okean bir necha iklim mintakasidagi tabiat zonalari oralgida joylashgandir.

Afrika Relyefi. Iklim xosil kiluvchi omillar.

Afrika yer yuzasi tuzilishning xarakterli xususiyatlari uning tarakkiyot boskich bilan boglikdir. Materik Relyefi tekis bulib, unda tekisliklarni xam palaxsali tog massivlari va vulkanik jarayonlar jarayonlar ta'sirida vujudga kelgan toglarni xam uchratish mumkin. Afrikaning shimolida Saxroi Kabir, Arabiston kismlarida plita va siniklizalar xarakterlidir. Bular orasida kutarilib kolgan Axangtor, Tibesti kabi togliklarni uchratish mumkin. Materikning shimoli garbida Atlas toglari joylashgan bulib bu toglik baland atlas, Saxroi Kabir atlas, Anti atlas va Tel atlas tizimlariga bulinadi. Eng baland nuktasi baland atlas togi joylashgan bulib 4165 m li Tubkal chukkisi. Materikning ekvatoridan shimoliy kismini deyarli Saxroi Kabir egallab yotadi. Chulning markaziy kismida Axagtar (Taxat chukkisi 2918 m) va Tibesti (Emukusi chukkisi 341 m). Bu togliklardan shimolrokda Liviya chuli bor. Urtadengiz buylarida Liviya chulining shimoliy kismida materikning eng past botigi 133 m li kattara botigi mavjud. Materikning sharkiy kismida Efiopiya togligi mavjud. Eng balad nuktasi Rass-Dashan chukkisi bulib, balandligi 4620 m. Afrikaning asosiy tog massivi xisoblangan sharkiy Afrika togligi materikning deyarli sharkiy kismini egallagan. Toglikda bir necha vulkanik jarayonlar ta'sirida vujudga kelgan chukkilar mavjud, bular Margarita chukkisi 5109 m, Karasimbi vulkani 4507 m, Keniya 5199 m, materikning eng baland chukkisi xisoblangan Klimanjoro chukkisi 5899 m, materikning eng janubiy kismlarini Kapi togligi xamda Drakon togligi egallagan. Materikning janubda, janubiy tropik chizigi atrofida Kalaxari xamda janubi garbiy kirgoklarida Namib chuli joylashgan. Materikning markaziy kismida Kongo botigi keng maydonni egallab yotadi. Materik foydali kazilma boyliklarning barcha turlarini uchratish mumkin.

Iklimi: Afrika yer sharida shimoliy va janubiy yarimsharlarida taxminan bir xil masofaga chuzilgan materikdir. Materikning ana shu xususiyati xar ikkala yarimsharda bir xil kengliklarda bir xil iklim paydo bulishi uchun xarakterlidir. Materikning asosiy kismi tropiklar orasida joylashgan bulib, butun yil davomida kuyoshdan kuprok issiklik oladi va materik juda kizib ketadi. Yiliga kuyoshdan keladigan yalpi radiasiya 160 k kal sm² dan, shimoldan 200 k kal sm² ni tashkil etadi. Afrika iklimi uziga xos kontinental iklimidir. Afrikaning katta kismi xar

ikkala yarimsharning subtropik antisiklonlar ta'sirida buladi. Shimoliy yarimsharning kuruklikdan esadigan passatlari nisbiy nomligi kam bulgan kontinental xavoni olib keldi. Xind okean tomonidan janubiy yarimshar passatlari materikning shimoliy chekkasiga bekaror kuruk xavo massalarini keltiradi. Materikning garbiy chekkalari shimoliy kismda janubiy yarimsharda xam Atlantika antisiklonlari ta'sirida bulib, ular uchun passat okimlari xarakterlidir, bu esa yogin yogish uchun nokulay sharoitlarni keltirib chikaradi. Yanvarda materikning janubiy kismi issik buladi, shimoliy kism esa ancha sovuk buladi. Afrikaning garbiy soxillari janubiy Atlantika antisikloni ta'sirida bulib, janubdan esadigan shamollar bilan kengliklardan keladigan sovuk xavo massalarining issik materik ustiga kelishi natijasida garbiy soxildan to ekvatorgacha bulgan kislmlarda yogin xosil bulmaydi. Afrikaning shimoliy kislmlarida yaxlit bulganligidan janubiy kismiga nisbatan tez kiziydi va urtacha oylik xarorat 35 400 ni tashkil etadi. Yer sharidagi eng maksimal xarorat 580 xam shu xududda. Materikda yogin juda noteks taksimlangan eng kup yogin Kayerun tog massiviga 100000 mm atrofda tutashadi. Ekvatordan shamol va janubga tomon 10-300 lar urtasida butun yil davomida yogin juda kam tushadi.

Savol:

1. Materik ichki suvlarini boshqa materik suvlarining ichida tutgan o'rni nimada?
2. Ichki suvlarning xalq xujaligidagi ahamiyatini ko'rsating?

MAVZU: AFRIKA MATERIGI IKLIMI

REJA:

1. Materik iklim xakida umumiy ma'lumot.
2. Materik iklimiga ta'sir etuvchi omillar.
3. Materik iklim mintaka va oblastlariga umumiy tavsif.

Adabiyotlar:

1. T.V.Vlasova, «Materiklar tabiiy geografiyasi». Toshkent «Ukituvchi» nashriyoti 1981 yil (374-381 betlar).
2. T.V.Vlasova «Fizicheskaya geografiya materikov» Toshkent 1986 g.
3. O.Muminov, «Materiklar tabiiy geografiyasidan studentlarning mustakil ishlari». Toshkent «Ukituvchi» nashriyoti 1977 yil.

Iklim mintaka va oblastlariga tavsif. Ekvatorial iklim mintakasi.

Bu mintaka Kongo xavzasining anchagina kislmini shuningdek Gveniya soxilining 70-80 shimoliy kengliklargacha bulgan xududni egallaydi. Kongo xavzasid yer yuzasi kuchli kizib ketganligidan xavo massalari yukoriga kutariladi va butun yil davomida konvektiv yoginlar yogadi. Gveniya soxilida yoginlarni kuprok janubiy-garbiy shamollar keltiradi va bu yerda yil davomida juda kuplab yogin yogishi kuzatiladi. Xaroratning yil buyi 240 280 yukori bulishi, buglanishidan kura 1,5-2 marta yoginning kup yogishi va nisbiy namlikning yuqori bo'lishiga olib keladi.

Ekvatorial iklim mintakasi : Bu mintaka ekvatordan shimolda 17⁰ shimoliy kengliklargacha davom etadi. Bu mintakada xar ikkala yarimsharda xam yoz oylarida mussonlar hukmron bo'lib ko'plab yogin keltirsa, qish oylarida esa quruq

tropik xavo massasining passat shamollar ta'sirida buladi. Sernam davrning bu mintakasida ham uzoq vaqt davom etishi namgarchilikning tropiklar va g'arbdan sharqqa tomon o'zgarib boradi shimoliy yarimsharning subekvatorial mintaqasida yetarli bo'lmaydigan eng qurg'oqchilik rayoni Samali yarim orolidir, chunki bu yarim orolni ekvatorial mussonlar ta'sirida Efiopiya tog'ligi o'sib qoladi. Shuningdek Sudan o'lkasining shimoliy qismida ham qurg'oqchilik rayonlar bor. O'rtacha harorat 100 .

Tropik iqlim mintaqasi : Bu iqlim mintaka shimoliy yarimsharda Saxroi Kabirning anchagina qismini, janubiy yarimsharda esa Koloxari uchun shimoliy Afrikaning yer yuzasini juda qizdiradi va bu yerda tarkibida 15-20 % gina nisbiy namlik bo'lgan shimoliy-sharqiy passatlar. Qish oylarida esa xududda antisiklon rejimi paydo bo'ladi va yog'inning kam yogishiga sabab bo'ladi. Bu hududda bug'lanish yoginga nisbatan 20-25 barobar yuqori bo'ladi. Materikning janubiy yarimsharida iqlim mintaqasi cho'l tropik nam tropik iqlim oblastiga ajratiladi. Afrikaning Namib cho'lida yogin miqdori kam sabab janubiy antlantika antisiklonidagi Bengal sovuq okimining mavjudligi.

Subtropik iqlim mintaqasi: Bu mintaka Afrikaning chekka shimoliy va chekka janubini o'z ichiga oladi. Materikning shimoli-g'arbi va janubi-g'arbning yoki o'zi quruq subtoropik mintaqaning o'rta dengiz iqlim oblastiga ajratadi. Qishda bu yerda siklon faoliyati yuqori bo'ladi va mintaka yog'in keltiradi. O'rta dengiz sohili bo'yida iyulning o'rtacha harorati 270 Q280 eng issiq oyning o'rtacha harorati 210, yanvarning o'rtacha harorati 110 Q120 , eng salqin oyning xarorati xarorati 130 Q14 ⁰ gacha bo'ladi. Qishda g'arbiy shamollar deyarli yetib kelmaydi, chunki tog'lar to'siqlik qiladi, qishda yogin miqdorining kamayishiga olib keladi.

Savol:

1. Materik iqlimning shakllanishidagi asosiy hususiyatlar nimadan iborat.
Materik iqlim mintaka va oblastlar qanday tartibda joylashgan.

MAVZU: AFRIKA MATERIGINING ICHKI SUVLARI REJA :

1. Materik ichki suv havzalariga umumiy tavsif.
2. Materik daryolarga umumiy tavsif.
3. Materik daryo va ko'llarning qishloq xo'jaligidagi ahamiyati.

Adabiyotlar:

1. T.V.vlasova «Materiklar tabiiy geografiyasi» Toshkent «Uqituvchi» nashriyoti 1981 y. (382-388 betlar).
2. T.V.Vlasova, «Fizichiskaya geografiya materikov» chast-1,2, Toshkent 1986 g.
3. O.K.monter «Fizicheskaya geografiya mirovogo okeana» Moskva, Izdatelstvo «Prosveheniye», 1982 g.
4. A.Qozoqov, «Okeanlar tabiiy geografiyasi» Toshkent «Uqituvchi» nashriyoti 1992 yil.

Ichki suvlar.

Materikning yillik suv oqimi 54003 km. Umumiy hajmiga ko'ra Yevrosiyo va janubiy Amerikadan keyin 3-o'rinda turadi. Materikning bosh suv ayirg'ichi uning eng baland ko'tarilgan sharqiy chekkasidan o'tadi, oqimning 1G' 3 qismidan ko'prog'i Atlantika okeaniga, 1G' 6 qismi Xind okeaniga va bundan ham kam qismi O'rta dengizga to'g'ri keladi. Materikda oqimning 1G' 3 qismi okean va dengizlarga yetib kelmaydi va bu ichki xavzaga kiritiladi. Materikda oqar suvlar juda noteks taqsimlangan. Afrikada asosiy rolni yog'in suvlari tashkil etadi.

Nil daryosi : Materikda va yer yuzasida eng uzun daryo uzunligi 6671 km xavzasining maydoni 2870 km² . Bu daryo 2000 m² balandlikdan boshlanadi. Asosan sharqiy Afrika tog'laridan oqib chiqadi. Asosiy irmoqi Kagera daryosi. Nil Viktoriya kulidan oqib chiqadi va Alberto ko'liga quyiladi. Shu masofada daryo tog' orasidan o'tadi va ser ostona sharsharalar xosil qiladi, sharsharaning eng kattasi 40 m balandlikdagi **Merchison** sharsharasi tog' orasida Bahril jabol nomi bilan chiqib daryo sekin oqa boshlaydi va o'zandan shahobchaga ajraladi. Shu qismda daryo yirik irmoq Bahriy g'azal va Sobat daryosiga quyiladi va **Oq nil** nomini oladi. Hartum shahri yaqinida Oq nil Ko'k nil bilan qo'shiladi va shu yerda Nil nomini oladi. Ko'k nil Oq nilga nisbatan ancha qisqadir. Daryo delta xosil qilishi bilan tugaydi va deltaning maydoni 24000 km² ni tashkil etadi. Daryoda doimiy ravishda suv bo'lib turadi. Daryoga bir nechta to'g'on va suv omborlari qurilgan.

Kongo daryosi : Daryo Afrika daryolari ichida uzunligi jixatidan 2 chi o'rinda turadi, lekin xavzasining maydoni va sersuvligi jixatdan 1 chi o'rinda, dunyoda 2 chi o'rinda turadi. Lualobe Kongoning boshlanish qismi xisoblanadi. Daryoning uzunligi 4320 km, xavzasining maydoni esa 3,7 mln km² Kongo daryosi dunyoda yagona ekvatorni 2 marta kesib o'tuvchi oqimidagi o'zani 20 km gacha yetadi. Daryoda 32 ta sharsharalari bor. Daryo sohili buyi tekisligiga kengayadi va o'zan chuqurligi 70 km gacha yetadi. Kuyulishda u tarmoqlarga bo'linadi.

Niger daryosi: Daryo uzunligi, maydoni jixatidan Kongo va Nil daryosidan keyin turadi. Uzunligi 4060 km, xavzasining maydoni 2 mln km² o'rtacha yillik suv satxi 12 ming m³ daryo shimoliy Gveniyadan boshlab, dastlab shimoliy sharqqa, sungra Saxroi Kabir chegarasida janubi sharq tomon suriladi. Yirik irmog'i Benue xisoblanadi. Quyulishida yirik delta xosil qiladi.

Zambezi daryosi: Janubiy Afrikada eng va Xind okeaniga quyiladigan daryolarning eng yirik, uzunligi 2260 km xavzasining maydoni 1330 ming km² . O'rtacha yillik suv satxi caput ming m³ sekund, Zambeziya Kongo Zambeziya suv ayirg'ichida 1000 km dan balandroqda boshlanadi. Daryoning eng yirik sharsharasi Viktoriya sharsharasi, balandligi 120 metr, eni 1800 metr. Bu sharshara Shire daryosi orqali N'yasa ko'lida Zarbeziyadan suv kelib turadi. Janubiy yarimsharda yozda daryo suvi ko'tariladi, qishda esa pasayadi.

Materikda ko'llar tizimi yaxshi rivojlangan. Shimoliy Afrikada Chad, sharqiy Afrikada bir necha ko'llar Viktoriya, Tangalika, N'yasa kabi yirik yirik ko'llar mavjud. Materikda bu daryolardan tashqari boshqa uncha yirik bo'lmagan daryolar xam mavjud

MAVZU: AFRIKA MATERIGI ORGANIK DUNYOSI, MATERIKDA HALQLAR

REJA:

1. Afrika materigi organik dunyosining o'ziga xosligi .
2. Materikda halqlarning tarqalishi.

Adabiyotlar:

1. I.A.Karimov «O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida (110-132 bet)
2. T.V.Vlasova, «Materiklar tabiiy geografiyasi» 1 tom, Toshkent «Ukituvchi» nashriyoti 1981 yil. (388-407 betlar).
3. T.V.Vlasova, «Fizicheskaya geografiya materikov» chast 1,2, Toshkent 1986 g.
4. P.P.Vtorov, N.N.Drozdov. «Biogeografiya materikov». Moskva Izdateltsvo «Proseheniye » 1974 g.

Organik dunyosi. Materikda halqlar. Materik tabiatiga inson ta'siri.

Materikning organik dunyosi o'ziga xilma- xilligi bilan farqlanadi. Afrika 3 ta floristik oblastida joylashgan. Uning shimoliy qismi Sahroi Kabir bilan birgalikda gallaktika oblastiga materikning ekvatoridan shimolda va janubdagi qismlari poleotropik oblastga materikning chekka janubiy qismi Kapp oblastlariga bo'linadi. Afrikaning shimoliy qismi florasi bilan (bir vaqtda tarkib topgan.) Janubiy Yevropa va g'arbiy Osiyo florasi bir vaqtda bir vaqtda tarkib topgan. Paleotropik oblasti ancha qalin bo'lib, uning tarkibida Avsraliya bilan bo'lgan aloqa o'z aksini topgan. Yiliga 1500-2000 mm yogin yogadigan ekvatorial iqlim mintaqasida podzollashgan va chirindiga boy bo'lgan materik tuproqlar tarqalgan. Bu joylarda sernam tropik o'rmonlar rivojlangan. Bu o'rmonlarning balandligi 80 m ga yetadigan Fukus daraxtlari, moyli palma, vino palmalari, bahaybat seyba, kola daraxti kabilar yuqori yarusni tashkil qiladilar.

Mavsumiy nam o'rmonlar zonasi ekvatorial o'rmonlarda shimoliy xamda janubiy qismda joylashgan bo'lib florasaning turligi bilan ajraladi. Bu zona o'simlik dunyosi bir qancha yarusni xosil qilgan xolda keng maydonni egallab yotadi. Materikning keng maydonini savanna va siyrak o'rmonlar zonasi tashkil qiladi. Materikning keng maydonini savanna va siyrak o'rmonlar zonasi tashkil qiladi, usimliklardan ko'proq palma daraxti va xar-xil joyda usadigan daraxt butalar xamda o't o'simliklari keng tarkalgan. Afrika chala cho'l va cho'l zona uchun xarakterli usimliklar endemik usimliklar xisoblanadi. Materikning shimoliy-garbi xamda sohillarida tog' yon bag'irlarida doimiy yashil bargli butazorlar tarqalgan. Tuprog'i jigarrang tuproq, materik janubidagi floristik oblastda Afrikaning qolgan butazorlar va vereska gullilar oilasiga mansub o'simliklar ko'pdir. Madagaskar oroli florasi Afrikadan farq qiladi, chunki bu orol materikdagi ancha ilgari ajralib ketgan. Orolida endemik tur o'simliklarning 75 % tarqalgan. Orolida sernam tropik o'rmonlar savanna va siyrak o'rmonlar va dasht o'simliklar bor.

Afrikaning hayvonot dunyosi: Materikning hayvonot dunyosi xilma xildir, shimolda shimoliy Afrika bug'isi, ohular, yirtqichlardan sirtlon, chul bo'ri, cho'l tulkisi, yovvoyi mushuklar yashaydi. Atlas tog'larida dumsiz makkok maymuni, kemiruvchilar, kaltakesaklar, sudralib yuruvchilardan bug'ma va zaharli ilonlar

uchraydi. Daryo bo'ylarida timsoxlar, yirik toshbaqalar, zaxarli ilonlar uchraydi; cho'llarda tuyaqush, tuvaloq, to'rg'aylar, kakliklar, boltayutar, qora tasqara; savannalarda antilopalarining 40 dan ortiq turi mavjud. Tekislik va dashtlarida bir nechta maymun turlari, o'rmonlarda jirafalarga o'xshash akkapi xayvoni, buyvol, qoplon; qush turlaridan to'tining bir necha turi uchraydi. Madagaskar oroli faunasi o'ziga xos endemik turlari ko'p. Yirtqichlar zaxarli ilonlar, maymunlar uchraydi. Orol uchun lemur xayvoni xarakterlidir.

Afrikada halqlar : Ma'lumotlarga qaraganda hozirgi davrdagi halqlarlarning kelib chiqishi Afrika materigidan kelib chiqqan degan ma'lumotlar mavjud. Hozirgi tipdagi halqlar Afrika hududida oxiri Gemblyplyuval davrlarida paydo bo'lgan. Materikning turli rayonlarida topilgan hozirgi tipdagi qazilma halqlarlarning qoldiqlari irqiy jixatdan bir biridan farq qiladi. Afrikada hozirgi vaqtda mavjud bo'lgan asosiy irqlar yuqori palezeoy davrida tarkib topa boshlagan. Irqlar keyinchalik neolit davrida bir biridan farq qila boshlagan, suyak qoldiqlariga qaraganda shimoliy Afrikadan qadimgi Yevropoid tipi janubiy Afrikada biskob tipi, Afrikaning zarbida Saxroi Kabir janubda negroid irqi keng tarqalgan.

Savol :

1. Afrika organik dunyosidagi o'ziga xosligi nimadan iborat?
2. materikdagi hozirgi ekologik muammolar nimadan iborat?

MAVZU: AFRIKANING TABIIY GEOGRAFIK RAYONLASHTIRISH. SHIMOLIY AFRIKA VA MARKAZIY AFRIKA

REJA :

1. Afrikaning tabiiy geografik rayonlarga umumiy tavsif.
2. Shimoliy Afrika tabiiy geografik regioni va o'lkalariga tavsif.
3. Markaziy Afrika tabiiy geografik rayoni va o'lkalariga tavsif.

Adabiyotlar :

1. T.V.Vlasova, «Materiklar tabiiy geografiyasi». Toshkent «Uqituvchi» nashriyoti 1981 y. (411-437 betlar).
2. T.V.Vlasova «Fizicheskaya geografiya materikov» Toshkent chast-1, chast-2 1986 g.
3. P.P.Vtorov, N.N.Drozdo. «Biogeografiya materikov» Moskva Izdatelstvo «Prosecheniye 1974 g.
4. A.Qozoqov, X.Ma'sudov «Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi kursidan amaliy mashg'ulotlar va mustaqil ishlar», Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1992 y.

Afrikaning tabiiy geografik rayonlashtirishi. Shimoliy Afrika. Markaziy Afrika.

Afrikaning geologik tuzilishi va Relyefi bir hil bo'lganligidan materikning katta hududlarida bir hil landshaft saqlanib qolganligidan va bu landshaftlarga iqlim ta'siri sezilarli bo'lganligidan materikning tabiiy geografik rayonlariga va o'lkalariga ajratilishini taqozo etadi. Materik 4 ta tabiiy geografik regionga ajratiladi:

1. Shimoliy Afrika tabiiy geografik rayoni :

1. Atlas tog'lik o'lkasi, 2. Saxroi Kabir, 3. Sudan.

II. Markaziy (ekvatorial) Afrika tabiiy geografik rayoni: 1. Shimoliy Gveniya (gveniya sohili) 2. Kongo.

III. Sharqiy Afrika tabiiy geografik rayoni.

1. Xabashiston-Somali (efiopiya tog'ligi).
2. Sharqiy Afrika.

IV. Janubiy Afrika tabiiy geografik rayoni:

1. Janubiy afrika yassi tog'ligi. 2. Kapp tog'ligi.
2. Madagaskar oroli.

Shimoliy Afrika : Shimoliy Afrikaning deyarli hammas

Sahroi Kabir plitasi ustida joylashgan. Relyefida plitalar va yassi tog'liklar assosiy o'rin tutadi. Errosion shakllar taraqqiy etgan regionning kattagina qismi subtropik va subekvatorial iqlim mintaqa joylashgan. Shuning uchun ham region 3 ta o'lkaga ajratilgan.

Atlas o'lkasi : Bu o'lka materikning shimoliy g'arbiy g'ismlarini o'z ichiga oladi. Shimol va sharqda o'lkani O'rta dengiz, g'arbda atlantika okeani o'rab turadi. O'rta dengiz sohili bo'ylab balandligi 2000-2500 m. Bo'lgan burmali tog'lar ko'tarilgan. O'lkaning g'arbidan Arrif tizmasi va sharqdagi Tel-atlas tog'lari shular jumlasidandir. O'lkaning janubda Atlantika okeanidan shimoli-sharqda Baland atlas tizmasi cho'zilgan. Saxroi Kabir atlas Baland atlasning bevosita davomi bundan biroz janukbroqda Anti atlas tizmasi joylashgan. Atlantika okeani va o'rta dengiz sohillar uchun yozi quruq va issiq kishi yumshoq va sernam bo'lishi xarakteridir. Atlantika okeanidan keladigan g'arbiy shimollar bu yerga anchagina yog'in olib keladi va tog'larning g'arbiy,shimoliy yon bag'irlarida hamma sohillarida ko'proq tushinishiga sabab bo'ladi. YOg'in g'arbda 800 mm dan, sharqqa esa 200-300 mm gacha o'zgarib boradi. Qishning o'rtacha harorati Q 12Q150 yozda Q 24Q270 gacha bo'ladi. Daryo tizimi yaxshi rivojlanmagan tuprog'i jigarrang. Bu yerda doimiy yashil chakalakzorlar pakana palma o'rmonlar keng tarqalgan. Hayvonot dunyosi Afrika va janubiy Yevropa turlariga boy.

Sahroi Kabir. Afrikaning shimolida tropik cho'llar katta maydonini egallaydi. Bu landshaftlar Atlantika okeanidan Kizil dengizgacha Atlas tog'lari tutash va O'rta dengiz sohilida Senegal daryosining Chad ko'li orqali Nil daryosi bo'yidagi Xartum shahriga boradigan chiziqqacha bo'lgan maydonni egallaydi, maydoni 7 mln. km³ bo'lgan bu hudud umumiy nam bilan Sahroi Kabir deb nomlanadi. Bu yer yil bo'yi esib turadigan quruq tuproq havo ta'sirida bo'ladi. Iqlimi keskin kontinental. Yillik yogin miqdori 50 mm dan kam. Havo doimiy ravishda quruq va changlik bo'lib turadi. Havoning nisbiy namligi 25 % dan kam. O'lkada yoz oylarida issiq 30-500 qishda esa havo ancha salqin va turg'un antisiklon faoliyati ustun turadi. Tuproq qatlami yaxlid xolatda emas. O'lkada 1200 turdan ortiq o'simliklar mavjud. Bu o'simliklar asosan kserofit va efimerlardan iborat. Saxroi Kabir xayvonot dunyosi turi kam bo'lsada son jixatdan ko'p. Antilopalar tog' echkilari bor.

Sudan o'lkasi : Bu o'lka deyarli butun materik bo'ylab garbdan sharqqa Atlantika okeanidan efiopiya tog'ligigacha keng palosa bo'ylab joylashgan. O'lkaning janubiy chegarasi Gveniya va Kamerun qirlarining shimoliy yon bag'irlaridan o'tadi, so'ngra Chad ko'li bilan Nil daryosining chap irmoqlari suvayirg'ichidan o'tadi. O'lka Relyefi hamma joyda bir hil bo'lib yer yuzasi tuzilishini ng asosiy hususiyati qalin cho'kindi jinslar bilan qoplangan. YOg'in miqdori janubdan 2000 mm dan sharqda 1000 mm gacha o'zgarib boradi. O'lkada yillik xarorat Q 20⁰ dan tushmaydi. Maksimal xarorat Q40⁰. O'lkaning markaziy ham

g'arbiy qismlarida daryo tizimi rivojlangan. Daryo vodiylarida o'simlik dunyosidan boshqalarni savanna o'simliklarini va parksimon xolatdagi o'rmonlarni uchratishimiz mumkin. Chad ko'li qirgoqlarida qamishzorlar va satirus chakalakzorlarini uchratishimiz mumkin. Bu yerda hayvonot dunyosi saqlanib qolgan. Cho'l bo'ylarida fillar, karkidonlar uchraydi. Bulardan tashqari begimotlar, baliqlar, antilopatlar va hilma-hil qush turlari uchraydi.

Markaziy Afrika : Markaziy Afrika tabiiy sharoitining tarkib topishida uning ekvatorial mintqa va subekvatorial mintqalarining janubiy va shimoliy chekkalarida joylashganligi ayniqsa katta ahamiyatga ega. Bu yerda 2 ta tabiiy geografik o'lka Gveniya sohili va Kongo katlovinasi atrofdagi tog'lar bilan ajralib turadi.

Shimoliy Gveniya o'lkasi: Bu o'lka Gveniya qo'ltig'ining past tekislikdan iborat shimoliy sohili keng polosasini shuningdek shimoliy Gveniya qirlarida o'z ichiga oladi. O'lka iqlimi **subekvatorial** iqlim bilan ekvatorial iqlim oralig'idagi iqlimdir. Gveniya sohilining Niger daryosidan keyingi eng katta daryosi Volta. Bu o'lkada ko'pdan ko'p kichik orollar bor. Sharqda Niger daryosi kuyi oqimining vodiysi Kamerun tog'lari bilan chegaralangan. Bu massivning konus shaklidagi Fako chuqqisi balandligi 4070 m gacha bo'lib, butun g'arbiy Afrikaning eng baland nuqtasi hamdir. Kamerun massivi yon bag'irlarida ko'plab yogin. Kamurun massivining okeanga qaraganda yon bag'irlarida 9000 mm dan ortiq yog'in yog'adi. Bu butun Afrikaga eng ko'p yog'in tushadi. Boshqa rayonlarda sohil chizig'ining yo'nalishi va tog' yon bag'irlarining ekspozitsiyasiga qarab yiliga 2000 mm dan 3000 mm gacha yog'in yog'adi. O'lka florasi tarkibida bromilliy oilasidan bo'lgan o'tsimon o'simlik topishdi, sohilning tropik o'rmonlarida shuningdek kaktuslar oilasining yagona yavovoyi vakili rijalik epifik kaktusi ham uchraydi. Niger deltalarida Mongre chakalakzorlari bor. Sohil bo'yidadagi pasttekislik va tog'larning yon bag'irlarida sernam tropik o'rmonlar O'lkaning hayvonot dunyosida, maymunlar jumladan shimponze yashaydi. Afrika fillar yirtqichlar antilopalar qushlar va har hil sudralib yuruvchilar uchraydi.

Kongo botig'i: Bu o'lka ekvatorning har ikkala tomonda joylashgan bo'lib, Atlantika okeani qirg'oqlarida sharqiy Afrika tog'larigacha cho'zilgan. Shimolda uning chegarasi 50 shimoliy kenglik bo'ylab, janubda esa 100 janubiy kenglikdan o'tadi. Kongo daryosi o'rta oqimi hamda Kongo havzasi va Afrikadagi boshqa daryolar orasidagi suv ayirg'ichlarni hosil qiladigan qirlar ham shu o'lka tarkibiga kiritiladi. O'lka seryomg'ir va bir hilda yuqori harakatli bo'lib turadi. O'lka yomg'ir rejimi Kongo havzasining tekislik qismi 1500 mm gacha yetadi. Atlantika okeani sohilining janubiy qismida Bengal sovuq oqimi ta'sirida yog'in miqdori kamayib boradi. YOg'in sochinning bu o'lkada taqsimlanishi ko'plab daryo vodiylarning mavjudligi va ularning joylashgan o'rniga qarab tuproq va o'simlik kompleksi hilma-hil bo'ladi. Kongo havzasida kvproq sernam ekvatorial o'rmonlar tarqalgan. Bu o'rmonlarda oziq-ovqat texnika uchun zarur bo'lgan o'simlik turlari keng tarqalgan. O'rmonlarda palma seyba kauchukli qizil daraxt pastki qismida esa qalin o't o'simliklari bilan qoplangan. O'sha o'rmonlarda fillar maymunlar jumladan gorilla va shimpanze chakalakzorlarda turli yirtqichlar daryo bo'ylarida esa begamotlar keng tarqalgan.

MAVZU: SHARQIY AFRIKA , JANUBIY AFRIKA TABIIY GEOGRAFIK REGIONLARI

REJA :

1. Sharqiy Afrika tabiiy geografik rayoniga umumiy tavsif.
2. Sharqiy Afrika tabiiy geografik regionning o'lkalariga tavsif.
3. Janubiy Afrika tabiiy geografik regioniga umumiy tavsif.
4. Janubiy Afrika tabiiy geografik regionni o'lkalariga tavsif.

Adabiyotlar :

1. T.V.Vlasova, «Materiklar tabiiy geografiyasi». Toshkent «Uqituvchi» nashriyoti 1981 y. 1 tom (437-458 betlar).
2. T.V.Valosova «Fizicheskaya geografiya materikov» Chast-1, Chast-2, Toshkent 1986 g.
3. P.P.Vtorov N.N.Drozdov «Biogeografiya materikov» Moskva,Izdatelstvo «Prosheniye» 1974 g.
4. A.Qozoqov, H.Ma'sudov «Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi kursidan amaliy mashg'ulotlar va mustaqil ishlar» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1992 y.

Sharqiy Afrika. Janubiy Afrika.

Sharqiy Afrika : Bu region materikning boshqa qismlarida tog' Relyefining ustun turishi va ularning hilma-hilligi bilan ajralib turadi. Sharqiy Afrika Relyefining parchalanganligi yer to'sti yoriqlarining taraqqiy etishi qadimgi va hozirgi jarayonlarning kuchligi bilan boshqa o'lkalardan farq qiladi. Region materikning har ikkala qismida joylashgan. Region Relyefining xilma xilligi va tog'larning past balandliklari atmosfera sirkuliyasiyasining turlicha ta'siriga olib keladi. VA xilma xil landshaftlarni vujudga keltiradi. Sharqiy Afrikada materikning asosiy suv ayirgichi joylashgan bo'lib materik yirik daryolarning asosiy qismi mana shu xududdan boshlanadi. Afrikaning ana shu xududda tog'ligi Samali platosi va sharqiy Afrika tog'ligi yaqin ajralib turadi.

Efiopiya Samali o'lkasi: Bu o'lka g'arbda oq Nil botig'i bilan chegaralanadi, shimoli sharq, janubi sharqiy qismlari esa Qizil dengiz Adam qo'ltig'i va Hind okeani sohilidan o'tadi. O'lkaning janubiy chegarasi Rudolf ko'lining shimoliy va sharqiy qismlaridan o'tadi. Efiopiya tog'ligi va Somali platosiga yog'inini asosan Hind okeanidagi mussonlar keltiradi. O'lkada yillik g'in miqdori 1000 mm dan ortiq. Tog'li rayonlar hisobga olinmaganda yillik xarorat bir hil o'rtacha Q 200 dan tushmaydi. Maksimal xarorat Q 40Q500 ga yetadi. Efiopiya tog'ligidan chuqur vodiylar xosil qilgan ser ostona daryolar oqib o'tadi. Bu tog'likda qalin ekvatorial o'rmonlar tarqalgan bo'lib bu o'rmonlardan bananlar palmalar kauchukli liana o'simliklari keng tarqalgan. O'lkada hayvonotlarning yirtqich turlari ko'p miqdorni tashkil etadi.

Sharqiy Afrika: O'lka ekvatorning har ikkala tomonida joylashgan Afrika platformasining eng xarakatchan tektonik jixatdan eng aktiv qismi xisoblanadi. O'lka g'arbda tog'lik Kongo botig'i bilan sharqda Hind okeani sohili janubda Zambezi daryosining kuyi oqimi shimolida esa Gudolf ko'lidan o'tadi. Bu o'lkaning katta qismi janubiy yarimsharda joylashgan. Iqlimining tarkib topishda ekvator yaqinida bo'lganligidan tashqari nisbatan katta Relyefning kasb balandligi hamda

Hind okeanining ta'siri sezilarli bo'ladi. Harorat balandlikka ko'tarilgan sari pasayib boradi. Tog'liq xududlarda 2000 m dan balandda qor yog'ishi va 3500 m balandlikda doimiy muzliklarning mavjudligi bilan ajraladi. Zambezi daryosi va Hind okeaniga quyiladigan daryolar o'lka baland tog'laridan boshlanadi. Tog' Relyefining xilma-xilligi iqlimning o'lkaga turlicha ta'sir etishi tuproq va o'simlik dunyosining xilma-xil bo'lishiga olib keladi. Savonna siyrak urmonlar 1200 m balandlikda sernam o'rmonlar 3000 m balandlikda o'tloqlar tarqalgan. Hayvonlardan fillar maymunlar jirafalar karkidonlar,zebralar,antilopa va buyvonlar keng tarqalgan. Daryo xavzalarida timsoh va begimotlar uchraydi.

Sharqiy Afrika : Materikning suvayirg'ich platolaridan janubda Kongo va Zambezi daryolari havzalari orasida joylashgan hamda Atlantika va Hind okeanlari bilan o'ralib turgan janubiy qismi Relyefida yassi tog'liklarning ko'pchiligi iqlimning ancha quruqlikligi shuningdek tropik zonal landshaftlar. Shimoldan janubga nisbatan sharqdan g'arbga tomon ko'proq o'zgarib borishi bilan ajralib turadi. Materik janubiy qismining deyarli hammasining janubiy garbdan unga Kap o'lkasi yondoshgan. Janubiy afrika qirg'oqlari yaqinidagi katta madagaskar oroli alohida tabiiy geografik o'lkasi tashkil etadi.

Janubiy Afrika yassi tog'liq : Bu o'lka regionlarining deyarli hammasini tashkil etadi. O'lka Relyefida sipeklizorlar va bu sipekzorlarni o'rab turuvchi qurilmalar sistemasi mavjud. O'lka Relyefi o'zining hilma-hililigi bilan ajralib turadi. Mana shu Relyef sistemasida turli foydali qazilmalar tarqalgan. O'lkaning butun sharqiy chekkasi Hind okeani tomonidan esadigan Mozaybiq iliq oqimi bo'ladi. Tog'larning sharqiy qismida yog'in miqdori ko'p bo'ladi. O'lkaning eng qirg'oqchilik qismi sohildagi Nolib chumdir. Atlantika okeani sohiliga Hind okeaniga keladigan nam havo massalari yetib kelmaydi. Lekin bengal sovuq oqimining ta'siri doimiy ravishda bo'ladi. O'lkaning katta qismida yog'inning kamligi oqar suvlar hususiyatlarida o'z aksini topadi. O'lkaning eng yirik daryolari Oranjivaya va Aimpapo hisoblanadi. O'lkaning yog'in ko'p tushadigan shimoliy va sharqiy chekkalarida tropik va subtropik o'rmon o'simliklari asosiy o'rin tutadi. O'rmonda aksiya,Polsha kabi tikanli butalar uchraydi. Faunada materikda mavjud hayvonlarni uchratish mumkin.

Kap tog'ligi : Maydoni jihatidan Afrikaning eng kichik o'lkasi hisoblangan bu hudud okean sohilida yozi quruq subtropik o'lkasida joylashganligi Relyefi past balandligi bilan harakatlanadi. Kap tog' sistemasi afrikaning janubi g'arbiy va janubiy sohili bo'ylab bir-biriga parallel cho'zilgan o'rtacha balandlikdagi tizmadan iborat. O'lka iqlimi o'rta dengiz tipli bo'lib yog'in miqdori turlicha. Ilmiga 750 mm dan ortiq yog'in tushmaydi. Kap tosh o'simlik dunyosida hilma-hillik seziladi. Bu yerda mayda bargli butazorlar siyrak o'rmonlar va murakkab gullilar keng tarqalgan.

Madagaskar: Bu orol Afrika qirg'oqlari yaqinidagi yirik materik orol bo'lib, maydoni 590 mln. km² ni tashkil etadi. Orol materikdan mezazoy erasida ajralib chiqqan. Shuning uchun orol strukturasi Relyefi va iqlim sharoiti materikning quyi qismlariga o'xshashdir.

MAVZU: AVSTRALIYA MATERIGI GEOGRAFIK O'RNI, RELYEFI HUSUSIYATLARI

REJA:

1. Materikning geografik o'rnidagi o'ziga hos hususiyatlari.
2. Materik Relyefi shakllanish hususiyatlari tektonik tuzilishi.

Adabiyotlar:

1. T.V.Vlasova «materiklar tabiiy geografiyasi». Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1983 y. 2 tom (209-216) betlar. .
2. T.V.Vlasova «Fizichiskaya geografiya materikov» Chast-1, chast-2, Toshkent Izdatelstvo «Prosvesheniye» 1986 g.
3. M.P.Zabrodskeya A.G.Chikishev, «Praktikum po fizicheskoy geografii materikov i okeanov» Moskva Izdatelstvo «Prosvesheniye» 1989 goda.
4. A.Qozoqov, H.Ma'sudov «Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi kursidan amaliy mashg'ulotlar va mustaqil ishlar» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1992 yil.

Avstraliya. Geografik o'rni. Relyefi.

Avstraliya yerdagi kichik materik . U atrofdagi orollari bilan birga butunlay janubiy yarimsharda joylashgan. Materikning chekka nuqtalari shimoldan York burni janubdan janubiy-sharqiy burni g'arbdan Stip-Loynt burni sharqdan Bayron burni. Materik shimoldan janubga 3200 km, g'arbdan sharqqa 4100 km cho'zilgan. Maydoni 7631,5 ming km² . Avstraliya yaqinida shimolda Melvill,baterst,Grut-aylend va boshqa yanada mayda orollar janubda materik sayozligida joylashgan Tasmaniya King Flinders va Kengru orollari bor. Derk-Xartog oroli g'arbdagi Freyzer oroli janubdagi eng yirik orollar hisoblanadi. Avstraliyani Hind va Tinch okeanlari suvi yuvib turadi. Avstraliya boshqa hech bir materik bilan quruqlik orqali bog'lanmagan. Shu sababli uning kichkinaligini nazarda tutib Avstraliya materik orol deb ataladi. Avstraliyani shimol tomondan epikontinental Timor va Arafur dengizlari shuningdek karpentariya qo'ltig'i o'rab turadi. Avstraliyani shark tomondan Marjon Tasman dengizlari o'ragan.

Relyefi : Avstraliyada Relyefi quyi palezoydan neogengach hosil bo'lgan har hil tekislangan yuzalar bor. Avstraliya materigining katta qismini o'z ichiga oladi. Materikning sharqiy qismida sharqiy Avstraliya Relyefining asosini katta suvayirg'ich tizma tashkil etadi. U 280 janubiy kenglikdan shimoldan ancha kengayadi. Janubga borgan sari torayib boradi. Tog'liqning eng baland nuqtasi uning janubiy qismida Kasyushka cho'qqisi bo'lib uning balandligi 2230 mln ni tashkil etadi. Materikdagi past tekisliklar keng maydonni egallagan bo'lib ular Konpentariya qo'ltig'i sohillarini hamda Murrey daryo havzasini o'z ichiga oladi. Tog'larning dengiz tomondagi etaklari yaqinida va yirik yoriqlar tagida akumuliyativ tekisliklar joylashgan. Materikning ko'p rayonlari uchun turli yoshdagi vulqon Relyefining mavjudligi xosdir.

Savol:

1. «Avstraliya» so'zi nima ma'noni anglatadi?
2. Relyefdagi o'ziga xos hususiyatlar nimalardan iborat?

MAVZU: AVSTRALIYA MATERIGI IQLIMI VA ICHKI SUVLARI ORGANIK DUNYOSI

REJA:

1. Materik iqlimi unga ta'sir etuvchi omillar?
2. Materik ichki suvlari.
3. materik organik dunyosining o'ziga xosligi.

Adabiyoti.

1. T.V.Vlasova, «Materiklar tabiiy geografiyasi» toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1983. 2 tom (217-225 betlar.)
2. T.V.Vlasova «Fizicheskaya geografiya materikov» Chast-1, Chast-2, Izdatelstvo «Prosvesheniye» Toshkent 1986 g.
3. M.P.zabrodsckaya, A.G.Chikishev, «Praktikum po fizicheskoy geografii materikov i okeanov» Moskva, Izdatelstvo «Prosvesheniye» 1989 g.
4. A.Qozoqov, X.Ma'sudov «Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi kursidan amaliy mashg'ulotlar va mustaqil ishlar» toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1992 yil.

AVSTRALIYANING IQLIMI VA SUVLARI

Iqlimi: Avstraliyaning va qushni orollarning iqlim sharoiti ularning katta qismi ekvator va tropikka yaqin joylanishiga va nisbatan iliq suv havzalari bilan o'ralganligiga bog'liq bo'lib, jami quyi radiasiya katta ekanligi bilan harakterlanadi. Jami quyosh radiasiyasi yiliga 140 kalG' sm² dan 150 kalG'sm² gacha yetadi. Avstraliya iqlim sharoitining tarkib topishida tinch okeanining va uning ustida mavjud bo'lgan shimoliy va janubiy yarimsharlarning passat xavo oqimlarining shuningdek qishda sezilarli darajada sovib, yozda qattiq qizib ketadigan avstraliya quruqligining hamda Osiyoning roli katta. Tinch okeandan keladigan bu oqimlar materikning markaziy qismlarigacha yetib bormasdan materikning sharqiy qismlariga ko'proq yog'in tushishiga sabab bo'ladi. Harorat ish davomida deyarli o'zgarmay turadi. O'rtacha oylik harorat dengiz sathidan salgina balandlikda Q 24 va Q 280 oralig'idan o'zgarib turadi. Yuqoriga ko'tarilgan sari xarorat pasayadi lekin yil bo'yi bir xil bo'ladi. Materikning ichki rayonlarida butun yil kontinental tropik havo hukmron va yillik yogin miqdori 250 mm oshmaydi. Havoning nisbiy namligi 30-40 % haroratning yillik ayniqsa sutkalik amplitudasi katta. Qishda janubda sovuq havo massalari kirib kelganda ob-havo sekin sovib ketishi mumkin. Tuproq yuzasi harorati –50 tushadi. Avstraliyaning janubi sharqidagi tog'larda harorat –200 sovuq bo'ladi.

Ichki suvlar: Avstraliya 60 % maydoni ichki oqim havzasiga qaraydi.materikning bosh suvayirg'ichi kattasuvayirg'ich tizma bo'lib uning yon bag'irlarida eng katta va sersuv daryolari oqib tushadi. Bu daryolar deyarli butunlay yomg'ir suvidan to'yinadi. Tizmaning sharqiy yon bag'ri qisqa va tik bo'lganligidan Marjon va tasmon dengizlariga qisqa tez oqar va egri bugri o'zonli daryolar oqib tushadi. Bular yil bo'yi har xolda bir tekisda to'yinganligidan ular Avstraliyaning eng sersuv daryolar hisoblanadi. Materikda eng uzun daryo uzunligi bir necha yuz km ga yetadi. Shimolning eng yirik daryolari bo'lgan Flindres, Viktoriya, Ord daryolarining quyi oqimida bir necha o'nlab kilometr masofada kemalar qatnaydi. Materikning janubiy g'arbida ham doimiy oqar suvlar bor. Lekin ularning hammasida

oqim juda beqaror va yozga qurg'oqchilik faslida ayrim qismlarida ifloslangan bir qancha kulchalarga aylanib qolgan. Materikning ichki cho'l va chala cho'l qismlarida doimiy oqar suvlar yo'q. Avstraliyaning eng katta daryo sistemasi Murrey (marri) Darling sistemasidir. Bu daryolar katta suvayirg'ich tizmadan oqib tushib janubiy past tekislikda bir-biri bilan qo'shiladi. Murreyning uzunligi 2570 km². Darlingniki 2830 km² ikkala daryo havzasining maydoni 1072 ming km² Murreyning Darling quyiladiganidan yiroqdagi o'rtacha suv sarfi 270 m³G's murreyning ikkinchi yirik irmog'i mirramebiji bo'lib uning uzunligi 1690 km. materikning eng katta ko'li Eyr. Markaziy tekislikda joylashgan. Uning suv sathi okean sathidan 12 m pastda joylashgan. Ko'l kam suv juda sho'rlangan uning maydoni va qiyofasi doimiy yomas va yomg'irga bog'liq maydoni 15 ming km².

Organik dunyosi: Avstraliya flarasi quruqlikning boshqa qismlari florasidan shu darajada katta farq qiladiki bu materikni tasmaniya bilan birga avstraliya floristik o'lkasiga kiritiladi. Okean paliotropik o'lkaniing turli floristik oblastlariga kiradi. Avstraliya flarasi rivojlanishning barcha hususiyati uning asosiy belgisi qadimiyligi va yuqori darajada endemikligiga sabab bo'lgan endemik o'simliklar miqdorining ko'pchiligiga ko'ra Avstraliya floristik o'lkasining yer yuzasida teng yo'q unda o'sadigan o'simliklarning ko'pchiligiga ko'ra 75 % faqat shu yerda o'suvchi endemik o'simliklardir. M: evkeleptlar avlodining deyarli hamma 600 turi akasiya 280 turi qozuariyning 25 ga yaqin turi endemikdir. Avstraliya va Okeaniya materik orollarining tuproq o'simlik qoplamini hozirgi zamon iqlim sharoitiga bog'liq ravishda atrofda materik markazga qarab tobora kuchli korfitioshi tomon o'zgarib boradi. Avstraliya materigida sernam tropk o'rmonlar kam tarqalgan. Materik tropik siyrak o'rmon va savanna ko'p joyni egallagan.

Avstraliya yerdagi axolisi eng kam materik uning teritoriyasida 11 mln dan ortiq okeaniya orollarida esa 7 mln ga yaqin halqlar yashaydi. Avstraliya va Okeaniya aholisi soniga ko'ra hamda kelib chiqishiga ko'ra bir biridan farq qiluvchi gruppalariga tub joy aholisi va kelgindi aholiga bo'linadi. Tub joy aholisi materikda kam lekin yangi Zelandiya, Tayvan, Gavayi, Fidji orollarini hisobga olinganda Okeaniya orollarida asosiy ko'pchilikni tashkil etadi.

Amerika ga o'xshash Avstraliya ga ham aholi faqat tashqaridan kelib o'rnashgan Avstraliyaning tub joy aholi ekvatorial irqning okeaniya tarmog'ining aniq ifodalangan antropologik belgilariga ega terisi to'q jigar rang sochlari qora to'lqinsimon ancha sersoqol keng burunli bo'ladi. Avstraliyaliklar madaniyati juda oddiy va o'ziga xos tabiiy sharoitiga moslashish belgilari aniq ifolalanmagan. Avstraliya faunasi turlarga boy emas flora faunasi ayniqsa kambag'al, bunga sabab shuki materik va orollar qadimdan yer sharining boshqa quruqliklaridan ajralib qolgan va ular faunasi o'zicha rivojlangan. Avstraliya va okeaniya faunasida tafovut bor. Ular kichik oblastlarni ajratishga yordam beradi. Bular materik va Tasmaniyani o'z ichiga oluvchi Avstraliya Yangi Zellandiya Polineziya Avstraliya faunasining eng harakterli hususiyati tuban sut emuzuvchilar bir teshiklilar va qopchiqlilarning keng tarqalganligidir. Bir teshiklilarning oilasi o'rdak burunlilar va yehednalar mavjud. Qopchiqlilarning materikda 130 tacha turi bor, bular oddiy sut emizuvchilarning turli biologik tiplariga mos bo'lgan turli gruppalardan iborat. Qopchiq it,yirtqichlar kemiruvchilar, hashoratlar, darahtlarda yashovchilar kengrular oilasi vakillari ayniqsa ko'p sonli va hayot tarziga ko'ra hilma-hildir. Avstraliyada

666 tur qushlardan 450 turi endemikdir. Shuningdek sudralib yuruvchilar va hashorotlar ham o'ziga xosdir.

1. Materik ichki suvlari shakllanishida iqlimning rolini ko'rsating?
2. Materikning endemik turlari saqlanib qolish sabablari nimadan iborat?

MAVZU: AVSTRALIYANING TABIIY GEOGRAFIK O'LKALARI

REJA:

1. Avstraliya tabiiy geografik o'lkalariga umumiy tavsif.
2. Materik tabiiy o'lkalari Relyefi iqlimi hususiyatlari.
3. Materik tabiiy o'lkalarning organik dunyosining o'ziga hosligi.

Adabiyotlar:

1. T.V.Vlasova «Materiklar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1983 y. 244-259 betlar.
2. T.V.Vlasova «Fizicheskaya geografiya materikov» Toshkent 1986 g.
3. A.Qozokov, X.Ma'sudov «Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi kursidan amaliy mashg'ulotlar va mustaqil ishlar» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1992 y.

TABIIY GEOGRAFIK O'LKALAR.

Avstraliya quyidagi tabiiy o'lkalarga ajratiladi yozda yomg'ir yog'adigan tekislik platformali issiq shimoliy Avstraliya issiq namligi ancha bir tekis bo'lgan tog'li sharqiy Avstraliya tog'li tekisligi nisbatan quruq subtropik janubi g'arb g'arbiy Avstraliya tropik yassi tog'lari va tog'lar.

Shimoliy Avstraliya: Bu tabiiy geografik o'lka shimoldagi uchta yarimorolning Kimberli Arneimlind va qisman Keyp York yarimorollarini shuningdek materikning bu yarim orollariga tutash qismlarini o'z ichiga oladi. Uning janubiy chegarasi taxminan 18 va 200 janubiy kengliklar oralig'idan o'tadi. O'lka deyarli butunlay platformada joylashgan. Relyefda platolar past tekisliklar va past tog'lar ko'pchilikni tashkil qiladi. Shimoli g'arbida balandligi 600-700 m bo'lgan. Kimberli platosi ko'tarilgan. Sharqda Arneimlend va Keyp York yarim orollarida yer yuzasi 300 m pasayadi. Shimoliy Avstraliya yer bag'ri qora rangdor va nodir metallarga boy. O'lka iqlimining asosiy hususiyati yomg'irning fasllar bo'yicha taqsimlanishidir. Janubiy yarimsharning yozida shimoli g'arbi musson shamollari ta'sirida yomg'ir ko'p yog'adi. Qishda esa deyarli butunlay yog'maydi. O'lkada xarorat yuqori bo'ladi, eng yuqori harorat odatda noryabrda kuzatiladi. Bu oyda ba'zi joylarda harorat Q300 bo'ladi. O'rtacha yillik harorat Q 200 bo'ladi. O'lkadagi daryolarning eng yiriklari Fisroy Viktoriya Flinders Mitchell daryolaridir, ularning uzunligi 600-800 km dir, ular doimiy oqimga ega. O'lkada sohil bo'ylab mangre chakalakzorlari cho'zilib yotadi. Sohildagi ayrim rayonlarda ayniqsa sharqda sernam tropik o'rmonlar uchraydi. Bu o'rmonlarda baland palmalar, fokuslar Margullilar va Evkolitlar o'sadi. Shimoliy avstraliya o'simliklarining asosini savannalar tashkil etadi. O'lka hayvonot dunyosi ancha boy. Savannalar emu tuyaqushi, kengru, vombatlar uchraydi. Eng quruq yerlarda yexidna yashaydi. O'rmonda koala yashaydi lerodum va tuti daryolarda timsoxlar ko'p.

Sharqiy Avstraliya : Bu o'lkaga katta suvayirg'ich tizma va materikning sharqiy sohili kiradi. O'lkada tektonik yoriqlar va errozon yoriqlar tog'larni alohida massivlarga bo'lib yuborgan. Bu tog'lar sharqiy sohilida eng baland (1600 m ga cha) ko'tarilgan va sohilga taqalib turadi. Tog'larning sharqiy etagi yaqinida kengligi 50 km ga cha yetadigan sertepa sohil cho'zilgan. Janubroqda tog'larni xantar daryosining ko'ndalang tektonik botig'i kesib o'tgan. Janubi sharqda tog'larning eng baland qismi avstraliya Alp tog'lari (qorli tog'lar) bor. Bu tog'larning o'rtacha balandligi 1500 m bo'lgan gorstdan iborat. Bu massivlar butun materik bo'yicha eng baland ko'tarilgan bo'lib, haqiqiy tog' qiyofasiga ega. Ulardan eng baland Kosyushka tog'i 2230 m ga kutarilgan. Sharqiy Avstraliyaning to'rtinchi sharoiti o'lkaning shimoldan janubga uzoq cho'zilganligi va tog' Relyefiga bog'liq. Shimolda va sohilning o'zida harorat yil davomida uncha ko'p o'zgarmaydi, u yerda iyulning o'rtacha xarorati Q_{180} ga yaqin yanvarning o'rtacha harorati esa Q_{200} S. Tog'larda eng sovuq oyning o'rtacha harorati -100 ga tushadi. Sharqiy Avstraliyadan materikning suvayirg'ichi o'tadi. Tinch okeanga qisqa serostona daryolar oqib tushadi. Ularning eng yiriklari berdekin Klorene Fisroy daryolari. Janubda Avstraliyaning eng yirik daryolari Murrey darlingdir sharqiy Avstraliya materikning eng sero'rmon o'lkasi lekin shu bilan birga halqlar ta'sirida ko'p o'zgargan. Tog'larda o'simliklardan evkliptlar igna bargli daraxtlar bor. Tog'larning yuqori qismida passat o'rmonlari o'sadi. Tog'larda turli hil qopchiqlilar Olmaxon, Kuskus, daraxtda yashovchi kengru xarakterlidir. Turli qush turlari ham mavjud.

Janubiy Sharq: Materikning janubi sharqida avstraliya asosiy tog' sistemasi kenglik bo'ylab cho'zilib Viktoriya tog'lari deb ataladi. Janubiy tog' tizmalari. Port fillip qo'ltig'i shimol tomondan o'rab turadi. Janubi sharqiy Avstraliya subtropik iqlim mintaqasiga joylashganligidan tabiiy sharoitiga ko'ra sanoat va qishloq xo'jaligini rivojlantirish uchun eng qulaydir. Bu joy mamlakatning axolisi eng zich joylashgan o'lkasidir. YOg'inlar sharqdan ham g'arbdan ham keladi, lekin ularning asosiy qismi yonbag'irlarda ayniqsa janubi sharqda yog'adi. Eng ko'p yog'in g'arbda qish oylarida sharqda yoz va kuz oylariga to'g'ri keladi. Xaroratning nisbatan 1 tekis borishi iyulda 150 Q_{100} yanvarda Q_{15} Q_{200} janubdan sovuq xavo massalarining tushib kelishi bilan buzilad, janubdan keladigan shamollar qishda haroratning 00 dan past tushishiga sabab bo'ladi. Jigar rang va sur jigar rang tuproqlarda bir vaqlar o'sgan quruq siyrak o'rmonlar va butazorlar urnini bug'doy zorlarga o'rmon zaytunlar egallagan. Daryo vodiylardagi alyuvial tuproqlarda sholi ekish rivojlangan.

Markaziy tekislik: Avstraliya materigining bu eng past qismi juda katta poleozoy sinklizasi hamda kembriy davrigacha bo'lgan strukturalarining cho'kkan qismiga to'g'ri keladi. O'lka Avstraliyaning yosh va qadimiy platformalari chegarasida joylashgan bo'lib dengiz transgressiyasidan so'ng materikning boshqa qismlaridan keyin bo'shagan va antropogen davrining g'ovak jinslari qoplashlari bilan qoplangan. Eyr ko'li soyligi avstraliyaning eng past yeri bo'lib, u 12 m ga yetadi.. Markaziy tekislik iqlim kontinental va quruq qurg'oqchilik g'arbga tomon ortib boradi. Eyr ko'li sohillarida yog'in ayniqsa kam yog'adi, u yerda yillik yog'in miqdori 1200 mm dan oshmaydigan qurg'oqchilik davr 250 kundan ham ko'p davom etadigan joylar bor. Sharq va janubga tomon yog'in miqdori 500 mm ga ortadi, shimolda yog'in yozda, janubda bahor va kuzda yog'adi. Shimolda va janubda

haroratidagi farqlar yozdagiga nisbatan qishda kattaroq bo'ladi. Qishda shimolda harorat Q18Q200 janubda Q8Q100 bo'lgani holda yozda hamma joyda bir hil taxminan Q28Q29⁰ bo'ladi. Shimoldagi dounslarning g'arbiy yon bag'irlaridagi subtropik tuproqlarda siyrak evkalipt o'rmonlari o'sadi. Ular tipik savannalar bilan almashib keladi. Janubga tomon bu o'simliklar turli tipdagi skreb chakalakzorlari va chalachullarning qizil qo'ng'ir tuproqlardagi spifeks bilan qoplangan yerlar bilan almashadi. Eyr ko'li sohillari va undan shimol va g'arbdagi yerlar dyuna Relyef cho'llardan iborat. O'lkada ayniqsa uning eng kam o'zlashtirilgan shimoliy qismida yovvoyi hayvonlar saqlanib qolgan. Bundan tashqari tekisliklarda vombat va yehidna yashaydi, keng yalangliklarda emu tulqush uchraydi evkalipt chakalakzorlarida to'tilar uchraydi juda ko'p.

G'arbiy Avstraliya yassi tog'lari: Bu o'lka Avstraliyaning eng katta o'lkasi, u shimolda shimoliy Avstraliya sharqda markaziy tekislik bilan chegaralanadi. Shimoliy g'arb va janubda Xind okeani g'irg'oqlariga tutashgan. O'lkaning katta qismi g'arbiy Avstraliya plitasi egallagan. Yassi tog'lik g'arbdagi Xind okeani tomonida kambar past tekislik bilan janubda Nollimbor tekisligi bilan chegaralangan. Nollimbor tekislik yer yuzida ohaktoshlardan tuzilgan bo'lib, dengiz balandligi 100-150 m keladigan jarlik hosil qilib tushadi. Tepalikda qarst xodisasi keng tarqalgan uning toshloq chuqurliklari o'nqir-cho'nqir qilib yuborgan, yuzasi deyarli butunlay ko'p quruq cho'ldan iborat. G'arbiy Avstraliya yassi juda keng maydonni egallagan. O'lkaning butun g'arbiy yarmida oltin koni bor o'lka teritoriyasining katta qismida iqlim keskin kontinental faqat g'arb sohilida okeanning yaqinligi tufayli kontinentallik biroz yumshayadi. Qishda o'lkaning markaziy qismlarida o'rtacha harorat Q12Q180 bo'lgan holda harorati sutkalik amplitutadi -30-400 ga yetishi mumkin. Yoz issiq Q500, markaziy qismiga yomg'ir deyarli yog'maydi. Teritoriyasining katta qismida 150 mm dan kam va o'lkaning chekka qismlarida yomg'ir suvi bilan to'yinadigan o'zanlar ko'p. O'lkaning katta qismi ayniqsa chekka qismi eskirib chakalakzorlari va spinifena o'tloqlari bo'lgan chala cho'l landshaftiga ega o'lkada evkolitlar bor.

Janubiy g'arb: Bu o'lkani uch tomondan 3 tomondan Xind okeani o'rab turadi. U g'arbiy avstraliya platosi bilan chegaradosh. O'lka subtropik lintazoda jinslangan iqlim sharoitiga ko'ra bu o'lka kishilar hayoti va qishloq xo'jaligi uchun qulay. Sohilda va tog' massivlarning okeanga qaraganda yonbag'irlarida yog'in miqdori 1000 mm ga yetadi, shimolga va o'lka ichkarisiga tomon kamayib 800 mm ga yetadi. Yozi issiq quruq, qish iliq va seryomg'ir. Daryolarda suv sathi keskin o'zgarib turadi yozda ko'p bug'lanishga qaramay qurib qolmaydi. O'lka o'rmonlarida balandligi 50-100 m keladigan bahaybat evkaliplar o'sadi, balandligi 10 m bo'lgan qattiq bargli o'simlik bor. Janubi g'arbiy Avstraliyada uzumchilik va mevachilik rivojlangan tezkor mevazorlar o'lkaning hususan tog' massivlarining okeanga qaragan yon bag'irlarining xozirgi landshaftlarini belgilaydi.

Antarktida suvlarining sho'rligi aysberglarning cho'chituvchi ta'siri tufayli hech yerda 35 % ga yetmaydi suvning yuza qismida 34 % ga teng. Yuqori geografik kengliklarda g'arbiy havo oqimlari hukumron bo'lganligi sababli Antarktida suv g'arbdan sharqqa tomon mustaqil harakatlanib turadi.

Savol:

1. Materikni geografik o'lkalarga ajratishda asosiy rol o'ynovchi omillar nimalardan iborat?
2. Nima uchun materikda geografik o'lkalar ajratiladi.

MAVZU: OKEANIYA GEOGRAFIK O'RNI**REJA:**

1. Okeaniya tarkibiga kiruvchi orollarga umumiy tavsiya.
2. Okeaniyadagi orollarning geografik o'rni Relyef hususiyatlari.
3. okeandagi orollar organik dunyosining o'ziga hos tomonlari.

Adabiyotlar:

1. T.V.Vlasova «Materiklar tabiiy geografiyasi» toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1983 y 259-271.
2. T.V.Vlasova «Fizicheskaya geografiya materikov» toshkent 1986.
3. O.K.Montev «Fizicheskaya geografiya mirovogo okeana» Moskva Izdatelstvo «Prosvesheniye» 1982 g.
4. A.Qozoqov, «Okeanlar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1992 yil.

Okeaniya. Geografik o'rni.

Avstraliyadan shimol va sharqda Tinch okeanning janubi g'arbiy qismida kelib chiqilishiga ko'ra materik marjon va vulkan orollaridan iborat juda ko'p katta kichik orollar joylashgan. Bu orollarning hammasi birgalikda Okeaniya deb ataladi. Okeaniya orollarining umumiy maydoni taxminan 1,3 mn km² okeaniya odatda bir necha qismga bo'linadi. Avstraliyaga joylashgan eng yaqin orollar Melaneziya deb ataladi. Melaneziyaga Yangi Gveniya Saloman orollari yangi Kaledoniya va boshqa orollar kiradi. Ancha janubda joylashgan yangi zelandiya alohida o'lkaga kiritiladi melanziyadan shimolda 1770 sharqiy uzunlikdan g'arbda joylashgan mayda orollar (Marmar, Karolin, Marshall orollari) mikroneziya deb ataladi. Tinch okeanining janubiy qismlarida 1770 sharqiy uzunlikdan sharqda joylashib qolgan barcha orollar Polineziyaga kiritiladi. Bular Gavay Layn orollari va boshqalar.

Melaneziya : Yangi Gveniya va unga yaqin turgan Bismark arxipelagi Salomon orollari hamda boshqa ba'zi orollar butunlay ekvator bilan 100 janubiy kenglik orasida joylashgan. Bu orollarning ko'pchiligi materik orollari bo'lib sohili kichik maydonni egallagan. Yangi Gveniya dunyodagi eng katta orollardan biri uning maydoni 829 km² . Orolning shimoliy va markaziy rayonlarini butun okeaniyadagi eng baland tog'lar ishg'ol qilgan Shimoliy g'arbdan janubiy sharqqa tomon butun orol bo'ylab tog' tizmalarining asosiy zanjiri cho'zilgan. Yangi Gveniyaning janubiy qismining past yassi qirg'oqlarini botqoq bosgan. O'lkada 1000 m balandlikkacha harorat yuqori va yil bo'yi deyarli o'zgarmaydi. O'rtacha oylik harorat Q250 Q280 orasida o'zgaradi, harorat hech qachon Q200 S dan pastga tushmaydi. 2000 m ga yaqin balandlikda o'rtacha harorat Q200 dan bir yuz pastroq bo'ladi. Butun o'lkada yog'in mo'l yog'adi tog'larning shimoliy yonbag'irida o'rta hisobda 4000 mm

ayrim joylarda 6000 mm dan ortiq yog'in tushadi. Yangi Gveniyada uzunligi bir necha yuz kilometrli daryolar ko'p. Eng uzun daryo Flay u tog'lardan boshlanib orolning janubiy tekislik qismidan oqadi uzunligi 800 km. Daryolar rejimi butunlay yomg'irlarga bog'liq. Orol florasida endemik o'simliklar ko'proq uchraydi. Past qirg'oqlar bo'ylab qalin mangra o'rmonlari cho'zilgan orolning janubiy past tekislikdagi daryo vodiylari uchun saga palmasidan iborat galeriya o'rmonlari xosdir. Sohillarda esa palmalar o'sadi yangi Gveniyada hayvonlardan kenguruning bir necha turi bor, kuskus qopchiqli bo'rsiq va yexidna yashaydi. Bundan tashqari har hil qushlar o'lkada sut emizuvchilar deyarli yo'q o'lkada ko'proq papuaslar va melaneziyalilar yashaydi.

Yangi Zelandiya : Yangi zelandiya Avstraliyadan sharq tomonda 1500 km masofada 340 janubiy kengliklar orolig'ida joylashgan. Bular janubiy yarimsharning subtropik va mo'tadil kengliklarda joylashgan yagona orollardir. Bu o'lkaga ko'k bo'g'oz ajralgan 2 ta katta orol janubiy va shimoliy orollar Styurt orol va bir bir qancha orollar kiradi. Ularning umumiy maydoni 268,7 ming km² . Yangi Zelandiya orollari kelib chiqishga kura materik oroldir. Shimoliy orolda tog'lar kamroq. Uning janubi sharq'iy chekkasi bo'ylab past tog' tizmalari joylashgan. Markaziy qismiga esa o'rtacha balandligi 600 m bo'lgan vulkan plasmasidan iborat. Shimoliy orolining eng baland tog'i so'nmgan Ruapexu vulkanidir. Orolning shimoli g'arbida yarim oroli dengizga uzog' kirib borgan. Orollarga g'arbiy shimollar g'arbiy sohillarga ko'plab yog'inlar keltiradi, o'rtacha yog'in miqdori 2000 mm bo'lgani holda g'arbiy sohilning ayrim rayonlariga 500 mm gacha yog'in tushadi. Tog'larda dengiz sathidan 2000 m dan yuqorida deyarli butunlay qor yog'adi. Shimoliy orolda qish juda iliq iyulning o'rtacha harorati okean orolida Q120 ga yetadi janubiy orolda esa Q50 tog'larda esa -20 pasayadi, sohilda harorat -50 gacha pasayishi mumkin yanvarning o'rtacha harorati shimolda Q190 janubda Q140 gacha o'zgaradi. Yangi Zelandiyada odatda jazirama issiq bo'lmaydi. O'lkada daryolari qisqa lekin sersuv va sathi keskin o'zgarmaydi. O'lkada ko'llar ko'p. Shimoliy orolning chekka shimoli uchun yangi Zelandiyaning endemik qarag'ayi kauri o'rmonlari xosdir. O'lkada o'rmonlarida igna bargli daraxtlar podokarpuslar arikarillar meboseruslar har endemik qarag'aylar doimiy yashil janubiy buk hatto ba'zi bir hil palmalar o'sadi. Sharqiy yonbag'irlarida va Kenter beril tekisligida o'rmonlar siyraklashad, so'ngra butazorlar hamda g'allagullilar va har xil o't o'simliklar o'sadigan quruq o'tloqlar bilan almashinadi. Tog'larda baland ko'tarilgan sari ham o'rmonlar kambag'allashib boradi. Yangi Zelandiyada yovvoyi sut emizuvchi hayvonlar deyarli yo'q. Ko'rshapalak va o'rmon yumronqoziqlarini mahalliy fauna vakillari deb hisoblash mumkin. Yevropaliklar keltirgan quyon va mushuklar xozir yovvoyilashib ketgan. Orollarda shuningdek qanotsiz to'tilar, sulton tovug'i yashaydi.

Mekroneziya va Poloneziya: Mikroneziya Tinch okeanining ekvatoridan shimoldagi juda katta qismida go'yo sochilib yotgan juda mayda orollar Marmar Karamen Marshall va Paulu orollari shuningdek bir qismi janubiy yarimsharda joylashgan Gilbert arxipelagi kiradi. Mikroneziyadagi barcha orollar kelib chiqishiga ko'ra marjon yoki vulkan orollardir. Marmar arxipelagi yaqinidagi Marmana botig'i dunyo okeanidagi eng chuqur botiqdir.

Mikroneziyadagi ba'zi orollarda yomg'ir deyarli har kuni yog'adi, yillik yog'in miqdori 2000 mm dan 4000 mm gacha ayrim joylarda 6000 mm gacha yetadi. Harorat odatda Q280 dan ko'tarilmaydi va 200 dan tushmaydi. O'lkada sernam tropik o'rmonlar ko'pchilikni tashkil etadi. Marjon orollarida kakos palmalari bilan ba'zi bir butalar o'sadi. Markaziy va janubiy polineziyaning deyarli barcha orollari Samsa, Ko'k, Jamiyat, Tubuash, Markiz orollari va boshqalari ekvator bilan 100 janubiy kenglik oralig'ida joylashgan, faqat Layn orollarining bir qismi shimoliy yarimsharda. O'lkada yog'in juda ko'p tushadi, uni janubi sharqiy pasatlar olib keladi. Orollarning shimolga ro'para yonbag'irlarida 5000 mm gacha ters yonbag'irlarida 1500 mm gacha yog'in tushadi. Shimoliy Polineziya orollari gruppasiga Tinch okeanining o'rta qismida shimoliy tropikdan janubda joylashgan. Orollar yilning ko'p qismida shimoliy sharqiy passat shamollar ta'sirida bo'ladi. O'lkada 10-12 ming mm gacha yog'in yog'ishi mumkin. Orolida madaniy o'simliklardan shakarqamish, banan, sholi, pek, ananas va kofelar ekiladi. O'lkada qo'rshapalaklar, qushlar, sichqon, cho'chqa, itlar bor.

Savol:

1. Okeaniya orollari qanday orollar sarasiga kiritiladi?
2. Orollar tabiatiga tavsif bering?

MAVZU: ANTRAKTIDA VA ANTARKTIKA. MATERIKNING KASHF ETILISHI. GEOGRAFIK O'RNI. YER YUZASINING TUZILISHI

REJA:

1. Antarktida materigi xakida umumiy tushuncha.
2. Materikning kashf etilish tarixi.
3. Materik geografik o'rni, Relyefidagi asosiy hususiyatlari.

Adabiyotlar :

1. T.V.Vlasova «Materiklar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1983 y, (272-282) betlar.
2. T.V.Vlasova «Fizicheskaya geografiya materikov» Chast-1, Chast-. Toshkent Izd. «Prosvesheniye» 1976 g.
3. P.P.Vtorov, N.N.Drozdov «Biogeografiya materikov» Moskva izdatelstva «Prosvesheniye» 1974 god.
4. O.Mo'minov «Materiklar tabiiy geografiyasidan studentlarning mustaqil ishlari» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1977 yil.

Antarktida va Antarktika materikning kashf etilishi. Geografik o'rni. Yer yuzasining tuzilishi.

Antarktida yerning janubiy qutbiy o'lkasi uning nomi grekcha «**anti**» qarshi va «**artikos**» shimol so'zlaridan yasalgan. Antarktika tarkibiga muz bilan qoplangan juda katta Antarktida materigi va uni o'rab turgan janubiy tutbiy suvlar va unda sochilib yotgan orollar kiradi. Uning ba'zi orollarini hisobga olmaganda unda doimiy turadigan aholi yo'q. Antarktida qirg'oqlarini va antarktikaga tegishli ko'p orollarini rus dengizchilar F.Bellinsgauzen va M.P.Lazerov boshchiligida 1819-

1821 yillarda maxsus tashkil etilgan ekspedisiya vaqtida birinchi bo'lib ko'radilar 1911-1912 yillarda norvegiyalik qutb tadqiqotchisi R.amundsen va ingliz olimi R.Skott deyarli bir vaqtda janubiy qutubga yetib borishi Antarktikaning o'ziga xos sharoiti juda katta quruqlik va suv havzasida hukmron. Antarktidagi quruqlikda Antarktida quruqligidan tashqari orollar arxipelaglari alohida orollar: Aleksandr 1 Yeri, janubiy shatlandiya , janubiy orkney, janubiy Sandvig, janubiy georgiya, Ballen va boshqa orollarni o'z ichiga oladi. Antarktida qirg'oqlarini janubiy muz okeani suvlari yuvib turadi. Okean materik qirg'oqlarini o'yib kirib O'edell Belinsgauzen, Amundsen, Ross, jamiyat Kosmanavtlar dengizlarini hosil qiladi. Maydoni 52 mln km² Antarktida janubiy yarimshardagi boshqa materikdan minglab km uzoqda joylashgan. Uning yagona yarim oroli antarktika yarim orolining chekka nuqtasidan janubiy Amerikagacha bo'lgan eng yaqin masofa 1000 km dan oshmaydi. Antarktidaning asosiy xususiyati uni qalin materik muzligi qoplaganligidir. Materik muzi va shel'f muzi tog'idagi quruqlik maydoni orollar bilan birga 13,975 mln km² ga teng.

Buning taxminan 10 5 shel'f muzliklariga to'g'ri keladi. Muz bosmagan maydon 2500 km² yoki materik maydonini 0,2 % iga teng. Antarktidadagi muz qoplamining qalinligi o'rta hisobda 1720 m lekin ayrim rayonlarda 4000 m ga yetadi. Ba'zi ma'lumotlarga ko'ra materik muzning umumiy xajmi 24 mln km² ya'ni yerdagi xozirgi zamon muzliklarining 90 % tini tashkil etadi. Materikning g'arbiy chekkasini antarktika And tog'lari tuzilishi va geomorfologik jixatdan Afrika And tog'larining davomi bo'lgan tog' sistemasi egallagan. Bu tog' sistemasi Antarktika yarim oroli va unga yaqin joylashgan Meri Berd yeri orqali cho'zilib Eduard VII yarim orolida tugaydi. Bu tog' sistemasining katta qismini materik muz qoplagan, lekin balandligi 3000-4000 m dan ortiq bo'lgan eng baland cho'qqilar ustida muz ko'tarilib turadi, ularda katta tog' muzliklari bor Elsuert yerida tog'lar eng baland ko'tariladi. Bu yerda Antarktidaning eng baland cho'qqisi Vinson tog'i (5140 m) bor. Antarktika And tog'lari tinch okean suvlari ostida yangi Zellandiya suv osti morzasi sifatida davom etib so'ng yangi Zellandiya tog'lari bilan tutashadi. Antarktika And tog'larining ikkinchi tomondagi davomi Antil orollar yoyi bo'ylab undagi orollar suv osti tizmalari bilan tutashib ketgan.

Savol:

1. Materikni kashf etishi haqida so'zlab bering?
2. materikni boshqa materiklardan farqni ko'rsating?

MAVZU: ANTRAKTIDA MATERIGINING IQLIMI VA ORGANIK DUNYOSI

REJA:

1. Materik iqlimga o'ziga xosligi.
2. Materikda o'simlik va hayvonot dunyosining tarqalishi uning hususiyatlari.
3. Materik organik dunyosining boshqa materik organik dunyosidan farq.

Adabiyotlar:

1. T.V.Vlasova «Materiklar tabiiy geografiyasi» Toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1983 y (282-286 betlar).
2. T.V.vlasova «Fizicheskaya geografiya materikov» Chast-1, Chast-2, Toshkent Izdatelstvo «Prosvesheniye» 1976 god.
3. P.P.Vtorov, N.N.Drozdov «Biografiya materikov» Moskva Izdatelstva «Prosvesheniye» 1974 god.
4. O.Muminov «Materiklar tabiiy geografiyasidan studentlarning mustaqil ishlari» toshkent «O'qituvchi» nashriyoti 1977 yil.

Yanvar harorati -200 dan kam bo'ladigan joylar ham bor. Yozda materikda haroratning 00 dan 3-40 S gacha yuqori bo'lishi havoning ochiq bo'lishi bilan bog'liqdir chunki havo ochiqligida insolyasiya juda kuchli bo'ladi. Agar yozda materikning chekka qismlariga siklon faoliyati ta'sir etadigan bo'lsa hamma vaqt sovuq tushib qor yog'adi.

Iqlim va organik dunyosi: Yerning hech bir joyida Antarktida materigidagi kabi butun yil yil bo'yi havo harorati mustaqil pas bo'lmaydi va bunchalik pas harorat qayd qilinmagan. Qishda materikning ichki qismida bir necha oy davomida qutb tuni bo'ladi. Bularning hammasi materik radiyasiya balansining kesik manfiy jonligiga sabab bo'ladi. Antarktida materigining ichki qismlarida ayniqsa uning sharqiy aktorida havo harorati juda past bo'lgan ochiq va quyoshli ob-havo ko'p bo'ladi. Sovet tadqiqotchilari Vostok stansiyasida qishda -88,30 haroratni qayd qilishga materikda iyulning o'rtacha harorati -500 , o'rtacha avgust harorati 520 ga teng. O'rtacha iyul harorati -600 , -700 . Umuman olganda materikni o'rab turgan okean xalqasi materikning chekka qismlariga yozda ancha sovuq qishda iliqroq bo'ladi. Shamollarning kaytalanib turishi va tezligi materikni chekka qismlarida va okean ustida katta oqim shamollarining tezligi ko'pincha sekundiga 30-50 m ga ayrim o'qtin shamollarda 90 m ga yetadi. Antarktidada sohilning ba'zi yerlarida bo'ronlar tarzida shamollar tez-tez esib turadi.

Organik dunyosi : Antarktidaning katta qismi o'simliklar ham hayvonot dunyosi ham bo'lmagan, sovuq sahrodan iborat. Materikda o'simliklar faqat chekka qismlarida va subtropika orollarda uchraydi, boy va o'ziga hos hayvonot dunyosi esa asosan Antarktida suv havzalari va qisman materikning chekka qismi bilan bog'liqdir. Antarktida va boshqa materikning unga yaqin qismlari maxsus floristik o'lka sifatida ajratiladi. Antarktida o'simliklardan faqat mohlar lishayniklar tuban suv o'tlar zamburug'lar va bakteriyalar uchraydi. Lishayniklar turlar eng boy ularning 300 ga yaqin turi bor. Ularning muzdan holi bo'lgan hamma joyda uchratish mumkin. Antarktida hammasi bo'lib 75 turga yaqin mox bor materikda gulli o'simliklar yo'q.

Antarktida quruqlikda yashaydigan hayvonlarga kambag'al sutemizuvchilar u yerda yo'q. Lekin ba'zi bir hil chuvalchanglar tuban qisqichbaqalar va qanotsiz xashorotlar uchraydi. Qanotlilarning yo'qligiga sabab shuki bu o'lkada doim qattiq shamol esib turadi va hashorotlar havoga ko'tarila olmaydi. Orollarda qo'ng'izlar, o'rgimchaklar, suv malyuskalari bor. Uzun quloq tyulenlar vakillaridan Antarkikaning chekka qismlarida dengiz sherlari uchraydi. Antarktika suvlarida xozirgi vaqtdagi eng yirik sut emizuvchilar kitsimonlar yashaydi. Ular 2 mo'ylovlar va tishli kitlarga bo'linadi. Eng yirik kit-ko'kkit hisoblanadi uning uzunligi o'rtacha 26 mm ga yetadi vazni 160 tonnaga yetadi 20 tonna sof yog' beradi. Antarktika qushlari ham o'ziga xos ularning tarkibiga dengiz malyuskalari va baliqlarni mayda dengiz hayvonlarini qisqichbaqalarni yeb oziqlanadi.

MAVZU: TINCH OKEANI

REJA:

1. Okeanning geografik o'rni.
2. Okean suvining harorati.
3. Okeanning organik dunyosi.

Adabiyotlar:

1. A.Kozokov, «Okeanlar tabiiy geografiyasi» Toshkent «Ukituvchi» nashriyoti 1992 yil.
2. A.Kozokov, X.Ma'sudov. «Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi kursidan amaliy mashg'ulotlar va mustakil ishlar». Toshkent «Ukituvchi» nashriyoti 1992 yil.

Dunyo okeani yer yuzidagi barcha okeanlar birgalikda dunyo okeani deyiladi. Umumiy maydoni 361,1 mln kv. km. Yer yuzasi maydonning 70,8 % tini tashkil etadi. Shimoliy yarim sharda butun maydonning 61 % tini janubiy yarim sharda esa 81 % tini D.O egallagan. O'rtacha chuqurligi 3800 m eng chuqur joyi Mariana botig'ida 11022 m D.O tubi rel'fi quruqlik yuzasi rel'figa o'hshab notekis. Okean ostida ulkan tog' tizmalari yirik qirlar tekislik havzalari chuqur botiqlar bor tog' tizmalarining umumiy uzunligi 80 ming km dan oshadi. Eng katta tog' tizmalari o'rta atlantika janubiy sharqiy Tinch okean tizmalari. Dunyo okeanining eng katta qismini tinch okeani ishg'ol qiladi. Uning maydoni 179,7 mln km kv bo'lib, yer yuzasi territoriyasining 30% ini, dunyo okeani maydonining 50%ga teng. Shu sababdan ba'zan tinch okeanni ulug' okean deb ham yuritiladi. Tinch okeanning suv hajmi 724 mln kv km, o'rtacha chuqurligi 4028 m, eng chuqur yeri «*mariana*» 11022 m. Marianna cho'kmasi tinch okeanidagina emas balki dunyo okeanida ham eng chuqur joy hisoblanadi.

MAVZU: ATLANTIKA OKEANI

REJA:

1. Okeanning geografik o'rni.
2. Okean suvining harorati.
3. Okeanning organik dunyosi.

Adabiyotlar:

1. A.Kozokov, «Okeanlar tabiiy geografiyasi» Toshkent «Ukituvchi» nashriyoti 1992 yil.
2. A.Kozokov, X.Ma'sudov. «Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi kursidan amaliy mashg'ulotlar va mustakil ishlar». Toshkent «Ukituvchi» nashriyoti 1992 yil.

Atlantika okeani kattaligi jixatdan dunyo okeanlari orasida 2 o'rinda turadi. Maydoni 93 mln km² u shimoldan janubga tomon o'zaro masofaga cho'zilgan bo'lib Yevrosiyo va Afrika materigining g'arb tomondan shimoliy va janubiy Amerika materiklarini sharq tomondan o'rab turadi. Okeanning janubiy chekkasi Antarktida materigi qirg'oqlari bilan tutashgan. Okeanning janubiy qismi Tinch va Xind okeaniga shimoliy chekkasi esa shimoliy muz okeaniga tutashgan. Bu okeanlar orasidagi chegara janubiy Amerikaning Gorn burnidan Antarktidaning Antarktika yarim oroligacha bo'lgan qismlaridan o'tkazilgan. Okeanning shimoliy muz okeani bilan chegarasi Gudzon Devis va Daniya bo'g'ozlaridan hamda islandiya oroli va skandinaviya yarim oroli oralig'idan okean tag'i tog' tizmasidan o'tadi. Okean osti Relyefi hilma-hil bo'lib eng chuqur joyi 9207 m . Puerto-Riko botig'idir. Okean shelf zonalari katta hududlarni egallagan bo'lib ayniqsa Yevrosiyo shimoliy va janubiy Amerikaning janubiy qismlarini egallagan. Okean osti tizmasi shimoldan to janubga tomon o'rtacha harorati Q160 iyulniki esa Q240 ni tashkil etadi. YOg'in miqdori 5000-1000 mm ga yetadi. Okeanda Golfstrum shimoliy Atlantika shimoliy va janubiy passatlar kabi iliq oqimlar Labrador g'arbiy shamollar Bengli kabi sovuq oqimlar mavjud. Bu oqimlar materikning iqlimi shakllanishida asosiy rol o'ynaydi.

MAVZU: SHIMOLIY MUZ OKEANI

REJA:

1. Okeanning geografik o'rni.
2. Okean suvining harorati.
3. Okeanning organik dunyosi.

Adabiyotlar:

1. A.Kozokov, «Okeanlar tabiiy geografiyasi» Toshkent «Ukituvchi» nashriyoti 1992 yil.
2. A.Kozokov, X.Ma'sudov. «Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi kursidan amaliy mashg'ulotlar va mustakil ishlar». Toshkent «Ukituvchi» nashriyoti 1992 yil.

Shimoliy muz okeani. Materik organik dunyosi. Materikda halqlar. Shimoliy muz okeani maydoni 13,1 mln km² dunyo okeani suvning 1 % ni shu okeanda

joylashgan suv sho'rligi 32 % yilning uzoq vaqtida muz bilan qoplanib yotadi. Okeanga nisbatan sayoz bo'lib eng chuqur joyi 5440 metrni tashkil etadi. Suv osti rel'yefida asosan 4 ta botiq mavjud, bular Kanada Artika Makarova Amundsen va Nansen botiqlari bo'lib ular bir-birlari bilan ajralib turadi. Lamanosiv Mendeleyev Urta okean tizmasi va Gakkeliya tizimlari bilan ajralib turadi. Lamanosiv nomidagi tizma Grelنديyadan to Novaya sibir oroligacha shimoliy qutb orqali o'tib okeanni ikki qismga ajratadi. Okeanda sohil bo'ylab 1000 km dan ortiq masofada materik sayozligi mavjud va sohillarida juda ko'p orollar joylashgan okean g'arbida sharqiy Grelndiya va Labrodor sovuq oqimlari mavjud bo'lib ular atlantika okeani tomoniga harakat qiladi. Shimoliy muz okeani tmomnidan esa Golfisttrum iliq oqimining taromog'i Norvegiya iliq oqimi Shpisdbergen va Nort Kamp iliq oqimi kirib keladi. Okean tarkibiga kiruvchi dengizlar materiklarning shimoliy va sharqiy hududlarini ancha parchalab o'yib kirgandir.

Savol:

- 1.Materik iqlimi qanday shakillanadi?
2. Materikda organik turlar qanday tarqalgan?

MAVZU: XIND OKEANI

REJA:

1. Okeanning geografik o'rni.
2. Okean suvining harorati.
3. Okeanning organik dunyosi.

Xind okeanining maydoni 75 mln km kv bo'lib, eng chuqur yeri Yava orollari yaqinida 7729 m.ga yetadi. Okean suvining sho'rligi 35 promili ni tashkil etib, ulug' okean hisoblanadi. Okeanda bir nechta oqimlar mavjud. Somali sovuq oqimi, Mozambik oqimi, g'abiy shamollar. Okeanda Arabiston dengizi, Qizil dengiz, temor-Arafur dengizlari, Andaman dengizi hamda xamdo'stlik dengizlari mavjud. Hind okeanining sharqiy qirg'oqlarida eng chuqur qismlari joylashga bo'lib, zond cho'kmasi, diamantina cho'kmasi 6857 m, shimoliy Avstraliya katlovinasi 6233 m, Madagaskar katlovinasi 6400m, markaziy katlavina 6090 m ni tashkil etadi. Hind okeani to'liq ravishda 1960 yilda Vityaz kemasi bilan tekshirilgan va o'rganib chiqilgan. Okeanda bir nechta okean osti tizmalari mavjud. Bular sharqiy Xindiston tizmasi, arab-xind tizmasi, markaziy xind tizmasi, g'arbiy xind tizmasi, kelgelen tizmasi. Manna shu tizmalarning ayrim qismlarida orollar mavjud. Bular kergelen oroli, xerd oroli, okeanda marjon orollar ham juda ko'plab uchraydi: Maldiv orollari, andaman orollari, nikobar, orollari, kargadoz-naraxoz rodrigas.

Adabiyotlar:

1. A.Kozokov, «Okeanlar tabiiy geografiyasi» T. «Ukituvchi» nashriyoti 1992.
2. A.Kozokov, X.Ma'sudov. «Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi kursidan amaliy mashg'ulotlar va mustakil ishlar». Toshkent «Ukituvchi» nashriyoti 1992 yil.

TAYANCH TUSHUNCHALARI

Adirlar o'rta Osiyo tog'lari etagidagi cho'l va chalacho'l qirlar Neogen va antropogen davrlarining cho'kindi tog' jinslaridan tarkib topgan.

Aysberglar (gollandcha-iysberg) okeana dengiz va ko'llarda suziyu yuradigan yoki sayozliklarga o'tib qoladigan katta muz parchalari suvga tushib kelayotgan muzliklarning sinishidan hosil bo'ladi.

Alp burmalanishi yer tarixining kaynazoy erasida ro'y bergan burmalanish nomi shu burmalanishda vujudga kelgan Alp tog'lari nomidan olingan.

Antekliza (yunonchi anti-qarshi va klisis og'ish) platformalarda yer po'stining salgina ko'tarilgan gumbazsimon shakllari gumbazsimon qirlar. Kengligi bir necha yuz km ga yetishishi mumkin. Yer po'stining uzoq vaqt davomida asta-sekin ko'tarilishi natijasida hosil bo'ladi.

Antisiklon yunoncha anti-qarshi suklon aylanuvchi atmosferada ro'y beradigan katta gidrob Havo bosimidagi farqlar ta'sirda shamollar markazdan chekkaga tomon yo'naladi. Lekin yerning o'zi yoki atrofida aylanishi ta'sirida shamol shimoliy yarim sharda o'z yo'nalishini o'zgartirib soat mili harakati yo'nalishida janubiy yarim sharda teskari yo'nalishda esa soatiga o'rtacha 30 km tezlikda siljiydi.

Antropogen yunoncha antronos inson va genes tutilgan inson faolityai natijasida yoki uning ta'siri natijasida vujudga kelgan demakdir. Aralash o'rmonlar ignabargli va keng bargli daraxt turlari aralash o'sadigan o'rmonlar. Arxipalag to'da orollar italyancha arxi-dastlabki pelago dengiz bir-biridan unchalik uzoq bo'lmagan va odatda bir butun deb hisoblanadigan orollar to'dasi. Atlas Liviyaning afsonaviy podshosi nomidan olingan jo'g'rofiy geologik tarixiy astronomik iqlimiy va boshqa haritalarning sistemali to'plami atmosfera bosimi atmosferaning yer yuzasiga va undagi barcha narsalarga ko'rsatadigan gidrostatik bosimi.

Atmosfera frontlari troposferada turli hil fizik hususiyatlarga ega bo'lgan havo massalarini bir-biridan ajratib turuvchi kambar eni bir necha un km lekin uzun cho'zilgan yuzlab ba'zan minglab km oraliq o'tkinchi zona.

Balandlik mintaqalari tog'larda yuqoriga ko'tarilgan sari tabiatning qonuniy o'zgarib borishi B.M ning paydo bo'lishiga asosiy sabab yuqoriga ko'tarilgan ya'ni havoning asosiysi manbai bo'lgan yerdan uzoqlashgan sari sharoitning o'zgarib borishidir.

Baland tog'lar rel'fning morfogenetik tipi balandligi 2000 m dan yuqori bo'lgan tog'lar.

Burmali tog'lar tektonik harakat ta'sirida tog' jinslari qatlamlari burmalangan va tevarak atrofdagidan baland ko'tarilib qolgan tog'lar.

Bug'lanish moddalarning hususan suvning suyuq holatdan bug' holatiga o'tishi.

Bo'yin quruqlikning ikki katta qismini masalan ikki materikni bir-biri bilan materikni yarim orol bilan tutashib turuvchi quruqlik.

Vodiy rel'fning uzun cho'zilgan botiq shakli hosil bo'lishga ko'ra erozion va tektonik bo'ladi.

Vulkan lotincha vulkanus-olov hudosi yonar tog' yer po'stida ro'y beradigan tektonik harakatlar natijasida hosil bo'lgan tekislik.

Iqlim yer yuzasi biror joyi ob-havosining ko'p yillik rejimi iqlim quyosh radiyasiyasi yer yuzasining xolati va atmosferadagi havo harakatlari hosilasidir. Iqlim mintaqalari yer yuzasida kenglik bo'ylab yoki kenglikka yaqin yo'nalishda cho'zilgan hamda bir birlaridan quyoshning nur energiyasi bilan isitilishiga hamda atmosferadagi havo xarakatlariga ko'ra farq qiluvchi mintaqalar. Iqli hosil qiluvchi omillar joyning jo'g'rofiy kengligiga dengiz sathidan balandligi dengiz va ququrliklarning bir-biriga nisbatan joylashishi yer yuzasining tuzilishi yer yuzasining xolati okean oqimlari atmosfera harakatlari shamollar. Kaynazoy erasi yunoncha kaynos yangi zoye-hayot yer geoglogik tarixining eng yangi erasi 67 mln yil davom etayapti. Uchta davrga bo'linadi: paleogen neogen va antropogen.

Keng bargli o'rmonlar qishda bargini to'kadigan shapaloq bargli darxtlar o'sadigan o'rmonlar: buk eman zarang jo'ka garb va boshqa daraxtlar o'sadi. Kontinental iqlim havoning sutkalik va yillik haroratlari farqlari katta bo'ladigan yog'in kam yog'adigan hududlar iqlimi. Ko'p yillik muzloq yer mangu to'ngi yer abadiy muzloq yer to minglab yillargacha davomidan muttasil muzlab yotadigan tog' jinslari. Laguna italiyancha laguna lotincha lakus qo'l to'lqin keltirgan qum marzalari orqali dengizdan ajralib qolgan tabiiy sayoz suv havzasi Laterit tuproqlar lotincha later-g'isht doimiy yashil sernam o'rmonlar tagida tarkib topadigan qizil tuproqlar magma yunoncha magm-quyiq moy yer qarida murakkab fizik kimyoviy jarayonlar natijasida hosil bo'lgan katta haroratli suyuq modda. Magmatik tog' jinslari magmaning sovishi va kristallashidan hosil bo'lgan tog' jinslari magma o'rmonlari tropiklarning dengiz suvi ko'tarilganda suv bosadigan pastak tekis qirg'oqlarida o'sadigan doimiy yashil butazorlar va past bo'yli daraxtzorlar.

Materik yon bag'ri okean tubining qirg'oqqa yaqin qismi rel'f materik sayyozligi bilan okean tagi orasida. Materiklar hamma tomondan yoki deyarli hamma tomondan okean va dengiz suvlari bilan o'ralgan eng katta quruqlik osti yer po'stidan farq qiladi. Materik muzligi quruqlik yuzasidagi muzliklar turlaridan biri yer yuzasining yahlit muz qalqoni hosil qilib qoplab yotadi. Materik orollari bir zamonlar materiklarning tarkibiy qismi bo'lib keyinchalik quruqlikning cho'kishi tektonik yoriqlar natijasida ulardan uzilib qolgan quruqliklar Materik sayyozligi rel'f materiklarning dengiz va okeanlar qirg'oqlari bo'ylab cho'zilgan suv osti davomida eni bir necha km dan 1200-1500 km gacha yetadi. Morena muzliklar tashib yuradigan va olib kelib qoldirgan tog' jinslar parchalari g'ulatoshlar palaxsa toshlar shag'al gil qum. Muzliklar sharoiti qulay joylarda qor to'planishida hosil bo'lib qiya toomnga siljib turuvchi muz massasi. Mo'tadil iqlim mo'tadil mintaqalar iqlimi mo'tadil mintaqalarda quyosh hech qachon qoq tepaga kelmaydi va uning ufqdan balandligi katta farq qiladi. Mo'tadil mintaqalar yerning 40 va 65 gradus shimoliy kengliklar bilan 42 va 58 gradus janubiy kengliklar orasida joylashgan. Iqlimning aniq mavsumiyliги kontinentallikning kattaligi qishning qattiq sovuqligi yozning turli darajada issiqligi bilan ajralib turadi.

NATO shimoliy Atlantika xarbiy tashkiloti 1949 yilda xarbiy siyosiy uyushma tarzida tuzilgan.

Nurash tog' jinslarning havo suv muz haroratining o'zgarib turishi organizmlar ta'sirida parchalanib uzoqlashishi hamda kimyoviy tarkibining o'zgarish jarayoni.

Okean tinch okeanning markaziy va janubiy g'arbiy qismida joylashgan ko'pdan ko'p orollar to'dasi.

Okean oqimlari dengiz oqimlari katta suv massasining boror ta'sir shamollar bosimning turlicha bo'lishi suvning sho'rliigi va haroratidagi farqlar va x.k. natijasida muayyan yo'nalishda harakat qilish oqishi.

Okean qa'ri dunyo okeanining eng chuqur qismlari eng chuqur yerlari 11022 m gacha. Okean yer po'stining geosinklinal mintaqalar yoriqlarida joylashgan bo'ladi.

Ostonalar ostona toshlar daryo o'zaning qattiq jinslardan tarkib topgan sayoz yoki balandroq joylari.

Pampa kechua indiyonlari tilida pampa o'tloq jnubiy Amerika janubida joylashgan subtropik dasht yerlar.

Plato yer yuzasi yassi yoki sal to'lqinlangan ba'zan bir oz parchalangan baland tekislik yonbag'irlari ko'pincha kesilgandek tik bvladi.

Platforma fransuzcha plpt-yassm forme-shakl yer po'stining nisbatan barqaror tektonik harakatlarga kam beriladigan yirik barqaror bo'laklari.

Plita platformalarning pasaygan va ustini salgina qiya yoki gorizontal yotgan chiqindi jinslar qoplagan qismlari P.Lar zaminining kristalli va metamorfiklashgan qattiq jinslarini keyingi geologik davrlarning dengiz va quruqlik yotqizilgan qoplashidan vujudga keladi.

Rel'f (fran-rel'f ko'taraman) yer yuzasi shakllari tog'lar tekisliklar past tekisliklar adirlar yassi tog'liklar tepaliklar qirlar vodiylar botiqlar soylar yassi tog'liklar majmui. Rel'f ikki hil kuch ikki endogen va tashqi ekzogen kuchlarning birgalikda hamda muntazam o'zaro ta'siri natijasida vujudga keladi.

Savanna impan Sabana har yer har yerda yakka holda yoki to'p-to'p daraxtlar o'sadigan quruq tropik o't o'simliklari o'tlar orasida bo'yi 1-3 ga yetadigan g'allagulli qirg'oqchil o'simliklar ko'p.

Savana zonalari asosan subekvatorial kamroq tropik va subtropik mintaqalarda joylashgan tabiat zonalari.

Sinekliza yunon Sin birlikda va yenklisis egilish yer po'stining platformalarida salgina botiq qismi endi bir necha yuz km ga yetadi.

Subalp o'tloqlari mo'tadil va subtropik mintaqalarida tog'larning yil bo'yi deyarli bir tekisda yog'in tushadigan salqin asosan o't o'simliklar o'sadigan mintaqasi.

Subantarktika mintaqasi janubiy yarim shardagi jo'g'rofiy mintaqaja janubiy kenglikning 58-60 gradus va 65-67 orlig'ida joylashgan asosan okeanlarga to'g'ri keladi.

Subartika mintaqasi shimoliy yarim shardagi jo'g'rofiy mintaqaja. Janubiy chegarasi 60-65 gradus shimoliy kenglik bilan 67-73 oralig'ida shimoliy kenglik orasida joylashgan.

Subtropik mintaqalar subtropiklar yerning har ikkala yarim shardagi jo'g'rofiy mintaqalar 30 va 40 gradus kengliklar orasida joylashgan. Vegetasiya yil bo'yi davom etadi sovuq oyning o'rtacha harorati 0 gradusdan yuqori.

Suv osti tizimlari okeanlar va ba'zi bir dengizlar tagidagi uzun cho'zilgan va balandligi 4-5 km ga yetadigan ko'tarilmalar tog'lar.

Tekislik yer yuzasining yassi yoki bir oz o'tkir bo'lgan katta yassi tog'liklarga bo'linadi.

Tektonika yunoncha tektonikos binokorlikka oid geologiya yer xaqidagi fanning bir tarmog'i yer po'stining tuzilishi va uning ichki kuchlar ta'sirida yerning taraqqiyoti jarayonida ro'y berayotgan o'zgarishlarni o'rganadi.

Tog'lar yer po'stining yakka-yakka yoki qator tizmalar palaxsalar shaklida ko'tarilgan joylari.

Tog'lik dengiz sathidan juda balandda joylashgan ustida tekislangan yuzlar bilan birga tog' tizmalari ham bo'lgan keng baland tog'li o'lka.

Tropik iqlim tropik kengliklarning yil bo'yi havo issiq bo'ladigan iqlimlari.

Tropik mintaqalar yer sharidagi ikkita tabiat mintaqasi shimoliy janubiy yarim sharlarda taxminan 20 va 30 gradus kengliklar orasida joylashgan.

Tropik o'rmonlar tropik mintaqada yil o'yi issiq seryog'in joylarda 25 gradus shimoliy kenglik bilan 30 gradus janubiy kenglik orasida o'sadigan o'rmonlar.

Fauna lotincha Fauna qadimgi Rim afsonasida o'rmon dala hayvonlar hudosi yer yuzasida yoki hozir mavjud bo'lgan barcha hayvonlar.

Flora lotin Flora Rim afsonasida gullar va bahor ma'budasi biror-bir joy mamlakat yoki geologik davrga xos bo'lgan barcha o'simliklar majmui.

Xaritalar lotin Xartes yozuv uchun mo'ljallangan pairus varag'i yer yuzasi yulduzlar osmonning tekis sathidagi materik yo'l bilan kichraytirilgan va umumlashtirilgan tasviri.

Chala cho'llar mo'tadil mintaqadagi dashtlar bilan cho'llar orasida joylashgan quruq iqlim sharoitida tarkib topgan tabiat zonalari.

Cho'l mo'tadil subtropik tropik mintaqalardagi juda qirg'oqchilik kontinental iqlimli yerlar.

Cho'qqi tog' tepa qirlarning baland nayzasimon o'tkir ko'pincha kristalli qattiq toshlardan iborat.

Shamol havoning yuqori bosimi joylardan past bosimli joylarga tomon oqishi harakati.

Sharshara daryo suvining o'zandagi jarliklardan otilib tushishi . Bundan jarliklar qattiq tog' jinslari yer yuzisiga chiqqan joylarda vujudga keladi.

Ekvator lotin ekuator tenglashtiruvchi yer yuzasida qutblardan barobar uzoqlikdan o'tkazilgan aylana chiziq.

Ekvator iqlimi yil bo'yi havo issiq 24-28 gradus yog'in ko'p o'rtacha 1500-3000 mm fasllar bir-biridan farq qilmaydigan iqlim.

Ekvator mintaqasi 8 gradus shimoliy kenglik bilan 11 gradus janubiy kenglik oralig'ida joylashgan jo'g'rofiy mintaq.

Ekvator o'rmonlari ekvator mintaqasi tabiat zonasi. Ekvatorning har ikkala yonida joylashgan.

Yarim orol uch tomondan suv bilan o'ralib farq bir tomonda kichik masofada katta quruqlikka tutashgan yer.

O'zan daryo vodiysining eng past suv oqadigan hatto suv qaytish davrida ham oqim bo'ladigan qismi.

O'rmon asosiy o'simlik turi bir-biriga yaqin zich o'sgan daraxtlardan iborat bo'lgan o'simlik tipi qalin daraxtzor.

O'rmon dasht o'rmon bilan dasht yerlar almashinib turadigan tabiat zonasi landshaft.

O'rmon tundra artika mintaqasida landlashftlari o'rmon va tundralardan iborat bo'lgan tabiat zonasi.

O'rta dengiz iqlimi o'rta dengiz bo'yiga xos iliq (5-10 gradus) yozi issiq (20-25 gradus) yog'in miqdori yiliga 400-600 mm bo'lgan yog'in asosan qishda yog'adigan iqlim tipi.

O'rta yillik harorat ma'lum joydagi hayvonning yillik o'rtacha harorati. Yillik o'rtacha harorati 12 ta o'rtacha oylik haroratlarni bir-biriga qo'shib 12 ga taqsimlash yo'li bilan topiladi.

O'rtacha sutkalik harorat havoning sutka davomidagi o'rtacha harorat. Sutka davomida har 3 soatda o'lchab aniqlangan harorat ko'rsatkich bir-biriga qo'shib 8 ga taqsimlanib hosil qiladi.

Qadimgi tog'lar alp burmalanishidan oldingi eralarda vujudga kelgan tog'lar. Mas.tyanshan Ural Appalachi tog'lari.

Qalqon platformalarning kristalli jinslardan tuzilgan va eni bo'yi yuzlab hatto minglab km ga cho'zilib ko'tarilib qolgan qismlari.

Qit'a yer sharidagi quruqlikning katta qismlari qit'aga materik va uning yon-beridagi materik bilan tektonik tarixiy bog'langan orollar ham kiradi.

Qutbiy doiralar ekvatoridan 66 gradus 33 shimoldan va janubdan o'tgan paralellar.

Qutbiy iqlim yerning shimoliy va janubiy qutbiy o'lkalari iqlimi qishda quyosh nuri juda kam tushunganligidan va koinotga ko'p tushunganligidan issiqlik tarqab ketganligidan iqlim sovuq bo'ladi.

Qutb kuni yoz faslida quyoshning har ikki tropik shimoliy va janubiy tropiklar ustida bo'lgan vaqtda qutblar atrofida quyosh botmaydi. Qutb yulduziga qaraganda qutb deyiladi.

Qutbni qish faslida quyosh nuri tushmasligi natijasida har ikkala qutbiy doiralar ichida uzoq vaqt davom etadigan tun.

Qo'ltiq okean dengiz va ko'llarning quruqlik ichkarisiga kirib turgan qismi.

G'arbiy havo oqimi atmosferaning umumiy sirkulyasiyasi jarayonida g'arbdan sharqqa tomon ko'proq esuvchi havo oqimi.